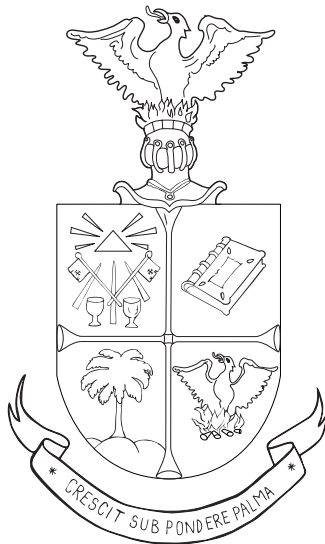

Szabályozáskomplexitás

Szabályozáskomplexitás

Budapest, 2021

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

© Szerzők, 2021

Sorozatszerkesztő:

Dr. habil. Homicskó Árpád Olivér

Szerkesztette:

Birher Nándor – Homicskó Árpád Olivér

Lektor:

Bertalan Péter

Olvasószerkesztő:

Birher Nándor

A kötet az Állami Számvevőszék együttműködésével készült

ISSN 2063-4757

ISBN 978-615-5961-59-5

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó: Prof. Dr. Miskolczi-Bodnár Péter dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó

www.patrocinium.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Domokos László

Előszó7

Birher Nándor

Szabályozáskomplexitás: a normák kapcsolati rendszerének feltárása a hatékonyabb szabályozási formák kialakítása érdekében9

Birher Nándor – Bicskei Tamás – Kovács Viktória

Jog, erkölcs, vallás23

Bicskei Tamás – Kovács Viktória – Rideg Gergely

Szabályozáskomplexitás: jogon kívüli szabályozási eszközök és jogállamiság57

Birher Nándor

Normák: versengés helyett kapcsolat99

Veress Gábor – Birher Nándor

Szabályozáskomplexitás: a normarendek értelmezése a minőségügyben129

Homicskó Árpád

A jog, az etika és a szabványok szerepe az egészségügyben, avagy szabályozás komplexitás az egészségügyben171

Mészáros Virág

A felsőoktatás minősége és a szabályozáskomplexitás185

Udvary Sándor

Rendet a rendetlenségbe – Néhány szempont a robotok szabályozásának komplex kérdése ürügyén209

Miskolczi Bodnár Péter	
<i>A szokások szerepe a gazdaságban</i>	<i>225</i>
Szmodis Jenő	
<i>A szabályozás komplexitásának kérdései a jog emberi, társadalmi és kulturális kontextusában</i>	<i>257</i>
Sághy Ádám	
<i>A középkori város teológiai és jogtörténeti jelentősége</i>	<i>293</i>
Z. Karvalics László	
<i>Viselkedés, információs viselkedés, rendszerkörnyezet</i>	<i>309</i>
Bertalan Péter	
<i>Összegzés helyett</i>	<i>331</i>

ELŐSZÓ

Az Állami Számvevőszék ellenőrzései során egyaránt tapasztalja a jogi szabályozás fontosságát és korlátait. Érzékeljük fontosságát, hiszen ma már minden társadalmi viszonyt jogszabályok kereteznek, és különösen így van ez az ÁSZ által ellenőrzött közszférában. Beleütközünk a korlátaiba is, egyfelől abba, hogy a jogszabályokat sok helyütt csak hézagosan tartják be, másfelől, hogy a jog mellett az emberek viselkedését számos más norma követése vagy éppen tagadása alakítja. Észleljük azt is, hogy a jogszabályok háttérében érdekek, értékek húzódnak meg, egyes jogszabályokat társadalmi hiedelmek, vélekedések befolyásolnak. A jogszabályok minősége sem mindig alkalmas az életviszonyok létszerű szabályozására. Az ÁSZ a törvényességet alapvető értéknek tekinti, de nem fetisizálja a jog szerepét. Ezzel összhangban szorgalmazza az etikai normák és az alkotmányos értékek követését, mint a jogi szabályozás fontos kiegészítőjét.

A fentiek alapján a Számvevőszék elnökeként, kutatóként és magánemberként is előremutató kezdeményezésnek tartom a szabályozás komplexitásának kutatását. Izgalmas kérdés, hogy a jogon kívüli normák, például a vallási alapú vagy a humanizmus talaján megfogalmazódó elvárások miként befolyásolják az emberek és a közösségek cselekvését, illetve miként alakítják magát a jogi szabályozást is. Vajon a különböző szabályozó mechanizmusok egymást erősítik, gyengítik, vagy éppen kiegészítik? Vajon mikor, melyik a kívánatos?

Az egyes szabályozási mechanizmusok önmagukban is érdekesek. Hová vezet például az uniós jog térnyerése, vagy az emberi jogok és az ökológiai fenntarthatóság globális szintű szabályozása? Vajon a globális jogalkotási törekvések mögött tényleg az emberiség megmentésének a nemes szándéka húzódik meg, vagy jól pozicionált kisebbségi csoportok hatalmi törekvései?

Megszoktuk, hogy a jogi szabályozásban egyfajta hierarchia érvényesül és léteznek a szabályok betartását kikényszerítő mechanizmusok is. Más normaállító mechanizmusok esetében ez egyáltalán nincs így.

Például egymás mellett élnek a különböző vallások normarendszerei, amelyek mind a saját igazságukban hisznek, mégis tolerálniuk kell más nézeteket. Hol van, hol lesz e tolerancia határa? A békés kölcsönhatás vagy az ádáz versengés kíséri-e az egyes vallások jövőbeni térnyerését vagy éppen térvészését?

Jó lenne tudni a válaszokat ezekre az életbevágóan fontos kérdésekre. A jelen tanulmánykötet egy nemrég elindult kutatás első nyilvánosságra szánt terméke. Célja nem a válaszadás, hanem a problémák felsorakoztatása multidiszciplináris és világhorizontú kitekintésben. A tanulmány olvasójában csakúgy tolnak fel a kérdések, olyanok, amelyek már régóta foglalkoztatták, olyanok, amelyeket eddig nem tudott, vagy nem mert megfogalmazni, és olyanok, amelyek eddig még az eszébe sem jutottak. Ez a legtöbb, amit egy induló kutatás első terméke adhat. Izgalmas kérdések. Nagy izgalommal várom a kutatás folytatódása révén megszülető válaszokat is.

Domokos László
az Állami Számvevőszék elnöke

Birher Nándor tszv. egyetemi docens KRE ÁJK

SZABÁLYOZÁSKOMPLEXITÁS: A NORMÁK KAPCSOLATI RENDSZERÉNEK FELTÁRÁSA A HATÉKONYABB SZABÁLYOZÁSI FORMÁK KIALAKÍTÁSA ÉRDEKÉBEN

Bevezetés

A normák az irányított döntési folyamatot lehetővé tevő alapvető szabályok¹. Ezeket a szabályokat elméletileg lehetne akár tisztán formálisan, az aritmetika elvei mentén (igen/nem dichotómia) is alkalmazni, azonban sem a szabályokat, sem azokat a tényeket, amelyekre a szabályok vonatkoznak, nem sikerülhet teljes egzaktsággal megfogalmazni, mivel az élet egzisztenciális valósága jóval bonyolultabb az életet leíró normatív szabályoknál és magánál a nyelvnél is. Ezzel együtt az ember – más eszköze nem lévén – folyamatosan igyekszik a szükséges aritmetikai transzformációt elvégezni. Az esetek egy részében ez lehetséges is, más részében viszont nem. Ilyenkor merül fel az igazság és igazságosság jogi, filozófiai és vallási kérdése.

A döntéseinkben jellemzően egyszerre van jelen a kimenet egyszerűsége (igen/nem) és a döntési szituáció bonyolultsága. A következőkben megpróbáljuk elemezni azokat a normatív struktúrákat és kapcsolataikat, amelyek a társadalmat érintő alapvető döntéseket meghatározzák².

1 Anzenbacher, A. Bevezetés a filozófiába, Budapest 1993, 316.

2 A tanulmány első fejezete megjelent azonos címmel a Polgári Szemle 2020. október – 16. Évfolyam, 4-6 számában.

Az emberi döntések alapjai: ismeret és akarat

Az ember a döntéseit a tudására és az akarására alapozva hozza. Egyszerűsítve megállapíthatjuk: amit nem tudok, nem akarhatom, de fordítva is igaz, az ismeret tárgyára irányuló akarat nélkül nem ismerhetek meg (nem tudhatok). Az akarat és az ismeret kéz a kézben járnak, mindkettő fontos elem a döntések meghozatala során. Mind a tudás, mind pedig az akarat potenciálisan szabad és végtelen, a gyakorlatban azonban lehatárolt, éppen ezért a folyamatos fejlődés lehetőségével is rendelkezik.

Az emberi közösség életét is pontosan a tudatosan alkotott és a hatalom erejével érvényre juttatott szabályok szervezik renddé. Mind a tudatosság (mint az érvényesség feltétele), mind pedig az érvényesülő motiváló akarat megjelenése fejlődési folyamat. Ennek a folyamatnak egy sajátos fordulópontjához érkeztünk a három normarend kapcsolatának feltárásával, és az új szabályozási módok elemzésével.

Ezen a ponton fontos hangsúlyozni, hogy álláspontunk szerint az emberi személy egyedi és megismételhetetlen létező (pontosan a személyes akarata és a tudata miatt), éppen ezért méltóságában egyedülálló³. Ezt az egyediséget a tudomány sem írhatja felül, nem alakíthatja át sem az egyént, sem az egyének közösségét „dezantropomorfizáló” módon⁴. Nem gondolhatjuk, hogy a társadalom kollektív szabályai elveszik, vagy hogy egyáltalán elvehetnék az egyén felelősségét, és ezzel együtt a szabadságát.

Mindezt azért kell előrebocsátani, mert a mai rendszerelméletek tekintélyes része követi azt a szemléletet, amely a hivatkozott Lukács György gondolkodását is meghatározta, azt állítva, hogy a társadalom

3 Kant, I. A gyakorlati ész kritikája, 1996, 116-117.

4 Különös, hogy Lukács György jól látja meg: a vallás, ami a partikularitást erősíti, miközben (számára dicsérendő módon) az erkölcs, a tudomány és a művészet dezantropomorfizál. „[...] A tudomány és művészet ugyanabban az irányban hat: az etikai magatartás mellett ezek a partikularitás minőségi átváltoztatásának legerősebb motorjai, és ezért együttesen állnak szemben a vallással, amely főtendenciáját tekintve a partikularitás megőrzésére törekszik. A tudomány dezantropomorfizáló visszatükröződésének esetében a helyzet azonnal nyilvánvaló.” In.: Lukács, Gy.: Az esztétikum sajátossága, Budapest 1969, 718-719.

rendszerében feloldódik az egyén jelentősége, eltűnhet az egyén személyessége. Ezért is figyelemre méltó, hogy a jog és erkölcs normarendjeinek „személytelenítése” mellett Lukács György csak egy veszélyt lát: a vallást, ami kimondottan a személyesre koncentrál.

Annak érdekében, hogy visszatérjünk az ember személyes és közösségi létének az egyensúlyához, meg kell ismerni a jog, az erkölcs és a vallás értelmet és akaratot is egyensúlyban tartó normarendjeinek harmóniáját is.

Az ember döntéseit az akarata segítségével szabadon hozza meg a tudása és elhatározása alapján. A szabad döntés képessége azonban nem jelenti azt, hogy a döntéseket végtelen tudással és korlátok nélkül lehetne meghozni. Pontosan az egyéni és kollektív korlátok miatt van kiemelt jelentősége a közösség életét szabályozó, és a történelmi tapasztalatokat is magukba olvasztó normák meghatározásának és megalkotásának, amelyek az egyén vagy közösség számára követendő irányokat kijelölik. (Természetesen az egyéni akarat szabadsága itt is megjelenik, hiszen – elvileg - mindenki eldöntheti, hogy akarja-e és amennyiben igen, milyen feltételekkel akarja követni a norma előírását.)

A normák a kollektív bölcsesség történelmi tapasztalatait felhasználva segítik hozzá az egyént és a közösséget ahhoz, hogy képes legyen a „túlélésre”⁵. Természetesen tudomásul kell venni azt a tényt is, hogy mind az egyén, mind pedig a közösség bizonyos értelemben „kiskorú” marad (Kant: válasz a kérdésre), hiszen mindenki rá van utalva a másokra. Mindenki csak a múltjából tud táplálkozni. Az egyéni akarat önmagában ugyan végtelen, de mégis gyenge ahhoz, hogy teljesen önállóan „merjen tudni”.⁶

Az emberi tudás tehát nem más, mint képesség arra, hogy igaz kijelentéseket tegyünk, és azokat érvekkel is alátámasszuk. A képesség elméletileg a teljes bizonyosságig vezethet, de a valóságban az ismeret teljessége elérhetetlen. Ahhoz, hogy a megismerésünk minél teljesebb lehessen, szükség van a másik emberrel való együttgondolkodásra, és a történelmi tapasztalataink felhasználására. Ugyanígy nélkülözhetetlen

5 Birher, N. Ius, fas, mos: the emergence of norms, in *Deliberationes* 2015/3, 11-20.

6 Immanuel Kant szavával: „sapere aude”.

a közösség szerepe abban, hogy akár az egyéni akarattal szemben is képes legyen a szabályok érvényesülését előmozdítani.

Szükség van tehát azokra a társadalomban kialakult szabályozókra, amelyek egyértelműbbé teszik a választ a kérdésre: „Mit kell tennem?”. Ezek közül jelen tanulmányban a jog, az erkölcs és a vallás normáit vesszük alaposabban szemügyre.

A normák alkalmazása

Felvetődik a kérdés: hogyan jutunk el a döntések bizonyosságához? Konkrétabban: hogyan dönti el a bíró, hogy kié a tulajdon, megvalósult-e a tényállás, vagy hogyan dönti el a közösség, hogy befogadja-e a migránst? A kimeneti értékek – ahogy már megjegyeztük – jellemzően kétértékűek: igen, vagy nem. Ezzel szemben a kimeneti értékig vezető út nagyon bonyolult, sok benne a „talán”, a „valószínű”, a „lehet”. Ezeknek a döntéseknek a kevésbé biztos szintjein segíthet eligazodni, ha tisztában vagyunk az egyes normarendek egymáshoz való viszonyával. Igazából minden döntés háttérében – még azoknak is, amelyek egyszerűnek tűnnek – sok olyan tényező áll, amelyet az ember erkölcsi, vallási hovatartozása, vagy éppen a jogérzete határoz meg.

Az egyes normatív rendszerek – pontosan a döntési tisztaság megőrzése érdekében, egészen napjaink nagy bonyolultságúvá szervezett világának a megjelenéséig – törekedtek a saját metodológiai tisztaságuk megőrzésére azáltal, hogy saját módszertanukat elhatárolták más normarendek módszertanaitól (vagy éppen megpróbálták a saját módszertanukká kódolni a másik normarend szabályait). Így született a tiszta jogtan (csak formális jog), így jöttek létre a vallási erejű (varázserejű?) emberi jogok, vagy jelentek meg a fanatikus vallási irányzatok a normák területén. Ezen megoldások mindegyikéről kiderültek a súlyos gyengeségeik. Éppen ezért legfőbb ideje, hogy a normák kapcsolati rendszerét egy tágabb kontextusba illesszük be, és kijelentsük, hogy az egyes normatív szintek a közösség életének szabályozása érdekében szoros kapcsolatban állnak egymással. Együttműködésük eredményeként születnek meg a döntések, úgy, hogy közben mégsem keveredik össze a terminológiájuk vagy módszertanuk.

Ahogy korábban már rámutattunk, veszélyes azt gondolni, hogy az egyes normarendek egymástól függetlenek, így például nem lehet csak a jog normájával irányítani egy közösséget. Legalább ennyire veszélyes, ha azt gondoljuk, hogy a normarendek közös halmazokat hozhatnak létre, kialakítva így a vallás és erkölcs keverékét, ahogy megpróbálták azt a szocialista államkoncepcióban megvalósítani. Hasonlóan veszélyes lehet a jog és a vallás keveredése, ami gyakran fanatizmushoz vezet.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az egyes normatív területeknek ne kellene együttműködniük, egymásra hatniuk, egymást „ellenőrizniük”. Pontosán ennek az együttműködésnek a hibás tagadása vezetett a nyugati demokráciák gyengüléséhez. Miközben a nyugati demokráciák arra törekednek, hogy a jogalkotás csak tiszta jogi metodika legyen, elnyomják a parlamentarizmus mögött álló és ténylegesen működő erkölcsi és vallási szabályok fontosságát. Példaként említhetjük, hogy nem működhet úgy egyik nyugati demokrácia sem, ha nem azonosítják ezen szabályokban azokat a gyökereket, amelyek az egyes normarendek együttműködéséből táplálkoznak, illetve ha elfelejtik, mit is jelent a kereszténydemokrácia, vagy a keresztényszociális mozgalom – nemcsak a jog, hanem a vallás és az erkölcs terminológiája szerint is. Ha már nem tudják mik voltak von Ketteler megingathatatlan vallási alapelvei, vagy éppen mi volt a birodalmi totalitarizmus erkölcsi színezetű pusztító veszélye, nem lehet tartósan működőképes jogállamiságról sem beszélni.

Módszeresen kell tehát elemezni a normarendek kapcsolatát. Ki kell mondani, hogy nem a jognak, hanem a társadalom ügyének van elsőbbsége. A jog egy eszköz, a társadalom pedig élet. Nagyon nagy hiba lenne, ha a jogot tennék meg a társadalmi együttélés céljának. Még akkor is igaz ez, ha a jogot az emberi jogok narratíváján keresztül próbáljuk meg transzcendens erővel felruházni, vagy éppen a „meghatározhatatlanul magasatos” jogállamiság fogalmává nemesíteni. Mindez természetesen igaz a másik két vizsgált normarendre is. Az erkölcs és a vallás is csak eszköz az emberibb élethez, éppen ezért egyikből sem szabad bálványt készíteni, de kihajítani sem, mert mind szükségesek a teljes emberi élethez.

Mindez a gyakorlatban azt is jelenti, hogy nem létezik vallási vagy erkölcsi „semlegesség”, ahogy egyébként jogi sem. Kapcsolatok milli-

óinak van valamilyen viszonya mindhárom normarendhez. Ezeket a kapcsolatokat fel kell tární, és meg kell fogalmazni, hogy a kimeneti döntés során tudatosítható legyen a szerepük. Nagy hiba lenne, ha egy muszlim jogász elfelejtené a vallása előírásait. Hasonlóan nagy hiba, ha egy keresztény elfelejti a vallási alapokat a szakmája gyakorlása során. Természetesen ugyanez vonatkozik az erkölcsi meggyőződésre is. Szintén kötelessége minden normarendnek meghatároznia a más normarendekkel való viszonyát.

Tisztában kell lenni azzal, hogy vallásos polgárként „kell-e adót fizetni a császárnak?”. Vagy más példával élve fel kell tenni a kérdést, hogy a szocialista erkölcs tényleg felülírhatja-e a jog egészét? Ráadásul minden normákkal foglalkozó területnek elsődleges kötelessége, hogy feltárja ezeket a kapcsolatokat pontosan az elmúlt évek kölcsönös ütközései miatt. Meg azért is, mert a tisztánlátás nélkül nem tudunk majd választ adni a globális ipari kihívásokra, a szabványosításra vagy éppen a migrációra. Az egyes, felszín alatti normatív tartalmak elfojtása ugyanolyan komoly kockázattal jár, mint amilyen kockázatokat a lélektanban feltárt elfojtások jelentenek. Ha nem beszélünk nyíltan arról, hogy a döntései során igenis van szerepe a bíró erkölcsének vagy vallásának – akár egy nyugati demokráciában is – akkor azt kockáztatjuk, hogy az erkölcs vagy vallás normarendjei kontrollálatlan módon törík át a demokrácia falát.

A kapcsolatok feltérképezése azonban csak azzal az alázattal történhet, hogy tudjuk, sem a tudásunk, sem az akaratunk „nem tökéletes”. Csak a lehetőségeit tekintve teljes, valójában azonban úton vagyunk az egyre teljesebb felé.

Technikai kihívások

Napjainkra – egyelőre még a jogalkotáshoz kötődően – jellemzően két, egymással ellentétesnek tűnő tendencia erősödik a normatív szabályozás területén.

Az egyik irányzat a formalizációt tűzi zászlajára, a technikai jogot gondolva hatékony megoldásnak. Eszerint minél egzaktabban vagyunk képesek megfogalmazni a szabályt, és minél hatékonyabban tudjuk

ellenőrizni a szabály érvényesülését, annál könnyebben szabályozhatunk. Ennek az irányzatnak az etikai normák szintjén megjelenő párja a deontológiai felfogás, amely szerint „a parancs az parancs”, és ráadásul egyértelműen megfogalmazható is. „Ha a közlekedési lámpa pirosat mutat, meg kell állni” – követelik meg és tartják be szigorúan egyes országokban.

A formalizáció valóban hatékony, de vannak árnyoldalai is. Részben az, hogy az emberi beszéd (normák szövege) sohasem lehet teljesen egyértelmű, részben pedig az, hogy maguk a tények is, amelyekre a normák vonatkoznak, az esetek többségében viszonylagosak. Hiába a szakértők objektivitásra való törekvése, az élet mindig színesebb, mint a tudomány.

A másik irányzat inkább a jog érvényesülésének szociológiai vonatkozásait emeli ki. Azt vizsgálja, hogy a jog ténylegesen hogyan érvényesül, mik a céljai, és hogyan éri el azokat. Inkább kereteket kíván adni, amelyeket a tényleges joggyakorlat – ezen belül többnyire a bírói gyakorlat – tölt meg tartalommal, tág teret hagyva a bírói, ezen belül elsősorban a felsőbb bíróságok jogértelmezésének. A szakértők helyett gyakran a bírák erkölcsi érzéke kerül a középpontba. Az etika tudományában ezt a nézetet leginkább a teleológiai megközelítéssel állíthatjuk párhuzamba, mely szerint nem maga a szabály, hanem a szabállyal elérendő cél számít. „Ha a közlekedési lámpa piros, érdemes megfontolni – figyelemmel a forgalom aktuális helyzetére – hogy megálljunk-e?” – tartják egyes közlekedési kultúrákban.

Neumann János leírása⁷ világítja meg talán legjobban az imént leírt két megközelítést. Ő volt az, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a számítógép aritmetikán alapuló működése jelentősen eltér az agy működésétől. A formális rögzítettség sohasem képes a valóság lényegét tükrözni, amelynek leírására a központi idegrendszer hivatott.

A tisztán aritmetikára épülő rendszer ugyanis nem képes rugalmasan kezelni a hibákat, alkalmatlan arra, hogy az egzakt szabályosságot az

7 Z. Karvalics hivatkozta Infodémia, nem publikált kézirat 8. oldalán.

élet sokszínűségéhez (logikájához, lényegéhez⁸) igazítsa⁹. Azaz, röviden kifejezve, alkalmatlan a „méltányosságra”. A kezdeti műveleti hiba egyre nagyobb károkat (kimeneti eltéréseket) tud okozni. A „parancs az parancs” elv könnyen vezethet a „parancsra cselekedtem” kibúvóhoz, ahogy például a Nürnbergi per esetében láthattuk. Az aritmetikai mélység – Neumann szavával – csak a formális és nem a tényleges „igazságra” törekszik.

Ezzel szemben az emberi agy nem kizárólag aritmetikai tökéletességre tör, hanem a lényegek feltárására. A cselekvések nem egyszerűen aritmetikai sorokból fakadnak, hanem „belátásból”¹⁰. Jól világítja meg ezt a klasszikus vicc: A programozó felesége így szól a férjéhez: vegyél tejet, és ha van tojás, hozz tízet. Hazamegy a férj tíz tejjel és azt mondja: volt tojás. Tudjuk, hogy a férjek többsége, ha elmegy a boltba, máshogy jár el, mint a viccbeli programozó.

A tartalmi igazság tehát jelentősen túlmutat a formális igazságon, azonban még mindig bizonytalan, hogy hogyan lehetne a megfelelő kapcsolatot megtalálni a szabályozás aritmetikai és tartalmi (logikai) szintjei között. Ebben a tevékenységben lehet szerepe a szabályozáskomplexitás tudományának. Nem szabad ugyanis azt gondolni, hogy megéri feláldozni a formális megbízhatóság oltárán a lényeglátás bonyolultságát. A lényeglátás ugyan kevésbé egyértelmű, mint az aritmetika, ellenben sokkal jobban kezeli a rendszerben felbukkanó hibákat. A gépesítés kudarcai után célszerű megvizsgálni az élet lehetőségeit¹¹.

A szabályozáskomplexitás tudományának egyik distinkciója az aritmetikai, a logikai, és a tartalmi igazság megkülönböztetése és kapcsolatuk leírása. Az egyes normák alkalmazói ugyanis ezen a három módon jutnak el a normák segítségével a meghatározott „igazságos döntéshez”.

8 Itt kell megjegyezni, hogy Horváth Sándor megkülönbözteti egymástól a logikai és a tartalmi igazságot. Nála a logikai igazság nem elégséges önmagában, a lényeg csak a tartalmi igazság képes feltárni.

9 Horváth, S. Aquinói Szent Tamás világnézete, Budapest 1924, 50-53.

10 Lonergan, B. Insight, 1958, 319-324.

11 Molnár, T. Én, Symmachus – Lélek és gép, Budapest 2000, 137.

Itt kell megjegyezni, hogy az aritmetikára épülő módszerek közül egyre nagyobb a jelentősége a gépi tanulásnak, amely képes arra, hogy a klasszifikációt egyre pontosabban végezze el. Tudatosítani kell azonban, hogy itt nincs szó ok-okozati sémák feltárásáról, egyszerűen arról beszélhetünk csak, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekben a nagy mennyiségű számítás segítségünkre lehet. A módszer alkalmas lehet arra, hogy a bíró szóhasználatából és korábbi döntéseiből kikövetkeztessük a későbbi döntését, azonban semmi köze sincs ahhoz, hogy igazságosabb döntések szülessenek. Ezzel együtt ennek a módszertannak a használata is kifejezetten lényeges lehet, nem elfelejtve azt sem, hogy a normáknak nemcsak funkciója, hanem célja is van: a szabályozott rendszer irányított működésén keresztül az emberi élet fenntartható „szépségének” megőrzése és továbbadása.

A szabályozáskomplexitás tudományának másik distinkciója a szabályozási szintek meghatározása. Fel kell ismerni, hogy milyen narratívák mentén történik a szabályozás. A szabályozás normákkal történik, amelyek közül leginkább a jog, a vallás, az erkölcs (és esetenként az illem) normáit szokták kiemelni. Ezen kategóriák közé lehet – mint az alapvető normarendek intézményesült kapcsolati mintáit – beilleszteni a természetjogot, vagy éppen a nemzetközi jogot is¹². Az elmúlt évtizedekben jelentek meg az imént említettekén kívül olyan újabb, hibrid szabályozási szintek, mint a magatartáskódexek, protokollok, szabványok¹³.

A szabályozáskomplexitás mint megközelítési mód különbözik a klasszikus rendszerelméletektől, amelyek zárt egységként fogják fel a társadalom működésének alrendszerait, például a gazdaságot, a jogot vagy éppen a vallást.

12 Pizzorini, R. Il fondamento etico-religioso del diritto secondo S. Tommaso d'Aquino, 1968, 61-74.

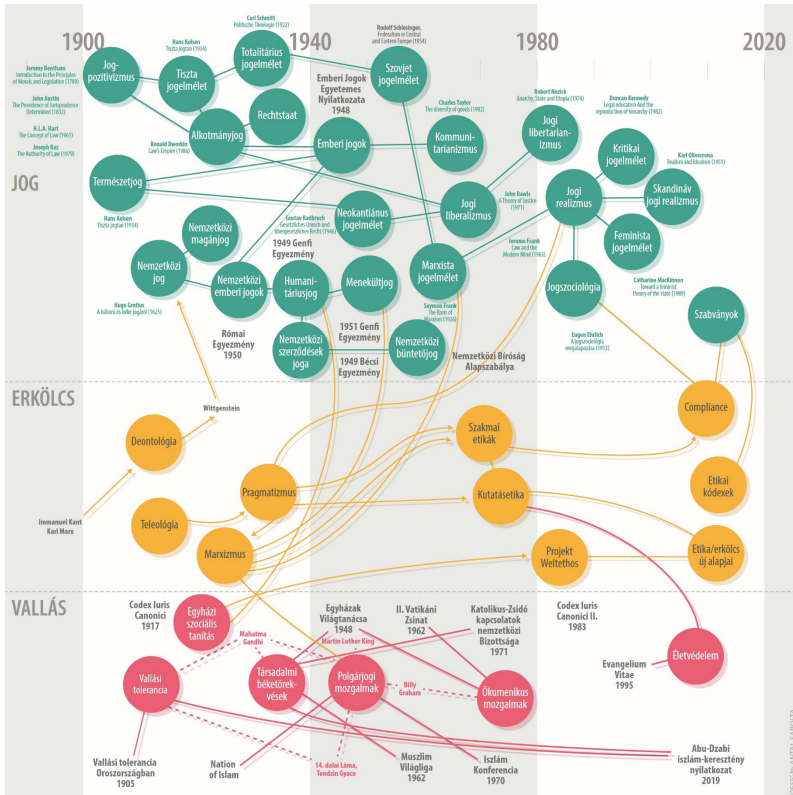
13 Homicskó, Árpád Olivér : Hivatásetikai alapelvek a közszolgálatban a minőségi jogalkalmazás céljából JOGELMÉLETI SZEMLE, 2, 2011. Homicskó, Árpád Olivér: Hivatásetikai alapelvek érvényesülése az egyes foglalkozási területeken, In: Sepsi, Enikő; Deres, Kornélia; Homicskó, Árpád Olivér (szerk.) Folyamatos megújulás: Reformáció(k) tegnap és ma: A Károli Gáspár Református Egyetem 2016-os évkönyve Budapest, 2017, 465 266-284, 19 p.

A szabályozáskomplexitás elmélete abban is különbözik a klasszikus normatív megközelítésektől, hogy a szabályozást nem egyedi és egyszeri eseményként, hanem egy folyamat részeként fogja fel. Bármely szabály alkalmazása gyakorlatilag azonos a sorsszerűséggel, ha a szabályalkalmazás nem egy világosan megfogalmazott célra irányuló tevékenység. Ebben az értelemben a bírói döntésnek nem az az elsődleges célja, hogy a felek közti vitát igazságosan eldöntse, hanem sokkal inkább az, hogy a társadalom igazságos rendjének fenntartásában részt vegyen. Láthatjuk, hogy a lelkiismeretes és szakszerűen dolgozó bírák hány esetben hoznak szögesen eltérő ítéleteket a különböző instanciákon. A lényeg valójában nem az egyedi ítélet (persze az is nagyon fontos annak, akit érint), hanem a törvénykezés igazságos rendjének megfelelő működése. Éppen ezért a szabályozáskomplexitásnak mindig ezekből az átfogó célokból és folyamatokból kell kiindulnia. Nem szabad elfelejteni, hogy az igazság sem egy egyszerű tény, hanem folyamat, vagy más terminológiával: élet.

Ebben az értelemben csak a teljes folyamat megfelelő működése vezethet el a minél igazságosabb egyedi döntésekig.

Ahhoz, hogy a szabályozáskomplexitás lényegi vonásait felismerjük, célszerű elkészíteni a szabályozáskomplexitás térképét, amely időben elhelyezve mutatja be az egyes normatív szinteken megjelenő szabályozási módokat, továbbá az egyes szabályozási szintek (normatív szintek, jog, erkölcs, vallás) keretein belüli, vagy azokon átnyúló szabályozási, értelmezési módok kapcsolatát.

SZABÁLYOZÁSKOMPLEXITÁS: A NORMÁK KAPCSOLATI RENDSZERÉNEK ...

1. ábra Szabályozáskomplexitás térképének első vázlata

Az 1. ábra illusztrálja, hogy a szabályozás egyes szintjei milyen kapcsolatokon keresztül hatottak, ill. hatnak egymásra. Az ábrát természetesen érdemes tovább pontosítani, lehetőség szerint minél több vonatkozási pontot és meghatározó személyt megjelenítve.

Az egyes csomópontokat feltárva nyílik lehetőség arra, hogy megkezdődjön a párbeszéd egy egységesebb szabályozási rendszer alapjainak lefektetéséről. Ennek a rendszernek képesnek kell lennie arra, hogy kiszűrje a szélsőségeket, a fenntarthatatlan szabályozási módokat, egyúttal pedig világos értékek mellett foglaljon állást, megkülönböztetve a „jót a rossztól”.

A szabályozáskomplexitás térképének az itt felvázoltakon túlmenően több szerveződési szintje is¹⁴ lehet a helyi szabályozáskomplexitástól az országosan, regionálisan keresztül egészen a világ egészéig. A szerveződési szinteket természetesen tovább is lehet pontosítani, ahogyan ezt Czákó a tranzakcióelméletéről szóló munkájában tette.

Egyes gyakorlati felvetések

A közeljövő szükségszerűnek tűnő változásait elemezve megállapíthatjuk, hogy a jogi és a folyamatmérnöki képzéseknek közelíteniük kell egymáshoz, ugyanúgy, ahogy az etikai, vallási tartalmú oktatásnak is a humán erőforrás képzésekhez.

Elképzelhetetlen ugyanis, hogy tisztán jogi ismeretekkel alkalmas legyen valaki integritás vagy GDPR rendszereket alkalmazni, ahogy – a jog oldaláról nézve - valójában egyre nehezebb lesz megfelelő jogi ismeretek nélkül például compliance kérdésekben állást foglalni.

Jelenleg, az Ipar 4.0 idején, egyre nagyobb az igény olyan szakemberek iránt, akik egyszerre ismerik a folyamatszabályozás lényegét a termelésben és szolgáltatásban, és egyszerre vannak tisztában a társadalmat működtető szabályokkal, különösen is a joggal. A jogtudománynak vissza kell térnie a gyökereihez: a társadalmi szerveződés alapelveinek leírásához, hogy ezen stabil alapokra építkezve lehessen kialakítani a komplex gazdasági, termelési, szolgáltatási folyamatok szakszerű és specifikus szabályozását.

Különösen fontos helye van itt a közigazgatási jognak, hiszen ebben egyszerre jelenik meg a társadalmat alkotó személy, a személyek közössége és a folyamatként is működő társadalmi szabályozás. A közigazgatási jog területén is egyszerre kell az elméleti alapokat és a technikai szabályozás szakszerűségét megerősíteni.

A jövőben egészen biztosan szükség lesz a szabályozáskomplexitás kérdéskörét középpontba helyező, folyamatszemplétű szakmai képzési program kialakítására. Ennek a programnak fontos elemei a tudáskormányzás, az államtan, a folyamatszabályozás, a speciális komplex

14 Czákó, K. A teljes rendszer LITN modellje, in Birher N., Boros I., (szerk.) Koordinációs módszertan, Budapest 2013, 77-146.

folyamatok szabályozása (GDPR, compliance, minőségirányítás, integritásszabályozás, információszabályozás), továbbá a normakapcsolatok leírása.

Az eszközökkel a cél érdekében

A normák alkalmazása, a kapcsolatuk feltárása és a kapcsolatuk tudatos menedzselése olyan feladat, amelynek célja van. A cél nem más, mint az emberi élet fenntartása. Ennek az alapja pedig csak a szolidaritás lehet. Ebből az alapelvből fakad a többi olyan kérdés, amelyek mindegyike lényeges, és amelyekre csak a normarendek együttes szabályozása mellett lehet választ adni.

Ilyen kérdések lehetnek például a következők¹⁵:

Miért élek? Mi a boldogság? Mi a fenntarthatóság? Hogyan cselekedjek? Mi az igazság? Mi a jogszerű? Van-e bizonyosság? Van-e isteni parancs?

A kérdések látszólag filozófiai természetűek, azonban a szabályozás összes területét – beleértve a jogi szabályozást is – lényegileg érintik. Mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó számára megkerülhetetlenek ezek a kérdések. A jelenlegi társadalmi diszfunkciókat az okozza, hogy ezekre a kérdésekre nem vagyunk képesek megnyugtató, a szolidaritás irányába mutató válaszokat adni. Itt kell megjegyezni, hogy pontosan ugyanezzel a problémával nézett szembe a magát kereszténynek mondó társadalmak mindegyike a nagy háborúk előtt is, tehát nem újkeletű a helyzet.

Napjainkra viszont van lehetőség arra, hogy tudatossá tegyünk a normák együttműködésének területeit, és azok hatásait a társadalom életére. Egyelőre még nem feltárt módon ugyan, de mindez már működik a „társadalmi tudattalan” mélyén.

Ilyen területek:

Vallási fanatizmus: viszonylag új keletű jelenség, a vallási és jogi szabályozási szintek feldolgozatlan konfliktusaiból fakad, alapjait azonban az etikátlanul generált geopolitikában és népesedéspolitikában kell

15 A „kanti kérdéseket” (Mit tudhatok? Mit kell tennem? Mit remélhetek? Ki az ember?) kiegészítő kérdések. letöltve: 2020. 08. 27. <https://www.uni-due.de/~gph220/mains/inhalte/KantEinleitung.pdf>

keresnünk. A vallási fanatizmus helyett fontos érték a tudatos vallási meggyőződés melletti kiállás.

Cenzúra: a cenzúra jelensége etikai és jogi szabályokra épül, tisztességtelen politikai eszközként is felhasználható arra, hogy a kedvezőtlennek ítélt tartalmak (például vallási meggyőzések) ne kerülhessenek a felszínre. A cenzúra egyik fajtája egyszerűen tiltással hiúsítja meg adott tartalmak megjelenését (ilyenek pl. a Facebook-szűrők), a másik fajtája pedig mesterségesen generált információáradattal lehetetleníti el a nem kívánt témák megerősödésének lehetőségét (pl. homoszexuális tartalmak erőltetése a közbeszédben). Ezzel együtt világos, hogy a társadalmi szolidaritás érdekében a cenzúrára szükség van, például erőszakos internetes tartalmak szűrése céljából.

Emberi jogok kultusza: mivel az ember önértelmezése semmivé foszlott, a jog látszólag objektív nyelvén születnek iránypontok. Téves azonban azt gondolni, hogy a „jog szent”, és ennek zászlaja alatt sem szabad jogi (vallási) fanatikussá válni. Természetesen azonban nagyon fontos, hogy az ember önmagát megismételhetetlen (örök) méltóságként értelmezni tudja. Ebben a folyamatban jelentős szerepe lehet a helyesen értelmezett emberi jogoknak is.

Dezantropomorfizmus: az ember akarattalan tárgyként való funkcionális megközelítése, amelynek lényege, hogy az egyén egy termelő/fogyasztó egység. A kérdés jelentős jogi, erkölcsi és vallási tartalmakat érint. A felfogás egyszerre a liberális és kommunisztikus társadalmiszervezés alapelve. Mivel az ember személyes karaktere eltörlésre kerül, viszonylag egyszerű elvek mentén lehet a társadalom gépezetét működtetni. Az egyes normarendek, és különösen is a jog számára ez lehet az alapja a jól alkalmazható, aritmetikai jellegű döntéseknek.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy elérkezett az idő egy átfogó, részletes, a normák együttműködésén alapuló normatan kidolgozására.

JOG, ERKÖLCS, VALLÁS

Bevezetés

Kutatásunkban bemutatjuk, hogy az egyes normarendekre vonatkozó kérdéseink és az azokra adott válaszok azért torkollhattak feloldhatatlan ellentmondásokba, mert a komplex látásmód elemei helyett egymással versengő szabályozási módoknak tekintettük azokat. Az olyan kérdések, mint az „erkölcsös jog” lehetősége, vagy az „igazság contra jogszerűség” dilemmája, esetleg a saria és a demokráciák jogrendjeinek az ellentmondásai abból fakadnak, hogy a tudomány mindeddig nem adott világos képet az egyes normarendek működési módjairól. Részben ezen okokból, részben pedig az olyan új szabályozási módszerek, mint a szabványok vagy a compliance megjelenése miatt feladatul tűztük ki, hogy felvázoljuk a normatív rendszerek komplexitásának kapcsolati hálóját (topográfia).

Célunk, hogy rávilágítsunk arra az organikus fejlődésre, amelyiket áttekintve jól láthatóvá válhatna, hogy az egyes normarendek között nem az ellentétek, hanem a szinergiák kellene, hogy meghatározók legyenek. Ez teszi ugyanis lehetővé a szabályozás kiegyensúlyozott működését, és ebből fakadóan az egész rendszer (társadalom) tartós működőképességének biztosítását. A normarendeknek a hatalomért folytatott harcban eszközként való felhasználása helyett, a fenntartható működést célzó kooperációt kell megvalósítaniuk a jogi-erkölcsi-vallási szabályozás területén. A működőképes kooperáció egyik első eleme az egyes szabályozási folyamatok és azok kapcsolatának világos leírása. Ennek a leírásnak az első lépése a jelen kutatás¹. Ez lehet az egyik alapja

1 A kutatás a KRE-ÁJK Bonhoeffer Műhelyének keretei között, „Szabályozástan” címmel folyik.

annak, hogy a tudáskormányzás² területén is pontosabb információkat szerezhessünk az irányítás és hatalomgyakorlás egyes módjairól. Hangsúlyozzuk, hogy a három normarend mindegyikét önálló nyelvet és kódrendszert alkalmazó szabályozási formának tekintjük (közös halmaz nélkül), azonban állítjuk azt is, hogy az egyes, önálló szabályok szerint működő normarendek folyamatosan hivatkoznak egymásra, más szavakkal: kapcsolatban vannak és kommunikálnak. Ezt a kapcsolati és kommunikációs rendszert kívánjuk úttörő módon felvázolni ezen tanulmány keretei között.

A normarendek kapcsolati mintáinak példái

A normarendek elválasztásának szükségszerűségére példaként említhetjük, hogy a látszattal ellentétben a „Ne ölj!” szabály nem pontosan ugyanazt jelenti a jog, az erkölcs és a vallás normarendjében. A jogban az, „aki mást megöl” büntetendő, feltéve, hogy cselekménye veszélyes a társadalomra. Egy magzat megölése vagy az eutanázia ugyan emberölés, de egyes jogrendek normarendjében mégsem válik emberöléssé, büntetőjogi tényállássá, mert a jogalkotó ennek nem tulajdonít társadalomra való veszélyességet, vagy azt egyszerűen nem szabályozza. (Például azért, mert nem tekinti büntetőjogi szempontból embernek a magzatot, vagy a kivételek között meghatározza, mikor lehet mégiscsak embert ölni.) Az erkölcs normarendje teljesen másképp közelít ehhez a kérdéshez: itt a „Ne ölj!” parancsának az értelmezésénél megjelenik a közösség szokása és a személyes lelkiismeret. Hiába teszi lehetővé a jogszabály az abortuszt, attól az anyának még lesznek lelkiismereti nehézségei³. A vallás normarendje pedig az egész kérdéskört egy magasabb szintre emeli, és a Teremtő-teremtmény viszonyban értékeli a „Ne ölj!” paran-

2 Z. KARVALICS L.: Utak a globális tudáskormányzáshoz – Az elméleti megfontolásoktól egy hídfőállás koncepciójáig. In: *Információs társadalom*, 2019. XIX/1, 8-32.

3 „Akkor szabadít meg a parancsolat a döntés félelmétől és bizonytalanságától, amikor az a maga tényleges tartalmával meggyőző és bizonyosságra vezet, nem pedig akkor, amikor csak mint határsértőt fenyeget.” Bonhoeffer, *Etika*, Kolozsvár 2015, 238.

csát, beleértve akár a környezetkárosítást, a káros szenvedélyeket vagy az állatok elpusztítását is⁴.

Világos tehát, hogy önálló logikai és terminológiai rendben működő normarendekről van szó, amelyek mindegyike a saját szabályai szerint, normatívan zártan transzformálja át a külvilágot önmaga jelrendszerévé.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a normarendek között ne lenne kapcsolat, azok ne „kognitív nyitottsággal” közelítenének egymás felé. A természetjognak például az lenne a feladata, hogy a kognitív nyitottság mentén kialakult kapcsolati mintázatot leírja, és az önki-bontakoztatás, ill. a fenntarthatóság elve mentén az egyéni és közösségi emberi életre alkalmazza. Értelmezésünk szerint a természetjog nem jog, nem erkölcs és nem is vallás, vagy ezeknek a közös halmaza, hanem a három normarend együttműködésének egy élő mintázata.

A természetjog működése során figyelembe veszi a jogrend ember-központú célját, és egyúttal megoldásokat is nyújt gyakorlati kérdésekben az igazság koncepcióját tekintetbe véve. Mindezt úgy kell tennie, hogy az egész embert tartja szem előtt figyelemmel az emberi létezés értelmességére, az ember azon képességére, hogy cselekedetei mögött felismeri a „kell” jelentőségét és arra, hogy az ember csak a hit segítségével képes kielégíteni a teljeskörű önértelmezésre irányuló igényét⁶. A következőkben táblázatban mutatjuk be a normarendek sajátosságait.

4 „A fent és a lent helyes rendje a fentre vonatkozó megbízás hitéből, az urak Urába vetett hitéből él. Egyedül ez a hit képes kiűzni azokat a démoni hatalmasságokat, amelyek alulról támadnak. Ha összeomlik a hit, összeomlik az egész szerkezet...” Bonhoeffer, *Etika*, Kolozsvár 2015, 247.

5 Az etika nem szól bele folyton az életbe, de felhívja a figyelmet a zavarokra és szakadásokra ... segíti az együttélés tanulását. Bonhoeffer, *Etika*, Kolozsvár 2015, 230.

6 PIZZORNI, R., *Il diritto naturale dalle origini a s.Tommaso d'Aquino*, Roma 1985, 607.

	Vallás	Erkölc	Jog
Egyszintenciális kérdés	<i>Miért lehet/kell tennem? (Miért cselekedjek?)</i>	<i>Mit kell tennem? (Saját tökéletességem és a másik boldogsága) (Hogyan cselekedjek?)</i>	<i>Mit lehet tennem? (Mindent szabad, ami nem tilos) (Hogyan cselekedjek?)</i>
A kötelezés módja	<i>a Feltétlen erejével szabályoz, de hogyan kerülhetem el a fanatizmust?</i>	<i>a tisztesség erejével szabályoz, de „Miért legyek én tisztességes?”</i>	<i>az állami hatalom erejével szabályoz, de mi a jó és a rossz fogalmának lényege?</i>
Normakövetés célja	Örökkévalóság része lenni	közösség tagjaként maradni	személyes boldogulás
Szankció jellege	<i>az Örökkévalóval való kapcsolat elvesztése</i>	<i>közösségi tagság elvesztése, lelkiismeret-furdalás</i>	<i>személyes korlátozás felderítés esetén</i>

1. ábra a normarendek sajátosságainak összefoglaló táblája⁷

A jog-erkölcs-vallás viszonyának történelmi keretei

Történelmi tény, hogy Európában az 1600-as évek végéig erkölcsi/etikai mérceként, a normarendek és a metafizikai szférák elkülönülése előtt, a jog elsősorban szokásjogként működött. A szekularizációt megelőzően esetenként az egyházi kánonjog funkcionált az egyedüli írott jogként, és nem csupán a belső egyházi kérdéseket szabályozta, hanem az emberek közötti mindennapi viszonyokat is. A felvilágosodásig a nyugati világban szinte minden közösségi és egyéni gyakorlatot átszöött az ember Istennel való egysége, kapcsolata, mivel magát a társadalmi kohéziót a felettes hatalomban való hit alkotta. Az 1800-as évektől, a jog és állam fogalmainak mérnöki összekapcsolásától kezdve, azaz a tudatos, a papíron rögzített jogi rendszer kialakulásával az elkülönülés nyilvánvalóvá vált⁸.

7 BIRHER N., Jog, erkölcs, vallás, in Birher N., Homicskó Á. (szerk) Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai, Budapest 2019, 18.

8 A jog és vallás viszonyát részletesen elemzi Rixer Ádám Jog és vallás című

Habermas Foucault-ra hivatkozva megállapítja, hogy a klasszikus korban az állami szuverenitás megalapozására a természetjog szerződés és törvény fogalmával operáló nyelv játékait használták fel. Később az emberi jogok nevében igyekezett az uralkodó a centrális hatalmát megerősíteni, majd ebből alakult ki az az apparátus, amelyik az alattvalókat „testestől-lelkestől” statisztikai információkká transzformálta⁹. A következőkben, a jog változásainak leírása során, ezt a logikát követve mutatjuk be a változásokat.

A vallás szerepe az 1800-as évek első felétől hullámzó módon, de egyre inkább a privát szférára korlátozódott, működését tekintve a társadalom egy szegmense lett.¹⁰ Magánügy. A szekularizáció felvilágosult elmélete alapján a vallás semmiképp nem működhet társadalmi rendező elvként.¹¹ Berger azonban azt mondja, hogy a szekularizációs elmélet a világ más tájain nem mutatkozik igaznak, inkább csak Európára jellemző a vallás ilyen fokú kiszorulása a társadalomból.¹² Ami

cikkében és azonos nevű kötetében, in: Theologiai Szemle, 2010/4 221-227, Religion and Law, Budapest 2010.

- 9 „Az ellenőrzés panoptikumai formáját engedik behatolni az alávett test és az eltárgyasított lélek minden pórusába.” Habermas, J., Filozófiai diskurzus a modernségről, Budapest 1998, 223.
- 10 SAMU M.: *Hatalomelmélet*. Budapest 2010, 161.
- 11 „A modernizációs elméletek szerint a fejlődés útja a tárgyi (a dolgok természetét felfedő, azokhoz igazodó, értékfüggetlen) racionalitás kibontakozása, a társadalmi-kulturális differenciálódás, a pluralizálódás, a fokozódó mobilitás s mindezek nyomán az egységes társadalmi szabályozás gyengülése, illetve ennek megfelelően az egyéni választás és döntés szerepének megnövekedése, az individualizálódás. Ez a folyamat felszámolja a vallás össztársadalmi rendező és szabályozó szerepét. Nyitva hagyja ugyan annak a lehetőségét, hogy az egyén személyes életében vallásos maradjon, de ennek egyre kisebb a funkcionális jelentősége. Funkcionális haszon híján pedig az egyéni vallásosság is – állítólag – egyre kevesebbet képes vonzani s elkorcsosul. Kimondhatatlanul is adódik a következtetés, hogy a társadalmi-technikai fejlődés automatikusan a vallás felszámolásához vezet. Ezt az összefüggésrendszert fejezte ki a 19-20. századi társadalomtudományi gondolkodás a szekularizációs koncepcióval.” TOMKA M.: A szekularizációról – pró és kontra, in *Lelkipásztor*, 2002/8-9, 283-287.
- 12 BERGER, P. L.: Vallás és európai integráció, in *2000*, 2004/12, 13-18.

biztosnak látszik, hogy az elmélettel ellentétben nem csökkent az emberek spiritualitás iránti igénye. Ezt bizonyítja az új keresztény vallási mozgalmak növekvő jelenléte, valamint az iszlám és a szinkretista elemeket mutató keleti spiritualitás fokozott megjelenése a keresztény gyökerű Európában és Amerikában.

A jogi szabályozás célja a jól működő társadalom, társadalmi együttélés. A jogtudománnyal foglalkozók közül sokan a kelsen-i jogi gondolkodás alapján distanciával tekintenek az elvont értékekre és elvekre, felhívva a figyelmet arra, hogy csak a jogra jellemző transzformációt követően lehet – ha egyáltalán lehet - a morális szempontokat beemelni a jog koherens fogalmi és jogintézményi rendszerébe.

Ma egyre inkább teret nyer az az álláspont, amely szerint a jog egy sajátos, leszűkített világértelmezést alkot, az ún. *black letter law* által vázolt jogviszonyok nem feltétlenül azonosak a valósággal¹³.

A társadalomkutatásokban központi kérdés a moralitás (erkölcs) és ezen belül annak a valláshoz való kapcsolódása is. Nem vitatható, hogy a vallás és a hozzá kapcsolódó értékrendszer a nyugati kultúrákban mintha elvesztette volna intézményes társadalomformáló szerepét. A posztmodernnek nevezett korban nincs általános érvényű megegyezés arról, mi a jó, a rossz, mit tekinthetünk elítélendőnek¹⁴. Mindenki egyéni ítélőképessége, kapott-szerzett kultúrája szerint hozza meg döntéseit, amelyek egy részének kizárólag a jog szankciói szabnak keretet. Felmerül a kérdés, mitől marad működőképes a társadalom, ha tisztán jogivá zsugorodtak a normatív szabályozó erők. Émile Durkheim is hangsúlyozta: ha a normákban való egyetértés meggyengül, megnő a különféle társadalmi problémák, anómiák gyakorisága. A társadalmon belüli konszenzus és szolidaritás megteremtésében Durkheim még nagy jelentőséget tulajdonított a vallásnak.¹⁵ Mára viszont – ahogy gyakran elhangzik – már alig maradtak egyetemesen elismert, követendő normák.

Felvetődik a kérdés, lehetséges-e az olyan szabályozás, amely nem

13 LUHMANN, N.: *Law as a Social system*. Oxford 2004, 76-141.

14 HABERMAS, J.: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest 1971, 53.

15 CSÁSZI L.: *A média rítusai. A média neodurkheimi elmélete*. Budapest 2002. 67.

csupán a külső, formális szabályozó mechanizmusok miatt válik mértékadóvá a társadalomban, hanem – ahogyan kívánatos lenne – megegyezik az ember mint a jog alanyának belső motivációjával is?

Különösen nehéz a vallás szabályozó rendszeréről a maga komplexitásában gondolkodnunk, hiszen az eltérő kultúrákban más és más a hatalomnak a transzcendenshez való viszonya, más és más vezérelvek működtetik a különböző vallásos és nem vallásos társadalmakat, más-képp értelmezik a jog és a vallás kapcsolatát.

Minden vallásban meghatározó azonban, hogy igen erős befolyással bírnak az egyes ember normaértelmezésére és -választására. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a föld lakosságának nagy része vallásos hátterű: keresztények (2,3 milliárd), muszlimok (1,9 milliárd), hinduk (1,1 milliárd), buddhisták (506 millió), hogy csak a legnagyobb számú vallásokat említsük. Ehhez képest a vállaltan ateisták/agnosztikusok száma 1,1 milliárdra tehető.¹⁶ A Pew Research Center adatsora a vallásos emberek számának jelentős növekedését prognosztizálja az elkövetkező tíz évben a világon, bár Európában, a kereszténység számadatainak vonatkozásában nem ez a helyzet.¹⁷

Jól látszik, hogy a normarendek maguk is jelentős változáson mentek át az elmúlt időszakban, azonban még ennél is jelentősebb a normarendek kapcsolati hálójának (egymásra hatásának) változása. A következőkben külön-külön elemezzük az egyes normarendek legutóbbi változásait, ill. kapcsolataikat, néhány sajátos területet kiemelve. Ilyen terület például a jog-erkölcs-vallás szoros összefüggésrendszerét felmutató természetjog, nemzetközi jog vagy éppen az emberi jogok. Mindezek természetesen csak példák, amelyek szemléltetik azt az új felfogást, amely szerint az egyes normarendek nem alkotnak közös

16 Religious Composition by Country, 2010-2050: <https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projection-table/2020/number/all/>. 2020.05.07.

17 Magyarországon a 2011-es népszámlálás során 5,4 millióan vallották magukat valamilyen valláshoz tartozónak és 1,8 millió fő nem érzi magát egyetlen vallási közösséghez tartozónak sem. Forrás: <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/vallas>. 2020.05.07. Meg kell jegyezni, hogy jelentős és egyúttal negatív irányú változás egyedül a katolikusok arányában és számában következett be (a 2001-es 51,87%-ról 37,15-re csökkent), a többi egyház tagjainak száma vagy stagnál vagy – és ez a legtöbb kisegyházra igaz – folyamatosan nő.

halmazokat, ellenben dinamikusan változó összefüggésrendszereket hoznak létre. Ezeknek az összefüggésrendszereknek a leírása lehet a kulcs a jövő növekvő szabályozási problémáinak megoldásához. Kutatásunk célul tűzte ki ezeknek a kapcsolatoknak az egyre pontosabb leírását a szakmai közösség bevonásával.

Összességében elmondható, hogy két divergáló tendenciát fedezhetünk fel a normativitás (szabályozás) mindegyik területén. Egyrésztől, az ímént említettek szerint, egyre nagyobb szerep jut az egyes normarendek legkülönbözőbb kapcsolatainak. Ezzel részben ellentétes tendencia, hogy az egyes szabályozók egyre „tisztább” formában jelennek meg, akár matematikai, logikai képletek formájában is. A szabályozás nyelve gyakran egyszerűsödik, egyértelműbbé válik, miközben a szabályozók komplexitása egyre nő. Ezeknek a tendenciáknak a bonyolultságát, komplexitását kívánjuk illusztrálni a következőkben.

Jog

Az emberi magatartásokat szabályozó három fő normarendszer – a jog (ius), a vallás (fas) és az erkölcs (mos) – közül kétségtelenül a jogrendszer tűnik a legnagyobb jelentőséggel bírónak a jogtudományok gyakorlóinak számára. A jog elkülönültségét a vallástól és az erkölctől elsősorban a jognak mint követendő szabályrendszernek az igazolási alapja adja meg. Leegyszerűsítve mondhatjuk: a jogszabályok kötelező erejét a jogalkotó adja, míg a vallási tanítás legitimációja Istentől, az erkölcsé pedig az emberi közösségtől ered. A jogalkotó mint szuverén legitimációját – már persze különböző történelmi korokban – eltérően határozhatjuk meg: a parlament legitimációja levezethető a népképviselő elvéből, a törvényes választásokból; az uralkodó Isten kegyelméből uralkodik; más közösségek törzsfője vagy királya a származására vezetheti vissza előkelőségét.¹⁸

18 A legitimitás princípiumait Ferrero a választói, az öröklődési, az arisztokratikus-monarchikus és a demokratikus legitimációs elvekben határozta meg. Ferrerrot idézi Bihari M., Hatalom és legitimitás. Guglielmo Ferrero hatása Bibó gondolkodására, in *Jog – Állam – Politika*, 2012. 4. évf. 1. szám, 3–15.

A jogpozitivista megközelítés szerint a megfelelő legitimációval rendelkező szuverén parancsai tehát olyan rendszert képeznek, melyek további magyarázatot, erkölcsi vagy vallási megalapozottságot nem igényelnek. Ezzel ellentétben már az ókori szerzők műveiben is felmerült, hogy a jognak önálló, a vallástól és az erkölctől elkülönülő értékrendje nem lehet: Ulpianus megfogalmazásában a jog a jó és a méltányos művészete. A joggal szemben megfigyelhető az a társadalmi elvárás, hogy igazságos legyen – a jogalkotói akaratnak arra kell irányulnia, hogy a társadalmi viszonyokat, az emberi kapcsolatokat igazságosan szabályozza. Az igazságosság pontos jelentése már természetesen eltérő lehet különböző társadalmakban, de mindenképpen eltérő értékrendről beszélhetünk, mint amit a vallás és az erkölcs támaszt. Ez főként abból adódik, hogy a normák különböző kérdésekre keresik a választ. A jog fő kérdése arra irányul, hogy az ember mint jogalany mit tehet meg: amit a jogszabály nem tilt, azt meg szabad tennie. A jogkövető magatartás célja a szankció elkerülése, mely által a társadalomban a jogalany könnyebben tud boldogulni. Maga a szankció jogáganként eltérő lehet, de az egyéni magatartásokra irányul és egyéneket súlyt joghátránnyal.¹⁹

Megjegyzendő, hogy a jog mint emberi viselkedést szabályozó jelenség előretörése ha nem is a közelmúlt fejleménye, de mindenképpen újabb, mint a vallási és erkölcsi szabályoké. Természetesen a három normarend évezredek óta együttesen irányítja az emberi magatartásokat, azonban az a kiemelkedő mennyiségű normaanyag, mely elképesztő részletességgel szabályozza²⁰ az élet minden területét, egyértelműen a 20. század terméke. A jog, mint jelenség, a legkorábbi civilizációk kialakulásával, az írásbeliség felfedezésével egy időben jelent meg. Elsődleges jelentősége abban állt, hogy a szuverén akaratát legitimálhassa, napjainkra pedig odáig jutott, hogy a szuverén akarata ténylegesen (vagy legalább formálisan) függetlenedhessen más normarendszerekről, és a politikai, valamint a gazdasági élet hatékony irányítását lehetővé

19 BIRHER N.: *Jog, erkölcs, vallás*. In BIRHER N. - Homicskó Á. (szerk) *Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai*, Budapest 2019, 9-24.

20 BIRHER, N. – VERESS, G.: Elnyel minket a jogszabályok és a szabályzatok szököárja! A vallás, az erkölcs és a jog a Mediterráneumban, in *Mediterrán Világ*, 2019. 47-48., 122-134.

tegye.²¹ Napjaink számos rendkívüli kihívásából, a klímaváltozásból, a háborúból vagy éppen a járványokból jól látszik, hogy tisztán a jog erejével nem képes az emberiség úrrá lenni az előtte torzysuló problémákon. A jogon túlmutatóan a normarendek együttműködésére, a komplexitásuk előnyeinek a feltárására van szükség. Ez lehet az alapja annak, amit szolidaritásnak neveznek.

A következőkben azokat a jogterületeket vizsgáljuk meg, a teljesség igénye nélkül, ahol jól látható az egyes normarendek kölcsönhatása.

Természetjog

A természetjogi gondolkodás háttérbe szorulásához többek között az a téves felfogás vezetett, hogy a jog, az erkölcs és a vallás normarendjeit úgy kell elválasztani egymástól, hogy azok között nem állhat fenn kapcsolat²². A jogpozitivizmusnak ez a kisarkított álláspontja azonban legalább olyan veszélyes, mint azt állítani, hogy a jog, az erkölcs és vallás átfedésben vannak egymással, bizonyos területeken azonos módon szabályoznak, vagy kellene szabályozniuk. Ezáltal elvárt lenne, hogy a jog közvetlenül – jogi transzformáció nélkül – tartalmazzon erkölcsi vagy vallási elemeket. Mindez nagyon könnyen vezet például olyan szubjektív jogértelmezéshez, ami egyes vallási jogrendek esetében vallási fanatizmusként tapasztalható.

Félreértéshez vezethetett tehát a természetjoggal kapcsolatban az, hogy nem különítették el egyértelműen az egyes normarendeket²³. Ezt

21 SZILÁGYI P.: *Jogi alaptan*. Budapest 2006, 40.

22 „De azt nem tagadhatja senki, hogy a jog, mint norma szellemi, és nem természeti valóság. Ezzel egyúttal az elé a feladat elé kerülünk, hogy a jogot – ahogyan a természettől, úgy más szellemi jelenségektől is, de kiváltképp – más jellegű normáktól megkülönböztessük. Itt mindenekelőtt ki kell szabadítanunk a jogot abból a kapcsolatból, amellyel kezdetül fogva az erkölcshez kötődött.” KELSEN, H., *Tiszta jogtan* https://www.academia.edu/6130822/HANS_KELSEN_TISZTA_JOGTAN_szerk._Varga_Csaba_Hans_Kelsen_Reine_Rechtstlehre_Wien_Deuticke_1934_ed._Csaba_Varga_, 2019. május 18.

23 Johannes Messner kiváló munkájának a „Das Naturrecht”-nek az alcíme például: „Handbuch der Gesellschaftsethik Staatsethik und Wirtschaftsethik” – összemosva kissé a természetjogot és az etikát.

a megközelítést a jogi pozitívizmus irányzata élesen kritizálta is, szélsőségesen kiállva a jogalkotás és jogalkalmazás teljesen objektív, zárt, formálisan definiált szerkezete mellett. A másik oldalról viszont az is egyre világosabbá vált – különösen is súlyosan konfliktusos helyzetekben – hogy a jogi normarend önmagában nem alkalmas a közösségi magatartás megnyugtató szabályozására.

Pontosan a korábbi félreértések miatt van arra szükség, hogy az egyes normarendeket önmagukban, saját önszabályzó rendszerükben írjuk le, majd ezt követően a viszonyaik, kapcsolatrendszereik alapján határozzuk meg azt a mintázatot, ami a társadalmi normakövetés fundamentuma.

A normarendek egyértelmű elkülönítésére azért van szükség, hogy lehetővé váljon az egyes normarendek kapcsolati mintáinak világos feltárása. Egyetértünk Kelsen és Luhmann elméletével annyiban, amennyiben azok a jog határait pontosan meg kívánják jelölni. Wittgenstein Tractatusának logikáját követve²⁴ elfogadhatjuk, hogy amit el lehet mondani, azt el lehet mondani világosan – persze csak a saját rendszerünkön belül. Hiba viszont azt gondolni, hogy ez a rendszeren belüli világos beszéd a teljes valóság objektív leírása lenne. Itt a „teljes valóság” fogalma alatt az ember által megélt személyes és társadalmi

24 2.0124 Ha az összes tárgy adva van, akkor ezzel adva van valamennyi lehetséges körülmény is. 2.013 Az egyes dolgok, úgyszólván, a lehetséges körülmények terében léteznek. 2.02 A tárgyak konfigurációja alkotja a körülményt. 2.03 A körülményben a tárgyak úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint a láncszemek a láncban. 2.031 A körülményben a tárgyak meghatározott módon viszonyulnak egymáshoz. 2.032 Az a mód, ahogy a tárgyak összefüggnek a körülményben, alkotja a körülményszerkezetét. 2.033 A forma a szerkezet lehetősége. 2.034 A tény szerkezete a körülmények szerkezeteiből tevődik össze. 2.04 A fennáll ó körülmények összessége a világ. 2.06 A körülmények fennállása és fenn nem állása a valóság. (A körülmények fennállását pozitív, fenn nem állását pedig negatív ténynek is nevezzük.) 2.061 A körülmények függetlenek egymástól. 2.062 Egy körülmény fennállásából vagy fenn nem állásából nem lehet következtetni egy másik körülmény fennállására vagy fenn nem állására. 2.063 A valóság összessége a világ. Logikai-filozófiai értekezés, http://sbin.hu/samples/fulltext/wittgenstein_tractatus.pdf, 2019. május 18.

valóság egészét értjük. Szükség van tehát a teljes valóság leírásához egy a tiszta, a formális logikán túlmutató igazságfogalomra is. Ezt az igazságfogalmat Horváth Sándor a következők szerint fogalmazta meg:

„A logikai igazság végül is megmaradhat a mesterség színvonalán. A tartalmi igazság ezen túlmegy. Nem a formákat keresi, nem is ezek meggyőző erejével, hanem a valóság birtoklásának tudatával nyugtat meg. A valóság pedig nem az értelemé, hanem az emberé. Ezért kívánja meg Szent Tamás az igazság tökéletes birtoklásához az egész ember megtisztulását²⁵”

Az ember létében foglalt kötelessége a tökéletesedés, mint folyamat, amelynek nemcsak egy része, hanem irányító eleme az igazság megismerése. Az igazság megismerésének fényében válhat értelmezhetővé a normarendek viszonya²⁶. Hogyan segíti hozzá az embert és az emberi közösséget a három normarend az igazság megismeréséhez? Ezt írja le a normarendek kapcsolati rendszere, amelynek eddig legteljesebb – ha nem is teljesen kimunkált - leírását a természetjogi megközelítés adta.

Sajátos – amit egyébként Kelsen is felvetett²⁷ – hogy mindig a nagy konfliktusok után erősödik meg a természetjogi gondolkodás. Mind az első, mind a második világháború után az ember szükségét érezte annak, hogy a tiszta jog rendszerén túl valamiféle hatékonyabban szabályozó bizonyosságot találjon az élete értelmeként²⁸. Azaz visszataláljon az igazsághoz.

Az első nehézség ezen az úton, hogy a jog normarendje – a pozitív jog értelmében teljesen függetlennek definiálva önmagát – nem tudja a másik két normarend szabályozó jelentőségét értelmezni, nem alakított ki olyan formálisan is rögzíthető protokollt, amelynek keretében kapcsolódik a társadalom erkölcsi vagy vallási rendjéhez. Itt meg kell ugyan jegyeznünk, hogy a joggyakorlatban, ill. az alkotmánybíróági

25 HORVÁTH S.: *Aquinói Szent Tamás világnézete*. Budapest 1924, 93-94.

26 Az igazságosság kérdése egyébként a természetjogi megközelítések alapkérdése is, ahogy azt Messner a jogpozitivisták ellenében kifejti. Messner, J., *Das Naturrecht*, Innsbruck 1960, 373-377. Ennek a kérdésnek a továbbgondolása Rawls „méltányosságként felfogott igazságosság”-fogalma.

27 „A hagyományos jogelmélet a világháború okozta társadalmi megrázkódtatás óta azon az úton van, hogy az egész vonalon újra visszatérjen a természetjoghoz.” Kelsen, *Tiszta jogtan...*

28 BIRHER N.: *Hálózatokban*. Veszprém 2014, 8-35.

gyakorlatban megjelenik az erkölcsre való hivatkozás, azonban anélkül, hogy annak közvetlen jelentését meghatároznák. Ez ismét egy olyan terület, ahol a természetjog csiszolt terminológiája átvételének nagy jelentősége lehetne. Ez a kérdés vetődött fel a *The American Legion v. American Humanist Association*²⁹ ügyben is, ahol egy, az I. Világháborúban elesettek számára közterületen felállított kereszt alakú műemlék elbontását kezdeményezte a Humanista Egyesület, mondván, az sérti az ún. Lemon-teszt³⁰ alapján az alkotmányosság elveit. Az ügy a Legfelsőbb Bíróságig jutott, ahol az alsóbb bíróságok gyakorlatával szemben már nemcsak a jogrend normáit tartották szem előtt, hanem megjelentek erkölcsi szempontok is, mint például a történelmi gyökerek jelentésének vizsgálata. Ebben az ügyben jól látszik, hogy az alsóbb fórumok mereven ragaszkodnak a jog normarendjéhez, azonban a társadalom igénye (igazságérzete) ezen messze túlmutat. A felsőbb bíróságok, alkotmánybíróságok részben alkalmasak lehetnek az etikai-politikai szempontok érvényesítésére is, azonban ez még mindig nem jelenti azt, hogy sikerült volna kitörni a jog normarendjének a fogságából. A liberális demokráciáknak pontosan ez az elsődleges nehézsége. Miközben úgy gondolják, hogy a jog segítségével a társadalom egészét képesek szabályozni, szem elől tévesztik a szabályozás szempontjából legalább ennyire lényeges vallást és erkölcsöt.

Pillanatnyilag a nyugati demokráciákban nem is léteznek olyan intézmények, amelyek kellő felhatalmazással rendelkeznének arra, hogy a jog normarendjével kommunikálva az erkölcs vagy a vallás normarendjeit megjelenítsék. A Habermas által megfogalmazott kommunikatív cselekvés elméletéből kimaradt a vallás és az erkölcs kollektív diskurzusa.

A történelmi tapasztalatok alapján a természetjog lehet az egyik alkalmas közeg arra, hogy ezeket a fogalmak közti kapcsolatokat megteremtse, úgy, hogy közben egyiknek sem sérti az önállóságát. Visszakanyarodva a példánkra: a „kereszt alakú műemlék” kérdésében nem tudunk a jog normarendjén belül megfelelő (igazságos, méltányos, széles körben elfogadott...) döntést hozni, szükséges az erkölcsi diskurzus

29 <https://www.oyez.org/cases/2018/17-1717>, 2019. május 29.

30 *Lemon v. Kurtzman*, 403 U.S. 602 (1971).

lefolytatása, és fontos lenne a vallási szempontok figyelembevétele is. Mindennek a fóruma jelenleg a politikai alapú Legfelsőbb Bíróság az Amerikai Egyesült Államokban, vagy az Alkotmánybíróság hazánkban. Mindez azonban esetenként még így is túl kevés; szélesebb és intézményesített társadalmi párbeszédre lenne szükség, amelynek a kereteit a liberális társadalom még nem tudta kidolgozni³¹.

Ennek oka részben az is, hogy a természetjogi gondolkodásban sem született meg a normarendek világos elválasztása, nem került befogadásra a gyakorlatban ténylegesen működő, Luhmann által leírt társadalmi rendszerelmélet³². Nem lehet kérdéses, hogy az egyes normarendek a saját nyelvezetük szerint írják le a jelenségeket, ill. a saját kódjaik mentén szabályoznak. Nem gondolhatjuk azt sem, hogy a természetjog valamiféle „szuperjog”, „szupererkölcs” vagy „szupervalás”, amely a normarendeket ötvözve minden probléma megoldására önmagában használható. Arra viszont kiváló alap lehet, hogy az egyes normarendek viszonyát még pontosabban leírjuk a terminológiája és évszázados dogmatikája segítségével.

Nemzetközi jog

A korai modern államok kialakulásával a jog mint normarendszer minőségi átalakuláson ment keresztül, melynek időpontját a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békeszerződést követő időszakra szokás helyezni. Az államok közötti formális érintkezés, a diplomácia szabályainak kialakulása erre az időszakra tehető az európai történelemben: innentől datálható a mai értelemben vett nemzetközi jog létrejötte is, a nemzetközi közjog alapjait Grotius fektette le a 17. században.³³ Ebben a viszonylatban jelentős eltérések alakultak ki normarendszer szintjén az azt megelőző, főként vallási alapokon nyugvóhoz képest. Míg az

31 A kérdést tovább bonyolítja, ha figyelembe vesszük a tömegkommunikáció természetjog-ellenes, érdekezérelt működését is.

32 Seidl D., Luhmann's theory of autopoietic social systems, https://www.researchgate.net/publication/277293382_Luhmann%27s_theory_of_autopoietic_social_systems, 2019. május 18.

33 GROTIUS, H.: *A háború és a béke jogáról I-II*. Budapest, 1999.

államok közötti érintkezés középpontjában korábban, főként középkori keresztény szerzők művei alapján, az igazságos háború teológiai alapú definiálása, illetve a különböző birodalmak hódítása állt, az új nemzetközi rendszer megkülönböztette egymástól a bel- és külpolitikát, az állami cselekvés igazolását pedig a szuverén akaratában látta.³⁴ Ez volt az az időszak, amelyben a vallási alapú nemzetközi jogrend vonatkozási pontjai átkerültek az erkölcsi típusú kapcsolatokhoz. Nem annyira a közös vallási tudat, mint inkább a közös szokások váltak viszonyítási alappá. Különösen is igaz ez a gyakran családi kötődésekkel is rendelkező monarchák nemzetközi kapcsolatrendszerére.

A nemzetközi jog szokásjogon alapuló, főként a diplomácia gyakorlati működését lehetővé tevő, a nagykövetek immunitásával kapcsolatos szabályait követően elsődlegesen a háború során gyakorolható magatartások korlátozásáról szóló (ius in bello) humanitárius jogra helyeződött hangsúly. 1863-ban megalakult a Nemzetközi Vöröskereszt, míg 1864-ben elfogadták az első genfi egyezményt, mely a harctéren megsebesült személyek megsegítéséről szólt. A hágai békekonferenciánkon 1899-ben és 1907-ben fogadtak el humanitárius tárgyú egyezményeket,³⁵ majd az 1949-ben elfogadott Genfi Egyezmény jelentette a humanitárius jog legszélesebb körű szabályozását, melyet három kiegészítő jegyzőkönyv tovább bővített.³⁶

A 20. századi történelmi események folytán fejlődött és vált egyre inkább „jogivá” a nemzetközi jog tartalma. A súlypont áthelyeződött a hódításról és annak igazolásáról, illetőleg a hadviselés szabályairól a háború megindításának korlátozására, a háború elkerülésével a béke megtartására. 1920-ban hozták létre a Nemzetek Szövetségét, majd 1945-ben az Egyesült Nemzetek Szervezetét, melynek alapokmánya a nemzetközi béke és biztonság fenntartása mellett a népek önrendelkezési

34 SZIGETI P.: *A nemzetközi jog és az igazságos háború eszméjének fejlődése*. <https://www.ajk.elte.hu/file/SzigetiPeter-NemzetkoziJog.pdf>, 2020. május 24.

35 1913. évi XLIII. törvény az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában

36 1989. évi 20. törvényerejű rendelet a háború áldozatainak védelmére vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12-én kötött Egyezmények I. és II. kiegészítő Jegyzőkönyvének kihirdetéséről

jogát, gazdasági, szociális, kulturális nemzetközi feladatok ellátását, valamint az emberi jogok védelmét is szabályozta.³⁷

A nemzetközi jogi szabályozás, részben az ENSZ szakosított szerveinek működése folytán, további területekre is kiterjedt az évek alatt: a nemzetközi magánjog,³⁸ a nemzetközi szerződések joga,³⁹ a nemzetközi emberi jogok,⁴⁰ a menekültjog⁴¹ és a nemzetközi büntetőjog⁴² is a nemzetközi jog szabályozásának tárgyát képezi.

Az államok közötti mélyebb együttműködés eredményeként különböző integrációk jöttek létre, melyek közül az Európai Unió a legsikeresebb.⁴³ Az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a személyek szabad mozgásának elősegítése érdekében a tagállamok szuverenitásuk egy részéről lemondtak, és az állampolgáraik életének minden területére jelentős hatással bíró jogforrások megalkotására adtak felhatalmazást az uniós intézményeknek.

Az államközi jog mellett a belső jogi szabályozás értelmezésére is számos elmélet látott napvilágot a 20. század során. A két fő iránynak a jogpozitivista,⁴⁴ illetve a természetjog⁴⁵ alapú megközelítéseket

37 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról

38 Lásd pl. Egyezmény a szerződéses kötelezettségekre alkalmazandó jogról, aláírásra megnyitva Rómában 1980. június 19-én; az Egyesült Nemzeteknek az áruk nemzetközi adásvételi szerződéseiről szóló Bécsben, az 1980. évi április hó 11. napján kelt Egyezménye

39 A szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről

40 Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről, Róma, 1950. november 4.

41 A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi július hó 28. napján elfogadott Egyezmény

42 A hágai Nemzetközi Bíróság Alapszabálya

43 Az Európai Unióról szóló szerződés

44 A jogpozitivismus gyökerei a 20. század előtt találhatóak meg – Bentham: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe, illetőleg Austin: The Province of Jurisprudence Determined.

45 A természetjogi gondolat már az ókorban is megjelent, legmeghatározóbb képviselői Aquinói Szent Tamás, Hobbes, Locke, Rousseau, és a már említett Grotius.

tekinthetjük. A fő szabályozási irányoktól eltérően a jogi realizmus, illetőleg a jogszociológia szempontú megközelítés bír még jelentőséggel.

A jogpozitivizmus egyértelműen domináns trend volt a 20. században: olyan neves gondolkodók alkottak, mint Hart,⁴⁶ Raz⁴⁷ és Kelsen.⁴⁸ A jogpozitivizmus az évszázad során nem veszített jelentőségéből, sőt, további irányzatoknak tudott alapokat nyújtani. A mai értelemben vett alkotmányjog⁴⁹ alapjait a kelseni jogelméletben fedezhetjük fel, de a totalitárius jogelmélet⁵⁰ és a szűk értelemben vett szovjet jogelmélet⁵¹ is a jogpozitivizmus által kidolgozott elvekre épül.

A természetjog kevésbé volt sikeres az elmúlt évszázadban: ókori és középkori dominanciája után a tudományelméletek fejlődési háttérbe szorították ezen elméleteket. Mégis kiemelendő Radbruch⁵² formulája, mely rövid ideig tartó reneszánszt hozott el a természetjog számára, illetőleg Hayek⁵³ munkái.

A fentiekől eltérő megállapításokkal találkozhatunk a jogszociológiai⁵⁴ megközelítéseknel, melyek közé sorolhatóak a jogi realizmus⁵⁵, a skandináv jogelméletek⁵⁶, a kritikai jogelmélet és a feminista jogelmélet⁵⁷ hívei.

Az egyes elméletek többségében jelen van a jog-erkölcs-vallás kapcsolata, hiszen a nemzetközi környezetben az egyes államok önmagában

46 HART, H. – MÁLNAI B., A jog fogalma, Budapest 1995.

47 RAZ, J.: *The authority of law: essays on law and morality*. Oxford 2009.

48 KELSEN, H.: *Reine rechtslehre*. Bécs, 1960.

49 Lásd Dworkin, R., *Law's empire*, Cambridge 1986.

50 SCHMITT, C.: *Politische Theologie, Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, Berlin 2017.

51 SCHLESINGER, R.: *Federalism in Central and Eastern Europe*. London 1945.

52 RADBRUCH, G.: Gesetzliches unrecht und übergesetzliches recht. In *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, 1946. 5, 105-108.

53 HAYEK, F.: *Law, legislation and liberty*, volume 1: Rules and order, Chicago 1978.

54 EHRlich, E.: *A jogszociológia megalapozása*. Budapest 1977.

55 FRANK, J.: *Law and the modern mind*, Piscataway 1963.

56 CSIZMADIA T. – VISEGRADY A.: Az Y-Semaa Skandináv Jogi Gondolkodásban. In: *Jura*. A Pécsi Tudományegyetem Állam-es Jogtudományi Karának tudományos lapja, 2003, 163.

57 KENNEDY, D.: Legal education and the reproduction of hierarchy, in *Journal of Legal Education*, 1982, 32.4, 591-615.

zárt, az állampolgárok vagy az államterületen élők feletti gyakorlatilag abszolút szuverenitása a nemzetközi viszonyokban többé-kevésbé egyenlő felek közötti, történelmi alapú kommunikációból változik.

Emberi jogok

Külön említést érdemelnek az emberi jogok mint a jogi normarendszer szabályozó eszközei. Az emberi jogi gondolkodás gyökerei már a felvilágosodás korában megjelentek, de kiteljesedése a 20. századra tehető; az elmélet feltehető előzményeként a kor embertelen diktatúrái nevezhetőek meg. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a legvéresebb diktatúrák is – mint például az sztálini kommunizmus – formálisan az emberi jogok nevében jártak el.

Az emberi szabadságot és életet semmibe vevő rezsimek ellenpólusaként jelentek meg különböző alkotmányok, illetőleg egyetemes emberi jogi deklarációk, melyek kapcsolódási pontot jelentenek a nemzetközi joggal is.

Az „emberi jogok” jelentése kettős, ezért is van a kérdésben sok félreértés. Emberi jognak nevezzük azokat az egyént megillető, az emberi méltóságból, az ember „teremtésményiségéből” fakadó jogokat, amelyeket a természetjog már az antikvitás óta leírt. Ebben az értelmezésben az ember mindig kollektív létező, az „én” fogalmát megelőzi a „mi” fogalma.

Ettől eltérő azonban az emberi jogoknak az a megnevezése, amelyik a felvilágosodással egyidejűleg született, és amelyik az individualista liberalizmus alapja. Itt az „én” kap kitüntetett szerepet a látszólagos jogaival, gyakran a közösség erejéből fakadó jogosultságokkal és kötelezettségekkel szemben⁵⁸.

Az emberi jogokat hagyományosan három típusba osztják, vagy generációk szerint rendszerezik: az első generációba a klasszikus szabadságjogok tartoznak, melyek az államtól tartózkodást várnak el. A szocialista gondolkodásban, részben ezek ellensúlyozásaként jelennek meg a második generációs emberi jogok, melyek az államtól aktív

58 JOHNSTON David L.: *Islam and Human Rights: A Growing Rapprochement?* https://www.academia.edu/12780012/Islam_and_Human_Rights_A_Growing_Rapprochement, 2020. május 22.

magatartást, az állampolgárok gazdasági és kulturális jogainak érvényesítését várják el.⁵⁹ A harmadik generációba olyan emberi jogok tartoznak, melyeket nem alanyi jogként lehet kikényszeríteni, hanem bizonyos csoportokat illetnek meg, az államtól intézményvédelmi funkciót várnak el.

Érdekes kérdést vet fel az emberi jogi elméletek eredetének, jogelméleti levezetésének kérdése. Az emberi jogi egyezmények folytán nyilvánvaló kapcsolódási pontot fedezhetünk fel a nemzetközi joggal. Kérdéses azonban, hogy az emberi jogok háttérét a jogpozitivista megközelítésben, vagy a természetjogi elméletben találjuk meg. Álláspontunk szerint mindkét elképzelés megalapozható: az emberi jogok felfoghatóak úgy, mint a normarendszer olyan része, melyet a jogalkotó nem korlátozhat. Ebben az értelemben az emberi jogok az emberi természetből fakadnak, az embert születésénél fogva illetik meg, így tehát határozott értéktartalommal bírnak. Ebben az értelmezésben a kapcsolódási pontot az emberi jogok területén a jog és a vallás jelentheti.

A másik értelmezés szerint az emberi jogok nem értéktartalmuknál fogva, hanem pusztán azok deklarációja folytán bírnak kötelező erővel. Az emberi jogok ilyen értelemben tehát megkísérlik pótolni a jogpozitivizmusból hiányzó értéktartalmat úgy, hogy az emberi jogokat helyettesítik be a természetjogi fogódzkodók helyére, annak vallási vagy erkölcsi tartalma nélkül. Így a jogpozitivizmusnak is egyfajta viszonyítási alapjaként működhetnek az emberi jogok, de továbbra sem adnak választ azon kérdésekre, melyekre a jog, mint normarend, nem képes – a többi jogi norma legitimitását azonban annyiban megalapozhatja ez a megközelítés, hogy amennyiben a szuverén akarata ellentétes az emberi jogokkal, az nem lehet érvényes. Ez a fajta megközelítés pedig az alkotmányjoggal, az alkotmánybírósági gyakorlattal mint szabályozó rendszerrel jelent kapcsolódási pontot.

Jól látható, hogy az emberi jogokkal kapcsolatban sem kerülhető meg az „egész ember” értelmezése, az emberi élet jogi fogalmának a tényleges tartalma. Mindez pedig nem lehet meghatározható az erkölcs és a vallás kategóriái nélkül.

59 Ilyen céllal működik az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa.

Szabványok, protokollok, kódexek, compliance, integritás, adatvédelem: folyamatszabályozás

Korábban már leírtuk: a normarendek komplexitásával párhuzamosan az alkalmazott terminológia egzaktága is folyamatosan nő. A jog, mint normarend, a technikai jog megerősödése során az egyre egzaktabb szabályozás irányába halad, egyre pontosabban fogalmazza meg a szabályait – esetenként tiszta matematikai-logikai képletekben rögzített módon. Ahogy azonban azt már bemutattuk, legalább ennyire fontos a másik szempont is, azaz világossá válik, hogy a jognak a más normarendekhez fűződő kapcsolatát is meg kell erősítenie. A technikai jognak egyre markánsabban kell szembesülnie az erősödő vallási jogrendekkel vagy éppen az egyes nemzetközi szervezetek és gazdasági társaságok belső etikai jellegű szabályzóival. Úgy tűnik, minden próbálkozás ellenére, az egzakt szabályozás és az emberi méltányosság igénye nem választható el egymástól⁶⁰. Ezeket az új szabályozási módokat vesszük szemügyre ebben a fejezetben. A következőkben vizsgált szabályozási területeken a normák vagy a közösség elvárásai alapján, külön kényszer nélkül érvényesülnek (pl. TÜV tanúsítás szükségessége egyes piacokon), vagy azokat jogszabály emeli be a nemzeti jogrendbe.

Szabványok

A szabványokkal kapcsolatban a legegyszerűbb, ha a hazai szabályozásból kiindulva határozzuk meg az alapvető fogalmakat. Eszerint a szabványosítás „*olyan tevékenység, amely általános és ismételten alkalmazható megoldásokat ad fennálló vagy várható problémákra azzal a céllal, hogy a rendező hatás az adott feltételek között a legkedvezőbb legyen.*”⁶¹ A szabványosítás ezen célja a normatív elemeket megfogalmazó szabványok alkotásán és alkalmazásán keresztül valósul meg. A Nemzeti szabványosításról szóló (továbbiakban Nsztv) tv. 4. § (1) bekezdés alapján a szabvány jelentése:

60 BIRHER, N.: *A modern technológiák szabályozásának változásai: teoria versus praxis, etika versus protokoll.* In: Homicskó Á.: *A digitalizáció hatása az egyes jogterületeken.* Budapest 2020, 11-17.

61 1995. évi XXVIII. törvény a nemzeti szabványosításról, 1. melléklet 1. pont.

„elismert szervezet által alkotott vagy jóváhagyott, közmegegyezéssel elfogadott olyan műszaki (technikai) dokumentum, amely tevékenységre vagy azok eredményére vonatkozik, és olyan általános és ismételten alkalmazható szabályokat, útmutatókat vagy jellemzőket tartalmaz, amelyek alkalmazásával a rendező hatás az adott feltételek között a legkedvezőbb.”

A szabványok jellemzik talán leginkább azt, amit Habermas a következőképp fogalmaz meg: „Ez a tudásra törekvő akarat hatol be a tudományos diskurzusok szerkezetébe, s magyarázza meg azt, hogy a szcientikus módon előkészített tudás az emberről a terápiák, szakvélemények, társadalomtechnológiák, tantervek, tesztek, kutatási jelentések, adatbankok, reformjavaslatok, stb. alakjában miért merevedhetett közvetlenül fenyegető hatalommá. A tudásra törő modern akarat meghatározza „azon szabályok együttesét, amelyek alapján az igazat elkülönítik a hamistól és specifikus hatalmi hatáskörrel ruházzák fel.”⁶²

A szabványok megalkotása hazánkban egy köztisztület feladata az Nsztv. 7. § alapján. A nemzeti szabványok követése önkéntes, azonban nagyon gyakran fordul elő, hogy egyes szabványok alkalmazását jogszabály, vagy szakmai, piaci elvárás teszi megkerülhetetlenné. Az Nsztv. 6. § erről így rendelkezik:

6. § (1) *A nemzeti szabvány alkalmazása önkéntes. (2) Műszaki tartalmú jogszabály hivatkozhat olyan nemzeti szabványra, amelynek alkalmazását úgy kell tekinteni, hogy az adott jogszabály vonatkozó követelményei is teljesülnek.*

Különösen is a nemzetközi piaci viszonyok között elengedhetetlen a jog és a nemzetközi, ill. hazai szabványok szoros kapcsolata. A szabványok kialakításában pedig a részletes műszaki leírás mellett megjelennek az etikai elemek is⁶³. Az MSZ EN ISO 9001:2015 szabvány szerint a termelés célja a fogyasztó igényeinek a kielégítése és a vevőknek a termékkel szembeni elégedettségének növelése⁶⁴.

A szabványok fejlődése, azon belül pedig a minőségirányítás is, az egyre nagyobb közösségi elvárásoknak való megfelelés irányába

62 HABERMAS, J.: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest 1998, 222.

63 VERESS G. – BIRHER N. – NYILAS M.: *A minőségbiztosítás filozófiája*. Budapest 2010.

64 MSZ EN ISO 9001:2015 0.1. Általános tájékoztatás.

mutat. Ez a közösségi elvárás egyébként az etika egyik alapeleme is. A minőséghez ugyanis – ellentétben a mennyiségi elemzéssel – értékítélet is kapcsolódik. A minőség ebben az értelemben nem valamiféle egyértelműen meghatározott valóság, hanem viszony: a termék (és annak előállítója) és a fogyasztó közötti folyamatosan alakuló kapcsolat. A minőségnek ez a fogalma az 1900-as évek elején jelent meg az ipari termelés, és különösen is a hadiipari termelés fellendülésével egyidejűleg. A légi szállítás, ill. repülőgépgyártás – leginkább a hadiiparban – elengedhetlenné tette a termékek magas minőségét, hiszen ezeken a területeken jellemzően csak egyszer lehetett hibázni. A minőséget biztosító szabványok négy lépésben alakultak ki. Először a termék-szabványok voltak azok, amelyek a termékek egy adott tulajdonságát írták le objektív, mérhető módon. Ezt követte a vizsgálati szabvány, amelyik már nemcsak az elvárt adatokat írta le, hanem meghatározta azt a módot is, ahogy az elvárt adatokat össze kellett gyűjteni: azaz az ellenőrzésre vonatkozó eljárásokat rögzítette. Ebből fejlődtek ki a mintavételt, ill. termékátadási folyamatokat leíró szabványok. Végül, a korábbi szabványokat is integrálva, megjelentek a minőségügyi szabványok, amelyek már teljes minőségügyi rendszereket definiáltak. Ahogy már említettük, a katonai szabványok voltak az elsők, amelyek közül az átadás-átvételt szabályozó MIL-STD-105 D szabványt érdemes megneveznünk. Magával a minőség rendszerszintű biztosításával szintén az amerikai eredetű MIL-Q-9858, ill. a MIL-I-45208 foglalkoztak. Ezen szabványok érdekessége, hogy mind a mai napig érvényben vannak az amerikai hadiiparban. Később ezekből fejlődtek ki a NATO szabványok is, amelyek a minőségbiztosítás területén az AQAP 1,4,9 nevet kapták. Mivel a NATO szabvány és az angolok által kifejlesztett szabványok nem voltak egymással teljes egészében megfeleltethetőek, megindult a NATO és az angol szabványokat összehangoló eljárás. Ugyanez történt a polgári, ipari szabványok esetében is. Ennek a folyamatnak az egyik jelentős lépése az ISO testület létrehozása volt. Az ISO elnevezés a görög „ἴσος” (isos), magyarul „egyenlő” szóból származik. Maga a szervezet a II. Világháborút követően, 1946-ban, Genfben jött létre azzal a céllal, hogy a globális kereskedelmet előmozdítsa az egységes szabványok alkalmazásán keresztül. 1987-re – az angol szabványokat, így a BS

5750-et is figyelembe véve, annak magyarázataiból és megjegyzéseiből is merítve – készült el az ISO 9000-es sorozat négy szabvánnyal: a 9001, 9002, 9003 és 9004 számúval. Ezekből a szabványokból született meg mára a már hivatkozott MSZ EN ISO 9001:2015.

A szabványalkotási területen az elmúlt időben számos olyan új szabvány jelent meg, amelyek a termelés és a szolgáltatás (beleértve a fogyasztást is) folyamatainak szabályozására hivatottak. Követésük ugyan önkéntes, de jogszabályok támasztanak olyan követelményeket, amelyek megkerülhetlenné teszik az alkalmazásukat. Ezen a területen csak példaképpen említjük az ISO 14000-et (ami környezetirányítási szabványokat tartalmaz), vagy ehhez kapcsolódóan az ISO 50001 Energiairányítási rendszerszabványt 2011-ből, illetve a 2013-ban megjelent ISO 27001 információbiztonsági szabványt.

Sajátos szabálya a szabványok, ill. az etikai kódexek jogba történő integrációjának az Egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 7. §, amely szerint:

(1) Minden betegnek joga van – jogszabályban meghatározott keretek között – az egészségi állapota által indokolt, megfelelő, folyamatosan hozzáférhető és az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő egészségügyi ellátáshoz.

(2) Megfelelő az ellátás, ha az az adott egészségügyi szolgáltatásra vonatkozó szakmai és etikai szabályok, illetve irányelvek megtartásával történik.

Ebben az esetben a jogszabály által megkövetelt objektív tartalmat a protokollok és etikai szabályok adják. Az imént felvázolt pontokon egyértelműen látható a normatív rendszerek kapcsolódási módja. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ezeknek a normatív rendeknek „metszéspontjuk” lenne, hanem azt, hogy folyamatosan kapcsolódnak egymáshoz, egymásra utalva. A normáknak ez a fejlődése olyan teljesen új szabályozási módokat alakít ki, mint például a fair trade, azaz a termelés etikai vonatkozásaira fókuszáló szabályozás. A jogban jelentkező azon tendenciákat, amelyek a személyiséget „egy intézménynek egy esetévé⁶⁵” redukálnák, újra és újra áttöri az etikum⁶⁶.

65 GEHLEN, A.: *Die Seele in technischen Zeitalter*. Hamburg, 1957, 118.

66 „Ebből a perspektívából a társadalmasodott individuumok csupán példányok,

Etika

Amíg a vallás az Isten-ember viszonyban értelmezhető, addig az erkölcs a közösség-egyén viszonyban. Az erkölcs rendeltetése, hogy a társadalmi együttélésnek értelmet adjon (hogyan cselekszem jól a közösségemben?), továbbá, hogy a cselekvést az egyén a saját identitásában is értelmezze (mit mond a lelkiismeretem?). Az erkölcsben az egyik mozzanat a közösségtől irányul az egyén felé (éthosz) a másik pedig az egyéntől a közösség felé (ethosz, morál). Az erkölcs célja, hogy a közösség élete – beleértve az egyén életét is – minél harmonikusabb, a közösség fenntartására minél alkalmasabb legyen. Az erkölcs, célját tekintve, olyan evolúciós előny, amelyik a közösség tartós fennmaradását biztosítja. Alapja a bizalom, az egymásra hagyatkozás és a közösségért való felelősségvállalás, valamint a képesség a jó és a rossz fogalmainak használatára. „Világos, hogy az etikának semmi köze a köznapi értelemben vett büntetéshez”.

Az erkölcs mai megközelítése alapvető félreértésen alapul. Individuálissá vált korunkban a kiindulópont az egyén boldogsága. Úgy tűnhet, mintha a jog és az erkölcs is azért lenne, hogy az egyének egymást nem zavarva, boldogan éljenek. Ezzel szemben az erkölccsel kapcsolatban helyesen fogalmaz Arno Anzenbacher, aki Kantra hivatkozva megállapítja: az alapvető erkölcsi kötelesség a saját tökéletességünkre és a másik ember boldogságára való törekvés. Ez az elv lehet minden etika központja. Egyébként egyértelműen ezt az álláspontot támasztja alá az Evangéliumokban szereplő nyolc boldogság felsorolása is, amelyből látjuk, hogy nem az egyén közvetlen, anyagi boldogsága a cél. Az egyéni boldogság eszköz lehet ahhoz, hogy a másik ember boldogságát szolgáljuk vele. Példaként említhetjük, ha a házasságban a felek nem a saját boldogságukat tűznék ki célul, hanem a partnerükét, miközben a saját maguk tökéletesedésére koncentrálnának a másik iránt érzett szeretet jegyében, sokkal kevesebb válás lenne, és sokkal több boldogság a családokban és a társadalomban egyaránt. Ha már a vallási példáknál tartunk, érdemes a „Miatyánk” szövegére is odafigyelni, ahol az ember mindig többes számban szól a Teremtőhöz.

egy diskurzusformáció standartizált készítményei – sajtóval gyártott egységek.”, Habermas, J., *Filozófiai diskurzus a modernségről*, Budapest 1998, 240.

A másik oldalról közelítve megállapíthatjuk, hogy az etika normarendje fontos eszköze volt a nagy ideológiáknak is. A birodalmak erkölcsé a nép ópiumaként, legújabb kori történelmünkben is megpróbálta az egyének tudatát átmosva hűségessé szolgákká tenni őket. Nem véletlen tehát, hogy korunkra sokan kiábrándultak az erkölcsből azt gondolva, hogy az erkölcs normarendje egymással versengő, üres szövegek politikai felhangú gyűjteménye. Ezzel szemben az emberi normák kialakulása, a mi-tudat erkölcsi, normatív körvonalazása az előny, amelyik az emberi fajt ennyire életképesé tette. A mi-tudat egyszerre jelent lehetőséget és kényszert. Lehetőséget a saját érvényesülésre, és kényszert a másik érvényesülésének vagy érvényesülése lehetőségének respektálására is. Ennek a magasabb érzelmi szintű megfelelői a felelősségtudat és a szeretet. Az igazi erkölcs nem egy egyszerű „én-te” viszony, hanem komplex „mi” kapcsolat.

Az etika igazából felesleges, és nem azért, mert az erkölcs mindössze „az alkalom hiánya”, hanem azért, mert az etikának olyan mélyen kellene átjárnia a hétköznapjainkat, hogy a léte már-már fel se tűnjön. Ezt az ideális állapotot így fogalmazza meg Bonhoeffer az *Etika* című munkájában: „Azt a kort, amelyben az etika önálló témává válik, fel kell váltania annak az időnek, amikor a moralitás ismét magától értetődik. Csak, amikor megtörik a közösség, vagy valami fenyegeti a rendet, akkor szólal meg, hogy azután a rend helyreállása után ismét háttérbe lépjen és elhallgasson. ... A »kell« oda tartozik, ahol valami nincs meg.”

Érdemes az etika mint normatív eszköz fejlődését röviden szemügyre vennünk az 1900-as évektől kezdődően. Itt is egyértelműen látszik az erősödő kapcsolat mind a jog, mind pedig a vallás rendszereivel. Elöljáróban felhívjuk a figyelmet a szocialista erkölcs jogra gyakorolt hatására, vagy a minőség- és környezetirányítási szabványok etikai⁶⁷ elvárásaira, illetve napjainkban az egyes vallási jogrendek hatására a nyugati jogalkotás területén.

Erkölcst területén a nyugati filozófiában a modern kori kiindulópont egyértelműen Immanuel Kant nevéhez köthető. A kategorikus imperatívuszra⁶⁸ épülő (egyébként bibliai alapú) deontológiai irányzat

67 VERESS, G. – BIRHER N. – NYILAS M.: *A minőségbiztosítás filozófiája*. Budapest 2010.

68 KANT, I.: *A gyakorlati ész kritikája*. Budapest 2004.

az akaratfilozófiákon keresztül mind a mai napig meghatározza a gondolkodást⁶⁹. A világosan és egyértelműen megfogalmazható parancsokra való igény szintén kirajzolódik Wittgenstein első korszakában, amelyet a *Tractatus logico-philosophicus* mutat be. Az akarat és a kötelességtudat elsőségre épülő etikai irányzatokkal párhuzamosan megjelentek a célszerűsége, hasznosságra koncentráló irányok is. Itt a cselekvés jóságát leginkább a cselekvéssel elérhető haszon vagy célszerűség adja. Ezen a területen határozott fejlődésnek indult az USA-ban a pragmatizmus, amely elmélet szerint az igazság és a hasznosság, valamint a gyakorlati működőképesség fogalmai szorosan összefüggenek. Az „it works” mint etikai kifejezés ezekben az elméletekben formálódik. A teleológiai és deontológiai irányzatok mellett a legnagyobb hatást a nyugati erkölcsi gondolkodásra egyértelműen Karl Marx gyakorolta. Mind a mai napig az ő szellemi táptalaján felnőtt etika-ideológusok vannak előtérben. A szociális mozgalmak helytelen etikai kezelésének következményei lettek az 1900-as években kialakult diktatúrák, amelyeket a vallási tartalmakat előtérbe helyező, protestáns hagyományokon nyugvó Kulturkampf vagy a katolikus szociális tanítás nem volt képes már megakadályozni.

A nagy háborúk (és Nietzsche) utáni reménytelen időkben már nem volt esélye annak, hogy egy egységes filozófiai világkép mentén értelmezzék az erkölcsöt. Ez alól az egyetlen (szomorú) kivétel a marxista gondolkodás nyugati hegemoniája. Ebben a posztmodernnek is nevezett korban gomba módra kezdenek szaporodni a szakmai etikák, kutatásetikák, jellemzően átfogó megalapozottság nélkül. Szintén inkább csak a gyakorlati vonatkozásokra fókuszálva kapnak egyre nagyobb szerepet a nemzetközi piaci viszonyok között is jól alkalmazható etikai kódexek és compliance kézikönyvek. Ebből a sorból emelkedik ki az egyetemesség igényével fellépő, általános vonatkozási pontot kereső, Hans Küng nevével fémjelzett „Projekt Weltethos”. Pontosan az etikában jelentkező elvontság hiánya miatt egyre nagyobb a spiritualitás iránti igény, amelyet részben vallások, vagy vallások etikává alakított elemei próbálnak kielégíteni.

69 ÖYMEN, Ö., K.: The significance of normative and non-normative Ethics, In: *Deliberationes* 2015/3, 5-11.

Vallás

A vallás évezredek alatt alakult ki, és a föld különböző pontjain élő civilizációk különféle módon fogalmazták meg az ember alapvető sorskérdéseit: honnan jöttünk, miért vagyunk és hova tartunk? A vallás válaszokat ad azokra a kérdésekre, amelyekre sem az etika, sem a jog nem képes komplex választ találni. A monoteista vallások – azon felül, hogy az Isten és az általa teremtett ember közötti viszonyokat szabályozzák – értelmezik az ember és a közösség (adakozás, szegények segítése), valamint az ember és önmaga (self) kapcsolatát, önreflexióra ösztönöznek.

A következőkben vizsgáljuk meg röviden, hogy a vallásnak milyen a hatalomhoz való viszonya az egyes társadalmakban, és milyen eszközöket használnak – amennyiben használnak egyáltalán – az egyes etikai/erkölcsi alapértékeik érvényre juttatásának érdekében.

Magyarország Alaptörvénye kiemelten fontosnak tartja a keresztény kultúra védelmét, valamint a történelmi egyházakkal és azok társadalmi szolgálatával való intézményi együttműködést. Az Alapokmány preambulumban megfogalmazásra kerül a Nemzeti Hitvallás, amely kiemeli a kereszténység nemzetmegtartó szerepét.⁷⁰

Az Európai Uniónak már megalakulása óta eléggé ambivalens a valláshoz való viszonya. A vallás nem jelenik meg a dokumentumokban explicit módon a Schumann-nyilatkozattól (1950) kezdve egészen a Maastrichti Szerződésig (1991). A Lisszaboni Szerződés (2007) az egyházak kifejezett kérésére rögzíti, hogy a vallási, egyházi, illetve felekezeti kérdések kizárólag tagállami hatáskörbe tartoznak,⁷¹ az Európai Uniónak nincs hatásköre ezeken a területeken, bár elismeri az egyházak különleges hozzájárulását az uniós szerveződéshez.

Ezzel szöges ellentétben az iszlám államokban a jog legitimitását a vallás adja és a társadalmi normáknak a törzsi, szokásjogi rendszer

⁷⁰ Lásd Magyarország Alaptörvénye.

⁷¹ EUMSZ. 17. cikk (1) Az Unió tiszteletben tartja és nem sérti az egyházak és vallási szervezetek vagy közösségek nemzeti jog szerinti jogállását a tagállamokban. (2) Az Unió ugyanígy tiszteletben tartja a világnézeti szervezetek nemzeti jog szerinti jogállását.

az alapja⁷². A társadalom jogrendjét a *saría*⁷³ és az adminisztratív jogi szabályokat tartalmazó *kanún* szabályozza, amely a jogforrási hierarchiában a saría alá sorolható. Az iszlámban nincs hagyománya az állam és a vallás szétválasztásáról való gondolkodásnak, minthogy a saría is elsősorban a közösség vallásos tevékenységének rendszerét szabályozza, nem tartalmaz sem államigazgatási, sem szervezési normákat.

A kelet-ázsiai társadalmakban (Kína, Japán) a szokásokon és hagyományokon alapuló jogrendszerek forrása, valamint a társadalom szellemi irányítója a konfucianizmus. Kínában 1949 után a szovjet minta vált irányadóvá. A kelet-ázsiai társadalmakban a jog nem a transzcendenstől ered, hanem az uralkodó által kinyilatkoztatott szabály válik normává. Jellemző, hogy a kelet-ázsiai kultúrákban idegenkednek a jogtól, igyekeznek személyes, közösségi szinten kezelni a problémás helyzeteket, mivel számukra a jog a büntetéssel kapcsolódik össze. Az elmúlt században a japán jogrendszer kodifikációja német mintára ment végbe.⁷⁴

Eliade, az elismert vallástörténész mítoszfelfogása szerint a vallás (értsd: primer mítoszok) világát önmagából kell megérteni, mert e világ öntörvényű, *sui generis* adottság, ami nem redukálható semmi másra: „a vallási jelenségeket, mint olyat, csak úgy ismerhetjük meg, ha a saját szintjén ragadjuk meg, vagyis, ha úgy tanulmányozzuk, mint vallásit.”⁷⁵ A kijelentés igazolja, hogy a normarendek esetében nem lehet közös halmazokat, metszeteket keresni, azok önállóan szabályoznak.

Ha tüzetesen megvizsgáljuk, a legtöbb vallás elveiben jelen van az elsőségre, a kizárólagosságra való törekvés, amely megtűri, elfogadja ugyan a másik létezését, de nem gondolja igaznak annak metafizikai valóságát. A vallásos közösséget alkotó egyének számára azonban a személyes és társadalmi valóság része a saját hitrendszerük, ezen belül

72 THEKKEMURIYIL, M.: Image and Likeness of God. THEKKEMURIYIL, Mathew: IMAGE AND LIKENESS OF GOD AN UNDERSTANDING AND APPRAISAL OF THE CHRISTIAN AND ISLAMIC CONCEPT OF HUMAN BEINGS IN LIGHT OF THE CREATION NARRATIVES IN THE BIBLE AND IN THE QUR'AN, Leuven 2011.

73 Isten által adott törvények, normák összessége.

74 TAMÁS Cs.: *Kelet-ázsiai jogrendszerek*. <https://ijoten.hu/szocikk/kelet-azsiai-jogrendszerek>, 2020. május 24.

75 ELIADE, M.: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest 2006.

helyezik el önmagukat, múltjukat és létezésük célját. A vallás mindig értékköttöt paradigmák harca lesz, amelyek örökös konfliktusos viszonya nem kétséges. Hogyan működhetne jól a vallások együttélése egy idealizált rendszerben? Hogyan oldható fel a közöttük álló nyilvánvaló ellentét? A megoldás egyik lényegi eleme, hogy a vallási, jogi és erkölcsi normatív módszerek elválasztása ténylegesen is megtörténjen, azonban egymástól függetlenül működve képesek legyenek egymás kontrolljára is.

„Erasmus eszménye a béke volt, ahogyan azt Krisztus tanította: csak ez járulhat hozzá az európai nemzetek együttműködéséhez” – írja Eliade. „Erasmus eszménye azonban – kölcsönös türelem és párbeszéd a megértés és egy közös karizmatikus forrás megelévése érdekében – a XX. század utolsó negyedének ökumenikus mozgalmában ismét megrendítően időszzerűvé válik.”⁷⁶ A vallási konfliktusok ugyanis jellemzően nem a teológusok, hanem a politikusok harcai, és nem vallási, hanem etikai és jogi-hatalmi tartalmak körül zajlanak.

A normarendek világos megkülönböztetésével párhuzamosan, az együttműködés komplexitását leírva, egymás akaratos megismerése által közel kerülhet az eddig idegennek tartottak kultúrája, mások értékei, és több lehetőségünk van arra, hogy megértsük és elfogadjuk a másikat. Így például megismerhetővé válik a kereszténységből az *agapé*, azaz az isteni szeretet, amely a bajbajutott felebarát felé forduló cselekvő szeretet, vagy a testvériség gondolatát megfogalmazó Pál apostol szavai.⁷⁷ De a Korán alapján elfogadhatjuk azt is, hogy a népek különbözősége, a különböző társadalmak létezése Isten akaratából való, még hozzá azért, hogy „megismerjük egymást”.⁷⁸ Szintén létkérdés a világ számára a család, vagy éppen a teremtett környezet fogalmának megfelelő, a vallások által évezredek alatt kimunkált értelmezése.

Napjainkra ezek a tradicionális és a vallások által megalapozott értékek alakultak át, újabb és újabb megoldatlan kérdéseknek, konfliktusoknak

76 Uo.: 730-731.

77 Az egész emberi nemzetséget egy vérből teremtette, hogy lakjon az egész föld színén, meghatározta elrendelt idejüket és lakóhelyük határait, hogy keressék az Istent, hátha kitapinthatják és megtalálhatják, hiszen nincs messzire egyikünkötől sem. ApCsel 17,26-27

78 Korán. A szobák (Al-Hudzsurat) szúra, 13.

utat adva. Pontosán ezen átalakulások miatt van szükség arra, hogy a három normarend komplexitása képes legyen az egyes normarendek kiegyensúlyozott ellenőrzésére és szabályozására is.

A jogpozitivizmus a jogértelmezés során értéksemlegességre törekszik, vagyis az érték maga a jog, amelyet a nép által felhatalmazott szuverén alkot és határoz meg. Ez alapján el kell fogadnunk, hogy egy adott társadalom szuverénje által preferált *sariának* is elfogadhatónak kell lennie normaszabályozó eszközként? Ha például az igazság fogalmát a másik két dimenzióban is értelmezzük, egész más válaszokat kapunk, valamint szubjektív módon adnak normatív értelmet az ez alapján elkövetett cselekedeteknek. Az lenne igaz, amit a szuverén kinyilatkoztatott, és amiben a többségi társadalomban konszenzus alakul ki? A vallás szférájában van ugyanilyen válasz az abszolút igazság fogalmára: igazság az, amit Isten annak mond. Mégis milyen különböző az igazság fogalmának tartalma a két különböző normarendszerben.

Napjainkban milliók számára ad elfogadható válaszokat, népszerű értelmezési keretet a világ működéséről, az emberiség eredetéről, etikai gondolkodásmódjáról és jövőjéről a Harari-féle metanarratíva⁷⁹, amely a vallás adta válaszok mellett jelenik meg alternatívaként, teljességgel kizárva Isten létezését, csupán fikcióként értelmezve azt. Miért érdekes számunkra egy történész, író munkássága? Mert a McLuhan-i világfaluban⁸⁰ működő médiavállalatok, a véleményvezérek és az általuk széles nyilvánossághoz eljutó eszmék, gondolatok maguk is konstruálják a valóságot, így komoly befolyással bírnak a tömegekre. A kommunikációs szakembereken és egyes civil csoportokon, vállalatokon kívül kevesen mérik fel reálisan a médiában rejlő erőt a társadalom gondolkodásmódjának befolyásolására és ezen keresztül az egyes lobbicsoportok törekvéseit a bevett társadalmi normák megváltoztatására. Példaként kiemelhetjük akár az LMBTQ-jogok vagy a nemváltoztató műtétek jogi kereteinek kiszélesedésére és társadalmi elfogadottságra, támogatottságra gyakorolt hatást, amely rövid

79 Yuval Harari izraeli történész magyarul megjelent könyvei: *Sapiens – az emberiség rövid története* (2015), *Homo Deus – a holnap rövid története* (2017), *21 lecke a 21. századra* (2018)

80 McLUHAN, M.: *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötté*. Budapest, 2001, 45.

idő alatt ment át gyökeres változáson mind a közgondolkodás, mind a jog területén. A témák beemelése a média által a napi diskurzusba, valamint a politikusok, művészek, azaz véleményvezérek kiállása – ezen keresztül az ügy személyessé tétele – valóságossá teszik a hétköznapi, egyébként nem érintett emberek számára is az adott kérdést. Mi köze mindennek a jogi területhez? Hogyan válik egy-egy társadalmi szempontból keveseket érintő kérdés transzparenssé, majd a jogalkotás szempontjából is meghatározóvá? Úgy, hogy előzetesen politikai kérdéssé kellett válnia, mert a politika mindig értékmotivált.

Vannak olyan, vallási szempontból is igen kényes bioetikai kérdések, mint az abortusz, amely már reprodukciós alapjogi státuszt követel világszerte⁸¹, vagy az eutanázia, amely a halálról való döntés jogát a Transzcendenstől az ember kezébe helyezi át.

Nézzünk meg néhány olyan gyakorlatot, amelyek napjainkban a jog, etika, vallás határmezsgyéjén mozognak, és óriási dilemmát okoznak a társadalomban. Az említett kérdések közül néhány az elkövetkező időben mindenképp azonnali, a normarendek komplexitására épülő megoldást is igényel⁸².

Az iszlám valláshoz kapcsolódó szokásrendszer része a női nemi szervek megcsonkítása, amely nemcsak az Európán kívüli társadalmakban van jelen, hanem a nyugati bevándorló közösségekben is bevett gyakorlat. Az áldozatok és emberjogi aktivisták kevés sikerrel próbálnak fellépni ez ellen a barbár gyakorlat ellen.⁸³ Mivel maguk az elkövetők is elsőként a vallási parancsoknak akarnak megfelelni, ezért nagyon kevés eset válik nyilvánossá, és kevesen kerülnek bíróság elé.

A családon belüli erőszak értelmezése is egészen eltérő a különböző társadalmakban. Európa nyugati felén a bántalmazás legenyhébb formái

81 Body Politics. A primer on criminalization of sexuality and reproduction. Amnesty International. <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL4077632018ENGLISH.PDF>. 2020. május 24.

82 RIXER Á.: A vallási szélsőségek tipológiája Magyarországon, In: *Vallástudományi Szemle*, 2018. 14(4), 15-30.

83 Minden negyedik női nemiszerv-csonkítást hivatásos egészségügyi dolgozó hajt végre: <https://unicef.hu/igy-segitunk/hireink/minden-negyedik-noi-nemiszerv-csonkitast-hivatasos-egeszsegugyi-dolgozo-hajta-vegre>. 2020. május 24.

is teljesen tiltottak, és ne menjünk messzebbre, Kelet-Európában ezt a gyakorlatot relatívan értelmezzük – a szigorú törvényi szankciók ellenére természetes és társadalmilag elfogadott egy-egy atyai pofon elcsattanása.

A nemek megváltoztatásának és megváltoztathatóságának kérdése is egy ilyen határterület. A jövőben a születéskor érvényben levő nem szerinti jogok és kötelezettségek lesznek meghatározóak (pl. nyugdíjazás, börtönbüntetés, sport)? A vallás ebben a tekintetben egyértelmű és tudományosan is megalapozott álláspontot fogalmaz meg: a biológiai nemünk nem megváltoztatható a genetikai mélységig.

A vallások értéklátása

Amikor erkölcsi kérdésekről gondolkodunk, mindig meg kell határoznunk, hogy melyik viszonyrendszerben fogjuk értelmezni az adott fogalmat. A vallás szabályai egyértelműnek tűnnek, a felelősség a komolyan vett teremtmény-Teremtő viszonyban objektívalódik. Érdekes megvizsgálni Kohlberg rendszerét a morális fejlődés tekintetében, amely a morális kérdésekben odáig jut, ahol a vallási szabályozás kezdődik. Konceptiója szerint az igazságstruktúra fejlődési folyamata a megtorlástól való félelemtől a társadalmi konszenzus által meghatározott erkölcsiség elfogadásáig tart. A folyamat végét a kölcsönös elfogadás jellemzi, és a megvalósítandó cél a közösség jólétének maximalizálása.⁸⁴ A törvény akkor jó, ha olyan univerzális értékeken alapul, mint az emberi méltóság és az emberi jogok egyenlősége.⁸⁵ Itt kell megjegyezni – Kohlberggel ellentétben –, hogy pontosan ezeket az univerzális értékeket tudják a vallások örök tartalommal megalapozni. Ezzel szemben Kohlberg véleménye szerint léteznek univerzális, organikusan működő trendek a moralitás fejlődésében, ezért nem a vallás tartalma határozza meg az erkölcsi struktúrát, sokkal inkább kitölti azt.⁸⁶

84 Uo.: 128-136.

85 Uo.:138-146.

86 KOHLBERG, L.: *A van-tól a kell-ig. Honnan ered a naturalista hiba és hogyan küzdhető le a morális fejlődés tanulmányozásával.* In: Kulcsár Zs. (szerk.) *Morális fejlődés, empátia és altruizmus.* Budapest 1999, 148.

A lelkiismeret egyetemessége bizonyítja, hogy a Teremtő által a „szívbe írt” törvények mindenütt működnek. Az Újszövetség szerint a lelkiismeretük szabályai alapján kerülnek ítéletre azok, akik nem találkoztak a kegyelmet hirdető Jézussal.⁸⁷ A keresztény bűn értelmezéstől elválaszthatatlan a szabad akarat kérdése. Erasmus erről így ír: „Szabad választás alatt az emberi akarat azon képességét értjük, amely szerint egy ember foglalkozhat olyan dolgokkal, amelyek az örök üdvösséghez vezetnek, vagy elfordulhat azoktól.” Erasmus szerint az ember felelősége csak ebben az esetben merülhet fel: „Ha az akarat nem szabad, a bűn nem róható föl (az embereknek), mert a bűn nem létezik, ha nem szándékos”. „Ha az ember nem választhatna szabadon, Isten lenne felelős a gonoszítottakért, éppúgy, mint a jókért” – írja Eliade.⁸⁸

Világkép, emberkép, jövőkép a társadalom vonatkozásában

Mit hoz a jövő: globális érték(telenség)et, fenntarthatatlanságot, vagy a normarendek összefüggéseiben megjelenő értékek újrafelfedezésének lehetünk majd tanúi? Tehát – ahogyan a tanulmány elején is megfogalmazásra került – a három vizsgált terület szinergiája adja az „új” normativitás organikus mintázatát, amelynek megértése a magatartást szabályozó rendszerek teljesebb megismerése által a társadalom stabilitását is eredményezi. Fontos megjegyezni, hogy a három terület összehangolása nem jelenti bármelyik vallás, erkölcs vagy jog egyeduralkodásának jogosultságát.

Jól látható, hogy a nemzetállamok születésével egyidejűleg megjelenő „egy állam-egy jog-egy norma” elmélet helyét átvette a jog „tisztaságába” vetett hit meggyengülése. Helyette államok feletti, az egész emberiséget

87 Mert amikor a törvényt nem ismerő népek természetükből fakadóan cselekszik azt, amit a törvény követel, akkor ezek a törvény nélküliek önmagukban hordozzák a törvényt. Ezzel azt bizonyítják, hogy a törvény cselekedete a szívükbe van írva, bizonyossága ennek lelkiismeretük és gondolataik, melyek hol vádolják, hol felmentik őket azon a napon, amelyen megítéli Isten az emberek titkait az én evangéliumom szerint Krisztus Jézus által. Pál levele a Rómaiakhoz 2,14-16

88 ELIADE, M.: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest 2006, 731.

érintő szabályozási módok jelentek meg. Ezek a szabályozási módok ráadásul az „egész embert” a teljes egzisztenciájában érintik. Számolnak az egyén erkölcsi felelősségével, vagy éppen a vallási meggyőződésével is. Megváltoztak a szabályozási technikák is, hiszen esetenként egy algoritmus a legjobb szabályozó, másutt pedig az egyén lelkiismeretét kell megszólítani. Az 1700-as évek közepétől egymástól szigorúan elválasztott tudományterületek, azon belül pedig a normativitás élesen elválasztott területei között ismét fel kell tárunk az egyre bonyolultabban szövődő kapcsolati szálakat. Ötletadóként készítettünk egy kapcsolati topográfiát, amelynek szerkesztésére invitálunk minden, a terület iránt érdeklődő szakembert.

Jelen tanulmány célja nem a kérdések végleges megoldása, hanem a kérdésfelvetés szükségességének igazolása volt.

SZABÁLYOZÁSKOMPLEXITÁS: JOGON KÍVÜLI SZABÁLYOZÁSI ESZKÖZÖK ÉS JOGÁLLAMISÁG

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a Szabályozáskomplexitás címen megírt, a normarendek kapcsolatának és egymással folytatott kommunikációjának tényét feltáró munka továbbgondolása. A korábbi tanulmányban igazolást nyert, hogy a komplex látásmóddal vizsgált területek: a jog, vallás és erkölcs együttesen adja „*az „új” normativitás organikus mintázatát, amelynek megértése, a magatartást szabályozó rendszerek teljesebb megismerése által, a társadalom stabilitását is eredményezi.*”²¹

Egyrészt a COVID-19 pandémia okozta globális járványügyi intézkedések felszínre hozták az egységes szabályozások és protokollok bevezetésének igényét univerzálisabb jelleggel, mint bármilyen korábbi ENSZ vagy WHO intézkedés. Másrészt a szabályozási formák komplex vizsgálatának szükségessége egyre inkább sürgető a mesterséges intelligencia által vezérelt eszközök és platformok technológiai fejlődésének felgyorsulása, illetve használatuk egyre szélesebb körű elterjedése miatt is. A mesterséges intelligencia szabályozása során szükséges az egyes ütközőterületeket jogi-etikai szempontú feltárása, amely biztosítja, hogy ne az általános használat során merüljön fel az egyes alapjogok sérülésének lehetősége.

A most következő munkában arra szeretnénk rámutatni, hogy a fentiekben felvázolt kapcsolatok és kölcsönhatások valós relevanciával bírnak, és vizsgálat tárgyává tesszük, hogy a három normarend együttműködése, kapcsolata milyen viszonyban van az emberi jogokkal és a szabvánnyal, mint jogon kívüli szabályozási eszközzel.

1 Birther – Kovács – Bicskei: Szabályozáskomplexitás (kiadatlan kézirat)

A tanulmány szerzői arra tesznek kísérletet, hogy bemutassanak egy-egy területet, ahol látványosan megjelennek olyan jogon kívüli szabályozási eszközök, melyekhez képest a jogi szabályozás jelentősége csekélyebb mértékű. E körben írunk jogállami kérdésekről a mesterséges intelligencia szabályozásával összefüggésben és megvizsgáljuk, hogy milyen hatással vannak a közösségi média üzemeltetői a véleménynyilvánítás szabadságára.

2. Az emberi jogok és helyük a szabályozáskomplexitásban

Mindenekelőtt rögzíteni kívánjuk, hogy az emberi jogok meghatározása és azok egyes bemutatása jelen tanulmányban csak olyan mértékben és mélységben valósul meg, amelyet a szabályozáskomplexitás-vizsgálat indokol.

Az emberi jogok az emberiség egyetemes szintű jogalkotási folyamatának mesterremek², amelyek – bár alkalmazhatóságuk szintjén gyakran vita tárgyát képezik – mégis az alkotmányos demokráciák működésének alapkritériumai.³ Ahogyan azt a korábbi tanulmányban rögzítettük, az emberi jogok vizsgálatakor az erkölcsi és vallási normarendek kapcsolódási pontjait fedezhetjük fel. Ezek a jogok nem csupán az alkotmányosság és jogállamiság fundamentumai, de mondhatjuk, hogy az erkölcsös polgár kanti kategorikus imperatívuszai.⁴ Az emberi méltósághoz való jog, a mozgásszabadság, az ártatlanság védelme, a diszkrimináció tilalma mind olyan értékek, amelyek mentén a XXI. századi civil az életét szervezi a mindennapi interakciók során. Olyan jogok, amelyek betartását és betartatását elvárjuk. Olyan értékek, amelyek megsértése a nemzetközi büntetőjog hatáskörébe tartozik.

2 KÖRNYEI Ágnes, *Emberi jogok a nemzetközi kapcsolatokban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2018.), DOI: 10.1556/9789634542605, letöltve: 2020.10.20. https://mersz.hu/hivatkozas/m377ejank_0_p3#m377ejank_0_p3

3 PAP András László (2019). *Jogállamiság, emberi jogok, üzlet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Letöltve: 2020.10.15. https://mersz.hu/hivatkozas/m573ejelte_11_p1#m573ejelte_11_p1

4 Ld. Kant, Immanuel. „A tiszta ész kritikája (1781).” ICTUS Kiadó, Budapest (1995). 2. o.

A jelen kutatási téma szempontjából az emberi jogok vizsgálata éppen azért adekvát, mert ahogyan az az alapvető jelzőből is következik, érvényesülésükhöz különböző garanciák kapcsolódnak. Nem csupán az állammal szemben, de ember és ember közötti viszonyban is védelmet jelentenek.⁵ Ilyen lehet a programozó és fogyasztó közötti kapcsolat.

A természetjogi örökséget tovább éltető emberi jogok a polgári társadalmakban az egyes alkotmányokban deklaráltak. Az alapjogok az emberi jogok alkotmányban, illetve egyes nemzetközi emberi jogi egyezményekben felsorolt, azaz a tételes jogban rögzült formái; ezért azt mondhatjuk, hogy az emberi jogok a jogi normarend részeivé váltak. A továbbiakban – tekintettel arra, hogy a jelen dokumentum témája a három normarend vizsgálata – az emberi jogok szabályozáskomplexitáshoz való viszonyát elemezzük és a későbbiekben ezt a kifejezést használjuk.

Rögzítjük, hogy „Az emberi jogok, és az azokban megfogalmazott igazságok nem adnak teljes magyarázatot az ember cselekedeteire.”⁶ Nem gondoljuk, hogy az emberi jogok önmagukban térképet jelentenek az emberi cselekvések, az ember és világ kapcsolatának megértéséhez.

Az emberi jogok ugyanakkor a jogi normarend és az erkölcsi normarend kapcsolatának sajátosságait jól szemléltető intézmények, hiszen álláspontunk szerint igazak a következők: az emberi jogok katalógusa az emberi társadalom szerveződésének olyan sarokpontjait tartalmazza, amelyekben a világon egyedülállóan nagyszámú ember egyezett meg. Az emberi jogok államok feletti és országhatárokon átívelő hatállyal bírnak.

Az emberi jogok szupremáciáját elfogadják a katolikus és a protestáns hívők egyaránt. Az emberi jogok tiszteletben tartását fontosnak tartják az emberek adófizetési hajlandóságuktól függetlenül, és egyformán fontosnak tartják az emberi jogokat azok, akik hisznek a kegyes hazugságban, illetve azok is, akik nem.

Ahogyan a későbbiekben az egyes jogon kívüli szabályozási eszközök-nél erre kitérünk és utalunk, az emberi jogok katalógusa álláspontunk

5 SÁRI, János, and Bernadette Somody. Alapjogok: alkotmánytan II. Osiris kiadó, 2003.

6 BIRHER N.: A modern technológiák kérdései etikai, keresztényi szempontból In.: Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai (szerk.: Homicskó Árpád Olivér), Budapest, 2018.

szerint olyan erős normarendi ötvözet, amely megfelelő háttérként szolgálhatna úgy a szabványalkotó testületek, mint a közösségi média platformok üzembentartói számára ahhoz, hogy szabályaikat az emberi társadalmak legtágabb körének előnyös és kívánatos vonalak mentén tudják meghatározni.

Álláspontunk szerint ugyanis az emberi jogok azon megfoggyatkozott számú, egyetemesen elismert, követendő normák, amelyek még életben tudtak maradni a XXI. század durkheimi anómiáktól⁷ szabdalt valóságában. Az alábbiakban ezt az állítást igyekszünk alátámasztani.

Az emberi jogokat tagállamok feletti érvényesség jellemzi: a második világháborút követően kiléptek az állami szuverenitás köréből és egyetemes minőségre tettek szert. Mára számos nemzetközi dokumentum rögzíti az ember alapvető jogait, ezek közül az egyik első az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1948-ból. Célunk, hogy a jelen tanulmányban érintett normarendszer-elemek elhelyezésre kerüljenek a szabályozáskomplexitás-ábrán. Az említett nyilatkozat a korábban készült szabályozáskomplexitás-ábrán is feltüntetésre került az első, „Jog” sávban az 1940-es éveket követő részben. Az emberi jogok nemzetközi joggal való kapcsolatát jelzi a táblázat.

Az emberi jogok az emberi méltósághoz kapcsolódnak. Az emberi méltóság a jog eszközeivel nem ragadható meg egyértelműen. „A jogirodalomban egyetértés van abban, hogy az emberi méltósághoz való jog biztosítja az egyén testi-lelki integritását, a szellemi-erkölcsi személyiség identitását, az emberek alapvető jogegyenlőségét és a megélhetéshez szükséges létminimumot.”⁸

Korábban rámutattunk, hogy a természetjog a jog-erkölcs-vallás trihotómiájának kölcsönhatását példaértékűen kezeli. Arra is kitértünk, hogy a természetjogi felfogás a nagyobb válságokat követően erősödik meg. A pozitivista jogszemlélet önmagában kiválóan alkalmas arra, hogy a jogbiztonságot egy már működő jogi normarendszerben stabilan garan-

7 Émile DURKHEIM: Az öngyilkosság, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

8 ZAKARIÁS Kinga: „Az emberi méltósághoz való jog” in JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter, JAKAB András) <http://ijoten.hu/szocikk/az-emberi-meltosaghoz-valo-jog> (2018)

tálja. Ugyanakkor olyan környezetben, amelyben az ember egész lényét, az emberi méltóságot és közvetve az igazságos jogalkotást kell megcélózni, ott önmagában a kelsen-i jogpozitivizmus nem nyújt kellő segítségét. Önmagában a szabályozás elvégzésekor, így adott esetben a mesterséges intelligencia szabályozása körében meg kell határozni a szabályozási célokat: azokat az értékeket, amelyeket meg szeretnénk védeni, vagy amely értékállapothoz el szeretnénk jutni. Olyan helyzetben, amelyben a szabályozó nem képes meghatározni a saját értékeit, az „igazságos” szabályozást sem képes megvalósítani. Álláspontunk szerint a természetjogias szemléletű és helyesen értelmezett emberi jogok hozzásegítenek ahhoz, hogy a XXI. sz.-i ember újra tudja magát és céljait értelmezni.

Durkheim társadalomelméletében utal arra, hogy az organikus szolidaritás főként a premodern társadalmakra volt jellemző, a tudatok hasonlóságának következtében. Már az elmélet felállításakor is igaz volt, de ma még erősebben tapasztalható a társadalom fragmentálódása, a kollektív tudat gyengülése. A mechanikus szolidaritás gyengíti az együttélés normatív kereteit. Úgy véli, hogy az egyéni tudatok sokaságának összetartására képes mechanizmusok adják a normativitás alapját, amely kifejeződhet a piaci vagy a jogi rendszerhez való igazodásban.⁹

Egyetértünk Durkheim azon véleményével, hogy a társadalom rossz kollektív közérzetének „meggyógyítása” nem történhet mesterséges módszerekkel, így nem alkalmas önmagában egy adminisztratív, hivatali rendszer olyan szabályokat alkotni, amelyek a társadalmat erkölcsösebbé tennék. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az emberi jogoknak van formál jogi rögzítésük. Az emberi jogok érvényesítése és érvényesíthetősége, azok – szűk körben engedélyezett – korlátozása végett szükséges alkotmányos szintű rögzítésük. Magyarország Alaptörvénye például a II. cikkben szabályozza, miszerint „Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg.” A német alaptörvény¹⁰ az első cikkében deklarálja az emberi méltóság védelmét.

9 Sik Domonkos: Bourdieu, Habermas, Luhmann. In: *Replika*. 2011/2. 127-128.o.

10 Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland „Artikel 1(1) Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt”

Mindazonáltal Berlin vagy Mohács utcáin járva, és az állampolgárok véleményét megtudakolva arról, hogy az emberi méltóságot az emberek miért tartják fontosnak azt tapasztaljuk, hogy nem azért, mert le van írva egy dokumentumban, amelyről talán még nem is hallottak, hanem azért, mert a saját jelenlétüket fontosnak tartják a világban és létezésükhöz magas értéket társítanak. Lesznek olyanok közöttük, akik pedig más bőrszínű vagy más vallású felebarátuk méltóságát sajátjukéval azonos módon becsülik. Erre a gondolatra nagy valószínűséggel nem az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának gondos végigolvasása után jutottak, hanem ezt tanulták az esti mesék végén levont tanulságból, az iskolákban, illetve egyesek ezt hallhatták az igehirdetéseken.

Véleményünk szerint nem, vagy nem kizárólagosan a jogalkotás végterméke fogja alakítani a társadalom gondolkodását.

Az emberi jogok alapvető erkölcsi tanításokon alapulnak, amelyek elemeinek eredetét tekintve köthetők a Transzcendenshez (Tízparancsolat), illetve lehetnek az évezredek társadalmi együttélés korokon átívelő „termékei”. Az erkölcsi tanítások megjelenésének elsőbbségére számos tény utal. A bírói szerep semlegességéről és magának a bírónak az erkölcsiségéről ír Seneca, aki azt mondja, hogy *„ha a hivatalokat erkölcsileg jól látják el, akkor jók kezdenek lenni és a kétséges állapotból jóvá alakulnak.”*¹¹ Példaként hozhatjuk a XII táblás törvényeket, amely között tudjuk, hogy nem szerepelt az emberölés tilalmára utaló szabály. Azt akkoriban csupán szokásjogi alapon rendezték, az erkölcsi normarend része volt. Írott jogi formába csupán később került átültetésre.

Arra vonatkozóan, hogy az erkölcs és az etika a társadalmi szerveződések, a társadalmi együttélés számára milyen esszenciális jelentőségű, itt csak utalunk arra a Bonhoeffertől származó gondolatra, miszerint „Azt a kort, amelyben az etika önálló témává válik, fel kell váltania annak az időnek, amikor a moralitás ismét megátóli értetődik.”¹² Egyetértünk,

11 Seneca Leveléből: XXXIV. levél A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSÁRÓL ÉS AZ ERKÖLCSI JÓRÓL - <https://mek.oszk.hu/10600/10634/10634.htm#36> (letöltve: 2020. október 12.)

12 Péter, Miskolczi-Bodnár. „ERKÖLCSI KÖVETELMÉNYEK BEÉPÜLÉSE AZ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK GYAKORLATÁBA, ETIKAI KÓDEXEK ELFOGADÁSA ÉS ALKALMAZÁSA.” Az egyházi intéz-

hogy abban a talán nem utópisztikus jövőben, amelynek eljövételén a jogtudomány is szorgoskodik, az erkölcs és etika nem feltétlen tárgya hasonló tudományos dolgozatoknak, mert ebben az alternatív jövőben az erkölcsi normarend nemzetállamok feletti evidencia. Addig is, amíg „a jognak asztalánál mind egyaránt foglal helyet”, fontosnak tartjuk az erkölcsi normarend komplex vizsgálatát.

A komplex vizsgálat – amelyet egy korábbi tanulmányban leírtunk – a társadalmi találkozások jobb megértéséhez segítenek hozzá, így a későbbiekben bemutatásra kerülő mesterséges intelligencia-szabályozás és közösségi média-szabályozás helyes útjának meghatározásához is.

Jelen tanulmányban csak összegezzük a normarendek kapcsolatának korábban kidolgozott jellemzőit, illetve röviden utalunk ezekre. Először is rögzítjük azt, hogy a jog, a vallás és az erkölcs normarendje fogalmilag teljesen elkülönülnek egymástól, és nincs átfedés köztük. Minthogy önmagában az erkölcsös élet nem tesz jogosulttá senkit, hogy a mennybe jusson. Egy adott jogállamban a megengedett eutanáziát elvégző orvos sem feltétlenül jár el erkölcsösen. Attól, hogy a katona teljesíti a parancsot, az még nem lesz erkölcsös. A normarendek közötti transzformációk ilyen módon nem működnek. A normarendek közötti kölcsönhatások ugyanakkor a valóságot alakítják, és a valóság nem létezhet a benne élő normarendek nélkül.¹³

Az emberi jogok katalógusában számos olyan példát találunk, amelyek megjelennek mind a jogi, mind az erkölcsi, mind pedig a vallási normarend normái között, ugyanakkor a tartalmuk nem minden esetben egyezik meg. Ilyen például a „ne ölj” parancsolat a Bibliában, vagy a béke utáni törekvés a taoizmus tanításai között. Léteznek ugyanakkor jogrendszerek, ahol a mai napig létezik halálbüntetés és a már korábban említett eutanázia, de az abortusz is egy vitás pontja lehet a jogi norma és az anya erkölcsének találkozásának.¹⁴

mények működtetésének etikai alapjai.

- 13 Frank, L. Sz., A társadalom szellemi alapjai, 213-245. In: Péter, Miskolczi-Bodnár. „ERKÖLCSI KÖVETELMÉNYEK BEÉPÜLÉSE AZ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK GYAKORLATÁBA, ETIKAI KÓDEXEK ELFOGADÁSA ÉS ALKALMAZÁSA.” Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai.
- 14 Birther – Kovács – Bicskei: Szabályozáskomplexitás (kiadatlan kézirat)

Úgy gondoljuk, hogy az élethez való jog egy primer tétele az emberi jogok gyűjteményének. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 3. cikkében rögzíti, hogy „Minden személynek joga van az élethez, a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz.”¹⁵ Az élethez való jog vizsgálata a jogon kívüli szabályozási eszközök tekintetében azért különösen fontos, mert ezen eszközök szabályozási tárgya, így például a szabványosított mesterséges intelligencia vezérelte önvezető járművek, személyautók, drónok, teherautók mind olyan üzemi körben működnek, amelyek kis hibával egyes emberi életet komolyan veszélyeztethetnek. Az élethez való jog mindenképpen kiemelten fontos az „új” normativitás vizsgálatakor.

A jogi normarendet tekintve azt látjuk, hogy az emberi jogok garantálása elsősorban az államok alkotmányos rendszerének a feladata, a „nemzetközi védelem kiegészítő jellegű”¹⁶. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában foglalt és az Alkotmányban rögzített Emberi Jogok Európai Egyezménye jogok a fentebb említettek mellett az egyén polgár mivoltához is fűződnek. Magyarország Alaptörvénye olyan emberi és állampolgári jogokat is tartalmaz, amelyek elkülönülnek a többi közül és gyakorlásuk még különleges jogrend bevezetésekor sem függeszthetők fel vagy korlátozhatók.¹⁷

Az élethez való jog magában foglalja az egyén jogát ahhoz, hogy életét ne vegyék el, ennek érvényesítése magában foglalja a magánszemélyeken túl az állam nevében eljáró személyekkel szembeni érvényesítést is.

A halálbüntetés eltörléséről szóló Alkotmánybírósági határozat a következő indoklást fogalmazta meg: „Az élethez való jog és az emberi méltósághoz való jog a legalapvetőbb emberi jogok. Az Alkotmánybíróság értelmezése szerint az emberi méltósághoz való jog anyajog, azaz a még nem nevesített szabadságjogok forrása. Ezért e jog értelmezése hatással lehet az egyéni autonómia határainak megvonására más emberi jogok esetében, csakúgy, ahogy az élethez való jog értelmezése

15 Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata - https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/hng.pdf (letöltve: 2020. október 28.)

16 Nemzetközi jog. 457. o.

17 Tóth J Zoltán: Erkölcsi jogok, emberi jogok, alkotmányos jogok. In: Birher-Homicskó (szerk.) 55-56 o

befolyásolhatja az élet feletti rendelkezés más vitás eseteinek eldöntését (pl. abortusz, eutanázia).¹⁸

Az egyes jogi környezetek különbözőségére jó példa az Amerikai Egyesült Államok. Az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának álláspontja szerint a halálbüntetés bizonyos formái elfogadhatóak, mivel nem tekinthetőek kegyetlennek, így nem sértik a méltóságot. Érdekes módon az Emberi Jogok Európai Egyezménye is tartalmaz a halálbüntetésre vonatkozó kitélet, amely az EJEE hatodik kiegészítő jegyzőkönyvének 1. cikke hatálybalépésével módosult. Az Európai Unió Alapjogi Chartájában ez alapján módosításra került a 2. cikk 2. pontja: Senkit nem lehet halálra ítélni vagy kivégezni.¹⁹

Hazánk Alaptörvényében a következőképpen került deklarálásra az emberi élethez való jog: „Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg.”²⁰ Az ember jogalanyisága Magyarországon a magzati kortól érvényes.

Az abortuszról szóló és világszerte politikaivá váló mozgalmak egyik sarkalatos pontja, hogy mikortól tekinthető embernek a magzat, akit megillet az élethez való jog. A világ számos országában általános felfogás, hogy a gyermek csupán születésétől kezdve számíthat jogi védelemre.

Mi okozhatta azt, hogy sokak szemében a magzat élete kisebb értékű a megszületett csecsemő életénél? Vajon nem a lombikeljárások fejlődése, az ember és a technológia egyre nagyobb képessége az „ember” létrehozásában, teremtésében hozhatta el a szemléletváltást? Az emberi egyedek létrehozásának olyan szintjei valósulnak meg napjainkban, amelyeket korábban a tudományos-fantasztikus irodalomban olvashattunk.

Az ún. dizájner-babák (designer babies)²¹ megjelenése az általános családtervezés részeként hamarosan már csak engedélyezés és pénz kérdése. A dizájner-babák fogalma olyan gyermekeket takar, akiknek genetikai

18 23/1990. (X. 31.) AB határozat (Dr. Sólyom László akkori alkotmánybíró)

19 Az Európai Unió Alapjogi Chartája: <https://fra.europa.eu/hu/eu-charter/article/2-az-elethez-valo-jog>

20 Alaptörvény, II. cikk

21 Szülők által genetikailag kiválasztott tulajdonságok alapján „készített” csecsemők

kódja nem a véletlen műve, hanem megtervezett szempontok alapján kerülnek meghatározásra az egyes kívánt tulajdonságok (pl. szem- és hajszín, magasság, nem), illetve a betegségektől való mentesség. A genetikai mérnökség (genetic engineering) célja elsősorban a betegségekre hajlamosító tényezők kiiktatása volt. 2018-ban jelentette be He Jiankui kínai tudós, hogy megszületett az első olyan baba, amelynek genetikai állománya rezisztens a HIV-vírussal szemben.²² Az eljárás szószólói szerint a tudomány fejlettsége okán az ilyen jellegű genetikai beavatkozásoknak csekély a kockázata és sokkal nagyobb a társadalmi előnye: az érvek között szerepel a szenvedés csökkentése, megszűnik a genetikai betegségek átörökítése, csökken a rák, a szív- és érrendszeri betegségek, a demencia kockázata. Szerintük az eljárás általánossá válásával a társadalom egészségesebbé válna és az államra háruló terhek is csökkennének. A genetikailag módosított embriók kérdése a kritikusok szerint etikailag és erkölcsileg is erősen kifogásolható, hiszen az emberek társadalmi/anyagi helyzete fogja meghatározni az eljáráshoz való hozzáfértést, és a szelekció behozhatatlan előnyökhöz juttat majd egyes embereket, csoportokat.

A jövő társadalmáról és az élet mibenlétéről való gondolkodást jelentősen befolyásolják az erőteljes lobbitevékenységet folytató abortuszklínikák (mint például a Planned Parenthood), amelyek a női önrendelkezés jogát transzparensten magasba emelve elterelik a figyelmet arról a tényről, hogy az embrionális sejtek, magzati szervek értékesítése, illetve orvosi-kutatási célokra való felhasználása milyen súlyos etikai problémákat hordoz.

Az embrionális és magzati szövetek olyan oltóanyagok alapját képezik, mint a rubeola elleni védőoltás – hazánkban ilyen többek között a mumpsz-kanyaró-rubeola (MMR) –, illetve terápiás felhasználása a Parkinson-kór és az Alzheimer-kór gyógyításában is kiemelt szerepet kap. Ezen sejtek felhasználásra kerülnek továbbá az élelmiszer- és kozmetikai-iparban.²³ Az embrionális szöveteket tartalmazó készítmények felhasználása további etikai és jogi kérdéseket vet fel abban a tekintetben,

22 <https://edition.cnn.com/2019/11/19/health/designer-baby-analysis-scli-intl-scn/index.html> (2020.11.11.)

23 Láncoș Petra Lea: A magzatok és embriók kereskedelmi és ipari célú felhasználásának morális és jogi kérdései. *Pro Futuro*. 2015/2. 55.o.

hogy a fogyasztónak jogában áll tudomást szereznie az adott termék összetevőiről. Ezt sok esetben „üzleti titokra” való hivatkozással kerülik el a kérdéses vállalatok.

Az Európa Tanácsnak az emberi lény emberi jogainak és méltóságának a biológia és az orvostudomány alkalmazására tekintettel történő védelméről szóló, Oviedóban, 1997. április 4-én kelt egyezményének rendelkezése szerint:

„Embriókon végzett in vitro kutatás

a) Amennyiben az embriókon végzett in vitro kutatást a törvény megengedi, a törvénynek megfelelő védelmet kell biztosítani az embrió számára.

b) Emberi embrió létrehozása kutatás céljából tilos.”

A hazai szabályozás az embrió védelmét annak fogantatási módjától teszi függővé, illetve további feltételek együttes teljesülésével válik lehetővé a kutatásra való felhasználhatósága. Ez azt jelenti, hogy „a testen kívül létrejött embriót a méhmagzat jogállása a beültetés napjától illeti meg”²⁴.

Hazánkban a jogszabályok lehetővé teszik, hogy olyan esetekben, amikor a születendő csecsemő valószínűsíthetően az élettel összeegyeztethetetlen betegséggel születik, és hozzátartozó beleegyeznek, a szerveit fel lehet használni további életek megmentésére. Az USA egyes államaiban (pl. 2019 januárjától New York államban) működik az a szabályozás, amely a születés pillanatáig engedélyezi az „abortuszt”. Az említett abortuszklinika-hálózat állami engedéllyel végzi a fizikailag kifejlett, de még meg nem született csecsemők injekcióval történő „abortálását”. A klinika ellen többször indult eljárás. A legutóbbi ügyben az egyik életvédő szervezet vádja szerint az abortuszklinika a csecsemők szerveinek kereskedelmével foglalkozik.²⁵ A rejtett kamerával készült felvétel nem győzte meg a bíróságot és hitelrontásért elmarasztalta az életvédő szervezetet²⁶, illetve nagy összegű kártérítés

24 Eütv. 179. §. (3) bekezdése

25 <https://www.centerformedicalprogress.org/2020/06/sworn-video-testimony-describes-infanticide-in-fetal-organ-harvesting-and-planned-parent-hood-clinics/>. (2020.10.10.)

26 A Center for Medical Progress olyan újságírókból álló szervezet, amely

megfizetésére kötelezte. Vajon nem meríti-e ki konkrétan a gyilkosság fogalmát a gyakorlat? Az etikailag komolyan kifogásolt gyakorlat nem hordozza-e további visszaélések lehetőségét?²⁷ Teljesül-e maradéktalanul a 21. században Hippokratész „primum nil nocere” alapelve, vagy a modern gyógyászatban érdemes lenne újragondolni, hogy mit értünk pontosan a „ne árts” fogalmán.

Az emberi élet védelme, értéke mást és mást jelentett/jelent a különböző korokban, kultúrákban. Gondoljunk csak a spártai csecsemőkre, akiknek életéről a gerónok vizsgálata döntött. Amennyiben megfeleltek a katonai állam által megfogalmazott kritériumoknak, elkerülhették a biztos halált. Később számtalan római csecsemő lelte halálát ugyanezen okokból.²⁸

Az ókori sztoikusok, illetve a keleti vallások – úgy mint a konfucianizmus, sintoizmus – értéklátása szerint az élet nem önmagában értékes, hanem az életminőség függvénye. A buddhizmus szerint az élet inkább szenvedés, amelyet az ember vágyai okoznak. A vágyak elleni küzdelem és azok elfojtása az élet célja a teljes megsemmisülés eléréséig.

A zsidó-keresztény kultúrában egyértelmű és alapvető gondolat az élet szentsége annak minőségétől függetlenül. A keresztény dogmatikában az élet része a szenvedés, a fájdalmak elhordozása: így akár a beteg gyermekről, a magatehetetlen emberről való gondoskodás vállalása vagy a mártíromság elvárása egy erőszakból született gyermek vállalásával a túlvilági értékek elnyerése érdekében. 2020 egyik nagy kihívása – a koronavírus okozta problémák mellett – az abortusz kérdése, amely kiemelt figyelmet kapott korábban az ír, majd a lengyel szabályozásban történt módosítások következtében. Az abortuszt a születendő gyermek fogyatékoságára tekintettel támogatók azt üzenik, hogy a testi hiányosságokkal élő ember nem értékes. Az életvédelem területén milyen befolyása lehet, illetve lehet-e egyáltalán befolyása az egyháznak, a vallásnak a szekuláris

figyelemmel kíséri a biotechnológiai orvosi gyakorlatot és beszámol minden olyan bioetikai visszaélésről, amely sérti az emberi méltóságot.

27 Lásd: Szőnyi Szilárd: Magzatvisszel a gyereket. <https://jogaszvilag.hu/vilagjogasz/magzatvisszel-a-gyereket/>; Kardos Cintia Ildikó: Magzat sorsok: avagy virágozik a „magzatbiznisz”. <https://arsboni.hu/magzat-sorsok-avagy-viragzik-a-magzatbiznisz/> (2020.10.10.)

28 Polányi Imre: Az ókori világ története. Budapest, 1978. 122.o.

társadalomban? Érdemes figyelembe venni Beer Miklós nyugalmazott váci püspök sokak által kritizált érvelését is, aki szerint nem szerencsés a vallásos parancsolatokat a társadalomra erőltetni.²⁹

Az élet védelme már a magzati kortól értendő a Biblia szerint: „Ha férfiak verekednek, és úgy meglöknek egy terhes asszonyt, hogy az idő előtt megszül, de nagyobb szerencsétlenség nem történik, akkor bírságot kell fizetni aszerint, ahogyan az asszony férje megszabja, és bírák előtt kell azt megadni. Ha viszont nagyobb szerencsétlenség történt, akkor életet kell adni életért.”³⁰

Ezekon a példákon keresztül látható, hogy a jogi és erkölcsi normarend miként hat egymásra az élethez való jog tekintetében. Álláspontunk szerint különös gonddal kell szabályozni tehát az olyan technológiák fejlesztését, amelyek az emberi életet könnyen befolyásolni képesek, és ezeket a normákat mindig komplex módon kell vizsgálni.

Rögzítenünk kell ugyanakkor azt is, hogy tapasztalataink szerint a világban jelenleg az emberi jogok inkább jól csengő, de a gyakorlatban csak szűk körben érvényesülő iránymutatások. Számos helyen tapasztaljuk, hogy az emberi jogok acélosnak gondolt védőpajzsát az emberi mohóság, az ember önazonossági deficitje és értékhiányossága áttöri.

A XX. század utolsó évtizedeiben Afrika és Ázsia számos országában is megjelent az emberi jogok védelmére való törekvés a politikai és közjogi folyamatokban. Az 1976-ban megalakult Délkelet-Ázsiai Nemzetek Szövetségére (ASEAN) a résztvevő államoknak főként gazdasági jellegű egyesüléseként tekinthetünk. 2009-ben megalakult a szervezet Kormányközi Emberi Jogi Bizottsága (AICHR), amelyet az Európai Unió Tanácsa is üdvözölt.³¹ 2025-ös célkitűzéseik között nyomokban már találkozhatunk jogállamiságra és az emberi jogok védelmére vonatkozó konkrét kitételekkel. 1990-ben írta alá az Iszlám Konferencia 45 tagországa a kairói nyilatkozatot³², amely az emberi

29 Beer Miklós: A véleményünket nem kényszeríthetjük a társadalomra. <https://pestihirlap.hu/2020/11/16/a-velemenyunket-nem-kenyszerithetjuk-a-tarsadalomra/>. (2020.11.12.)

30 2Mózes 21,22-23

31 https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/PESC_09_87

32 Cairo Declaration on Human Rights in Islam: <http://hrlibrary.umn.edu/>

jogok bizonyos fokú adaptációja az iszlámra. Az „Emberi jogok az iszlámban” című nyilatkozat egyfajta válaszként jött létre az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára.

Az éghajlatváltozás, a háborúk, a népirtások új kihívások elé állítják az emberi jogokkal foglalkozó szakembereket a globalizált világban. Ki biztosítja az emberek jogainak védelmét a nem demokratikus országokban? A nemzetközi jogi gondolkodás bevezette az ún. szolidaritási jogok fogalmát, amely az emberi jogok harmadik generációját jelenti. Még nem tisztázott, hogy ezeknek a jogoknak pontosan kik az alanyai és a tartalmukat illetően is sok a tisztázásra szoruló elem, de a folyamat bizonyosan elindult.³³ Az emberiségnek újra fel kell fedeznie az olyan nem materiális tényezők értékét, mint a közösségek, a társadalmi szolidaritás és szubszidiaritás, a családi biztonság, a felelősség, a közjó és az áldozathozatal.³⁴

A globális kihívásokra válaszul indult el 2005-ben az ENSZ reformja³⁵. Az akkori főtitkár Kofi Annan a közgyűlés elé tárta a legfontosabb célkitűzéseket: a) nélkülözésmertesség (freedom from want), b) félelemmentesség (freedom from fear) c) a méltóságteljes élet szabadsága (freedom to live in dignity). Elhangzott, hogy a normák megalkotása mellett kiemelt figyelmet kell fordítani azok végrehajtására és az ellenőrzésre is.³⁶

Az emberi jogok gyakorlatba történő átültetésének hiányára és az igazságtalanság számos megjelenési formájára hívja fel a figyelmet Ferenc pápa is, aki a 2020. október 3-án megjelent enciklikájában többek között a mai napig tetten érhető férfi-női egyenlőtlenségről, valamint a rabszolgasághoz hasonlatos szabadságfeladásról, az ember- és szervkereskedelemről ír. A pápa rámutat arra is, hogy habár a tudomány és technológia értéktelített eredményeket hoztak magukkal,

[instree/cairodeclaration.html](#)

33 Kondorosi-Maros-Visegrády: A világ jogi kultúrái – a jogi kultúrák világa. Napvilág Kiadó, Budapest. 2008. 207-210.o.

34 Birher Nándor – Bertalan Péter: Hálózatokban. Oktker-Nodus Kiadó, Veszprém, 2014. 101.o.

35 Az ENSZ reformja közel 20 éve tart. A reformok végrehajtása nem tűr halasztást, hogy a szervezet be tudja tölteni szerepét.

36 U.o. 219.o.

ezzel egy időben egy erkölcsi romlásnak, a lelki értékek és a felelősség gyengülésének lehetünk szemtanúi.

Az egyházi vezető negatív előjelű megállapításai az egyház szempontjából végzett monitoring eredményei. Ezek pedig az erkölcsi normarend gyengülését detektálják, amely értelmezésünk szerint újfent a normarendek komplex vizsgálatát követeli. Felkiáltójeles az, amire egy hasonló dokumentum, az 1937. márc. 14. napján megjelent „Mit Brennender Sorge” elnevezésű, XI. Pius pápától származó enciklika hívja fel a figyelmet. Ez a szöveg rámutat, hogy az egyes normarendek egyedüli pidesztálra emelése milyen torz eredményre vezethet. Aláhúzza, hogy az emberi közösség egyes alapértékeinek – amelyeket itt azonosíthatunk akár az emberi jogokkal – a bálványimádása önmagában „távol van az igazi Isten-hittől”. Úgy gondoljuk, hogy ez a dokumentum³⁷ valójában kezdetleges formában mutat rá a szabályozáskomplexitás lényegére.

Az emberi élet tartalmát, célját tekintve az egyik legfontosabb szempont, hogy legyen a létnek tágabb kerete, értelme. A megelégedettséget az elmúláskor annak a tudata adja, hogy az egyén a lehetőségeihez mérten teljes életet élt meg. A megnyugtató transzcendens keretben az Isten által kijelölt szerep betöltése értéket, jelentőséget adott az életnek, elviselhetővé tette a szenvedéseket. A XX. században bekövetkezik a nyugati civilizáció „elvarázstalanodása” Nietzsche majd Weber nyomán, és a fogyasztói kultúra tölti ki a korábbi transzcendens helyét a keretben, hogy az ürességet befedje az ego szüntelen táplálásával.³⁸ Minden civilizáció egyik alapvető funkciója, hogy válaszokat adjon arra vonatkozóan, hogy miként jött létre a világ, miért élünk, mi a küldetésünk, mi lesz velünk a halálunk után, mi a helyes, mi a helytelen, hol vannak a jó és a rossz határai. Sokan sokféleképpen megpróbálták megválaszolni az egyes kérdéseket az adott korokban, különféle elméletek, magyarázatok születtek.

Ilyenek például a konzekvencionalista és a deontológiai megközelítések is, amelyek szerint a következmények függvénye az, hogy mi a

37 Mit brennender Sorge – Encyclical of Pope Pius XI - http://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_14031937_mit-brennender-sorge.html (letöltve: 2020. november 6.)

38 Hankiss Elemér: *Az ezerarcú én*. Helikon Kiadó, 2015. 418-419.o.

helyes és mi a helytelen, illetve a kötelességek adják a normák alapját. A társadalmi igazságosságra törekvés alapja lehet mindenekelőtt a Bibliában megfogalmazott Aranyszabály: „Amit csak szeretnétek, hogy az emberek tegyenek veletek, mindenben ugyanúgy tegyetek ti is velük, mert ezt tanítja a törvény és a próféták.”³⁹

Az emberi jogok védelme soha nem független a társadalom, a kultúra emberről alkotott képétől, és ez az emberkép, világlátás mutatja meg, mik az adott közösség értékei. A közösség értékeihez való viszonyulás pedig alapvetően befolyásolja az identitást, a kohéziót és a jövőt. A globalizált világunkban ideológiai hidegháború zajlik, de nem fizikai, hanem szellemi távolságban vannak egymástól az ellenfelek és úgy tűnik, készek egymás megsemmisítésére. A polarizáció jól elkülöníthető témák mentén ragadható meg, mint például a bevándorlás, jogállamiság, életvédelem, nemi identitás.

A társadalom alapegységét, a családot szétrombolni kívánó neomarxista gondolkodásmód erőteljes megjelenése arra a marxi érvrendszerre vezethető vissza, mely szerint a patriarchális, tekintélyelvű családmodell okozza a társadalmi egyenlőtlenség újratermelődését.

Interdiszciplináris kutatások százai figyelmeztetnek, hogy a társadalom anómiás működését eredményezi az olyan biztos pontok elvesztése, mint a nemzeti, nemi identitás, illetve a családok diszfunkcionális működése. Ezeket a területeket képes megerősíteni többek között a vallás és a hozzá kapcsolódó intézményrendszer. A vallás normarendszere folyamatos önvizsgálatra készíti az embert és képes tartalommal megtölteni olyan kiüresedett értéktartalmakat, mint emberség, korrektség, fair play, adott szó, önzetlenség. A hit mélységét, a lelki érettséget mindig a szavak mögötti cselekedetek mutatják meg, ezért fontos megkülönböztetni a formális vallásosságot a valódi transzcendentális érintettségétől. A vallásos embernek méltóságot ad a tudat, hogy Isten képmására teremtett és a másokra is így tekint.

A normák deskriptív és preskriptív használata nem elég. A jognak mindezekben a társadalmi, etikai, vallási halmazokban, a polarizált értékbeli nézetekkel rendelkező emberek relációiban is érvényes útmutatást, szabályozást kell kialakítania.

39 Máté evangéliuma 7,12

Nem feladata a jelen tanulmánynak ezeknek a diszfunkcióknak vagy hibáknak a kiszűrése. Rá kívánunk ugyanakkor mutatni, hogy a normarendek kapcsolódási pontjai és azok komplex látásmódja az emberi jogok szűk keresztmetszetén keresztül esszenciális jelentőségű. Erre szolgál a későbbiekben a mesterséges intelligencia és a közösségi média szabályozása kapcsán folytatott vizsgálatunk.

A normarendek kapcsolódási pontjait jelen tanulmányban a jogen kívüli szabályozási eszközök és a következőkben bemutatásra kerülő emberi jogi lencséken⁴⁰ keresztül vizsgáljuk. Az élethez való jog, a szabványok, jogállamiság és a véleménynyilvánítás szabadsága témakört vesszük górcső alá.

3. Szabványok

A szabványokat jelen fejezetben mint jogen kívüli szabályozási eszközöket tárgyaljuk. A továbbiakban az elvontabb emberi jogok után az aritmetika irányába fordulunk.

Kiemeljük, hogy a XXI. századi technológiai csörte egy új szabályozó, a szabványok virágkorát idézte elő. Tömören megfogalmazva „a szabvány általánosságban szokásos követelmény, dokumentált előírás, viszonyításul szolgáló anyag, módszer”⁴¹ A magyar fogalommeghatározás⁴² a szabvány technikai, műszaki dokumentációs jellegét hangsúlyozza, illetve azt, hogy az elismert szervezet által alkotott vagy jóváhagyott.

Fontosnak tartjuk rögzíteni, hogy számos különféle szabvánnyal találkozhatunk. Léteznek könyvtári vonatkozású szabványok, fogyaszt-

40 Universal Declaration of Human Rights - <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

41 Birher Nándor, Veress Gábor: Szabályozás komplexitás, a normarendek értelmezése a minőségügyben

42 A magyar nemzeti szabványosításról szóló 1995. évi XXVIII. törvény meghatározása szerint „a szabvány elismert szervezet által alkotott vagy jóváhagyott, közmegegyezéssel elfogadott olyan műszaki (technikai) dokumentum, amely tevékenységre vagy azok eredményére vonatkozik, és olyan általános és ismételten alkalmazható szabályokat, útmutatókat vagy jellemzőket tartalmaz, amelyek alkalmazásával a rendező hatás az adott feltételek között a legkedvezőbb.”

tási javak minőségi jellemzőit rendező szabványok (amikor nem volna célszerű egyes megállapodásokat minden egyes szállítási szerződésben rögzíteni)⁴³, és egyéb, az életünk számos területét rendező szabványok.

A szabványokat nemcsak alkalmazási területük, hanem szabályozási tartalmuk erkölcsi központúsága is megkülönbözteti egymástól. Belátható, hogy kifejezetten gyártási folyamatokat rendező szabványok esetében kevés, viszont környezetirányítási rendszerekkel foglalkozó szabványok esetében (mint amilyen az ISO 14000-es szabványcsalád) pedig kifejezetten jelentős erkölcsi tartalommal találkozunk. A szabványok hozzásegítenek adott esetben a jogalkotó által elérni kívánt biztonsági szint eléréséhez (például drónok gyártásánál kötelezően alkalmazandó szabványok), ugyanakkor a minőségügyi rendszerszabványok esetében azok alkalmazása stratégiai előnyt biztosíthat egy piaci szereplőnek a versenytársakhoz képest.⁴⁴

A szabványok Széll Sámuelét idézve tulajdonképpen „szakmai törvények”⁴⁵. Ez a kifejezés kiválóan szemlélteti a szabványok azon tulajdonságát, miszerint kialakulási környezetüket tekintve kifejezetten szakmai forrásúak, és bizonyos feltételek esetén a törvényhez hasonlatos joghatásuk van (például ha egy jogszabály a használatukat kötelezővé teszi).

A szabványok nem jogszabályok, tehát nem népképviselői szerv, hanem szabványosító szervezetek állítják ki őket. A szabványok kötelező erejét nem a jogállam, hanem a piacon a keresleti oldal felé elhajló hatalom generálja, ugyanis a piacon megjelenő vevő meghatározza, hogy a kínálati oldalon lévő szereplőktől milyen termelési, gyártási, szállítási feltételek mellett hajlandó terméket vásárolni, szolgáltatást megrendelni.⁴⁶ A szabványok, szabványosító szervezetek és az egyéb jogalanyok relációjában ezen a ponton felhívjuk a figyelmet arra, hogy a szabványügyi

43 SZÉLL, Sámuel. „Szabvány–dokumentáció.” Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 5.1 (2019): 25-34.

44 HORVÁTHNÉ HOSZPODÁR, Katalin. „A minőség fokozódó szerepe a vállalatok piaci érvényesülésében II. rész: A szabványok kialakulása, az ISO 9000: 2000 minőségügyi rendszerszabvány áttekintése.” FAIPAR 55.4 (2007): 7-15.

45 SZÉLL, Sámuel. „Szabvány–dokumentáció.” Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 5.1 (2019): 25-34.

46 BIRHER Nándor, VERESS Gábor: Szabályozás komplexitás, a normarendek értelmezése a minőségügyben (kiadatlan kézirat)

testületek felelőssége nem minden esetben határozható meg egyértelműen a szabványok használatából eredő hibákért. Ilyen eset volt a *Beasock v. Dioguardi Enterprises, Inc.* ügy, ahol a TRA (Tire and Rim Association) gumikerekekre vonatkozó szabványt létrehozó testület felelősségét nem állapította meg a bíróság, mivel annak nem volt kontrollja maguknak az alkatrészgyártóknak a tevékenységére. Ugyanakkor a *National Spa and Pool Institute* medencékre vonatkozó minimumszabványokat kidolgozó testület felelősségét a megfelelő biztonsági szabályok kidolgozatlanságáért mégis megállapították.⁴⁷ Ez a két kiragadott példa jól szemlélteti, hogy a szabványok szintjén történő szabályozás nem teljeskörűen kimunkált. Ez olyan jellegű jogbizonytalansághoz vezet, amely a jogintézmény megítélése szempontjából nem megkerülhető.

A szabványok jogi normarenddel mutatott kölcsönhatás-hiányossága mellett ugyanakkor vitathatatlan, hogy azok jól kezelik a műszaki, technikai megoldásokat, illetve, hogy a piaci szereplők gyorsabban reagálnak a változásokra, mint a jogalkotó. Így azt várjuk, illetve arra utaló jeleket látunk⁴⁸, hogy a mesterséges intelligencia kutatása, fejlesztése területén is ez a jogintézmény lesz az egyik jelentős normaalkotó. Az ehhez kapcsolódó, jogállamisággal összefüggő gondolatainkat gyűjtöttük össze a következőkben.

A jogállami garanciák ugyanis fontosak a társadalmi együttélés során, és ebbe a szabványok által keletkezett szabályoknak is illeszkedniük kell.

4. Jogállamiság

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 21. cikkében rögzíti azon jogokat, amelyek a demokráciát a jogállamhoz kapcsolják. A jogállamiság

47 CRANE, Daniel A., KYLE D. Logue, and BRYCE C. Pilz. „A survey of legal issues arising from the deployment of autonomous and connected vehicles.” *Mich. Telecomm. & Tech. L. Rev.* 23 (2016): 191. In: ARNOLD, KESERŰ BARNÁ. „A 21. SZÁZADI TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁSOK HATÁSA A JOGALKOTÁSRA.”

48 Mesterséges intelligencia etikájával foglalkozó új munkacsoport jött létre - Magyar Szabványügyi Testület - <http://www.mszt.hu/web/guest/mesterseges-intelligencia-etikajaval-foglalkozo-uj-munkacsoport-jott-letre> (letöltve: 2020. november 5.)

a demokrácia alapja. A demokráciára úgy tekintünk, mint az emberiség vívmánya, amelyben az emberi jogok a garanciák révén testet öltenek.

A jogállam meghatározása Kant jogfilozófiájára vezethető vissza, aki az államot mint az emberek jogi törvények uralma alatti egyesülését definiálta. A jogállam (Rechtsstaat) kifejezés az 1848 előtti Német Szövetségben vált népszerűvé és az állam jogállam minőségét ahhoz kapcsolta, hogy az megfelel-e az észjogi tradíció elveinek.⁴⁹ Ilyen értelemben a jogállamot mindenképpen olyan intézménynek tekinthetjük, amelyet szoros kapcsolat fűz a jog normarendjéhez.

A jogállam fenti meghatározása a következőket foglalja magában:

Egyrészt jelenti az állami célok és feladatok korlátozását a személy és a tulajdon szabadságának és biztonságának a garantálása érdekében. Ezen túl a jogállam alappillérei a bírói függetlenség, felelős kormány, a törvények uralma, illetve különösen a népképviselőt megléte és közreműködése a jogalkotásban.⁵⁰

A hatalmi ágak szétválasztásával működő jogállam a polgárok számára egy jogtudatos életvitelt tesz lehetővé, ahol az egyén részt vesz az életét alakító jogi normarend kialakításában, számíthat arra, hogy a jogszabályokban rögzített jogait a végrehajtó hatalom garantálja, és szankciókkal sújtják azt, aki nem tartja be a szabályokat.

A jogállamban a jogszabályalkotásnak szigorúan meghatározott rendje van. Ez a rend teszi lehetővé, hogy az új szabályozási elemek egyrészt illeszkedjenek a már meglévő normarendszerbe, illetve garantálja, hogy a népképviselőten keresztül a polgárok erkölcsi és vallási értékei ezekben a normákban megjelenjenek. Ez elméletben azt jelenti, hogy az állampolgárok a választásokon olyan pártokra és képviselőkre szavaznak, amelyek az állampolgárhoz hasonló erkölcsi és adott esetben vallási értékrendet hirdetnek. Ezen a folyamaton keresztül látjuk a normarendek trichotómiájának kölcsönhatását.

A modern technológiák kapcsán úgy tapasztaljuk, hogy a technológia fejlődésének ütemét a jogalkotó nem képes kellő gyorsasággal lekövetni, így gyakran a jogon kívüli szabályozók veszik át a jogállami intézmények szerepét. Ilyen jelenségek a szabványok.

49 Péter, S. (1998). *Jogi Alaptan*. Osiris.

50 Uo.

5. Jogállamiság, szabályozáskomplexitás és a mesterséges intelligencia

Ahogy általában az új technológiák esetében, úgy különösen a mesterséges intelligencia kapcsán kétféle hozzáállással találkozunk a társadalom szereplői részéről. Egyrésztől közismert, hogy a technológiai fejlődés egy nélkülözhetetlen és a társadalmi jólétet előrelendítő folyamat. A társadalom felismerte, hogy a technológia nem az ördög szemfényvesztése, nem bosszorkányság és semmiképpen sem olyan jelenség, amelyet figyelmen kívül lehet hagyni. A technológia fejlődéséhez a XXI. században hozzájárul az évtizedek óta zajló konszolidációs időszak, amiről Harari is ír⁵¹. Létezik ugyanakkor egy általános bizalmatlanság az újjal, a nem érthetővel vagy az ismeretlennel szemben. Ez adja a második, az ellenséges, de minimum tartózkodó hozzáállást a modern technológiákkal szemben⁵².

Ahogyan Tóth András rámutat: éppen ezért, ennek orvoslása céljából fontos, hogy a megbízhatóság legyen a technológiai szabályozás vezérelve.⁵³ Erre a megbízhatóságra, a mesterséges intelligencia fejlesztése kapcsán elvárt biztonságra mutat rá az Európai Bizottság által elkészített Fehér Könyv a mesterséges intelligenciáról⁵⁴ is: „Az infrastruktúráknak támogatniuk kell a megbízható – vagyis az európai

51 „Today humankind has broken the law of the jungle. There is at last real peace, and not just absence of war. For most polities, there is no plausible scenario leading to full-scale conflict within one year.” In. Harari, Yuval Noah. *Sapiens: A brief history of humankind*. Random House, 2014.

52 A modern technológiák alatt azokat értjük, „amelyek alapjaiban változtatják meg az emberi önértelmezés kereteit.” Birher Nándor: *A modern technológiák kérdései etikai, keresztényi szempontból* című tanulmányából.

53 TÓTH András: *A mesterséges intelligencia szabályozásának paradoxonja és egyes jogi vonatkozásainak alapvető kérdései – 2019/2. (73.), 3-9. O.* - <https://infojog.hu/toth-andras-a-mesterseges-intelligencia-szabalyozasanak-paradoxonja-es-egy-es-egy-jogi-vonatkozasainak-alapveto-kerdesei-2019-2-73-3-9-o/> (letöltve: 2020. október 29.)

54 Fehér Könyv - Fehér könyv a mesterséges intelligenciáról: a kiválóság és a bizalom európai megközelítése - COM(2020) 65 final - https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_hu.pdf (letöltve: 2020. november 6.)

értékeken és szabályokon alapuló – mesterséges intelligenciát lehetővé tevő európai adatállományok létrehozását.”⁵⁵ Az európai értékekről az Európai Unióról szóló szerződés 2. cikkében ad katalógust, ahol az emberi jogok is feltüntetésre kerültek.⁵⁶

Álláspontunk szerint a megbízhatóságot egyértelmű és jól kidolgozott, a jogi normarendbe tartozó szabályozással képes az állam garantálni, ugyanakkor korábban rámutattunk, hogy önmagában a jogi normarend semmiképpen sem fogja tudni a mesterséges intelligencia – akár öntanulással fejlesztett – cselekedeteit megfelelően szabályozni, sőt arra is rámutattunk, hogy az milyen veszélyes lehet. A normarendek mesterséges intelligencia szabályozásában megjelenő kölcsönhatása lesz majd képes szavatolni példának okáért a nemek egyenlőségét. A jogalkotónak biztosítania kell, hogy olyan mesterséges intelligencia jelenik meg a jogalanyok közötti interakciókban, amely az eddig létrehozott társadalmi értékeket tiszteletben tartja, az emberi élet és méltóság értékét meg tudja ítélni. Tekintettel arra, hogy milyen hatalmas volumenű eredmény létrehozására képes a mesterséges intelligencia, nem engedhető meg, hogy a szabályozás a normarendek arányát tekintve elcsússzon. Az sem megengedhető, hogy csak és kizárólag erkölcsi normák vezessék a programozókat utasító társaságokat, vagy a szabványosító testületeket, de az sem kívánatos, hogy csupán jogi normáknak kelljen megfelelni.

Elképzelhető, hogy lesz olyan területe a valóságnak, amelyre a mesterséges intelligenciát nem engedhetjük be. Így példának okáért az élet és halál közötti választás álláspontunk szerint sohasem kerülhet ki az emberi irányítás alól. Legyen szó egy katonai drón irányításával kapcsolatosan meghozott döntésről, vagy a beteg egészségi állapotának felméréséről.

Egészen konkrétan a szabályozáskomplexitás a mesterséges intelli-

55 Fehér könyv a mesterséges intelligenciáról: a kiválóság és a bizalom európai megközelítése - https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_hu.pdf (letöltve: 2020. október 29.)

56 „Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul.” - Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata 2. cikke (2012/C 326/01)

gencia és jogállamiság kapcsán úgy merül fel, hogy ha nem az állam lép fel szabályozóként – tehát nem a jog eszközeivel, egy jogalkotási folyamat során létrejött jogi normával szabályozzuk a jogalanyok közötti kölcsönhatásokat, hanem bármilyen egyéb módon, így például szabványok útján egy szakember, egy programozó – akkor azzal a jog normarendjén kívül megszülető másik normarendből származó (vallási és/vagy egy erkölcsi) szabályt hozunk létre. A szabályok keletkezése itt kontrollálatlanul valósul meg. Egy átlagos nagyvállalati hierarchiát alapul véve azt állíthatjuk, hogy az a vezető tisztségviselői szinttől rétegekre bontva épül fel a legalsó, átlagos munkavállalói szintre. Ezen a szinten fogják végrehajtani az utasításokat. Egy példán keresztül szemléltetve:

Az autóalkatrész-gyártó és az autót összeszerelő társaság képviselői megegyeznek, hogy a következő negyedévtől egy újfajta alkatrészt fog gyártani a gyártó az összeszerelőnek. A felsővezetői szinten megegyenek arról, hogy milyen összegért végzi el a munkát a gyártó, továbbá esetleg arról is, hogy milyen időre kötnek szerződést az alkatrész gyártására. Ezen a szinten tehát nem kerül szóba az alkatrész pontos paramétere. A megrendelő azt fogja meghatározni, hogy az alkatrésznek milyen funkciót kell majd betölteni a gépjárműben. Természetesen a megrendelő megadhat speciális feltételeket, de ezektől most tekintsünk el. A következő lépésben az alkatrészgyártó saját szervezetrendszerén belül a kapott feltételek és információk alapján megtervezi az alkatrész gyártását. Kiválasztja, hogy mely gyártósor a legalkalmasabb a gyártásra. Kiválaszt mérnököket a gyártósor telepítésére, a gyártó gépek megtervezésére. Meghatározza az alkatrész működését. Egy cél elérése érdekében meghatározza, hogy mit fog tenni az alkatrész, és hogy fog felépülni. Tehát azt látjuk, hogy a felsővezetői szint jelen példában nem ad instrukciót ahhoz, hogy a célt miként lehet elérni. A kivitelezést az alsó szinten működő szakemberekre bízta. Jelen példánál maradva mondjuk, hogy a gyártani szándékozott alkatrész egy sebességváltó gomb. A gomb formáját a megrendelő meghatározta, de az anyagfelhasználást nem. Az alkatrészgyártó felső vezetése azt az utasítást adta a kivitelező mérnököknek, hogy a lehető legolcsóbban beszerezhető anyagból állítsa elő az adott formájú sebességváltó gombot. Tételezzük fel, hogy a bükkfa és a műanyag között választhatnak a mérnökök, mert ezek költsége megegyezik. Egyik esetben a környezettudatos mérnök úgy

dönt, hogy a bükkfákat megkímélve inkább az újrahasznosított műanyag felhasználása mellett dönt. Egy másik esetben a döntéshozó mérnök fagyülölő, és szívesebben látja őket holtan, lakkal bevonva. A példában egyértelmű, hogy mivel felsőbb vezetői utasítás az anyagfelhasználással kapcsolatosan – azon túl, hogy a lehető legolcsóbb legyen - nem érkezett, így a középvezetői szinten lévő döntéshozó szubjektív életfelfogásán, úgymond normarendjén dőlt el a bükkfák sorsa.

Amint a példából látjuk, a fenti szabályalkotási eljárásnak számos veszélye van. Az informatikai szubkultúrába visszahelyezkedve egyrésztől megállapíthatjuk, hogy a programozók egy speciális számítógépes nyelvre használnak, amelyet nem mindenki ért, nem könnyű lefordítani a saját nyelvünkre. Így az ezen a nyelven megalkotott szabályok ellenőrzésére is speciális ismeretekkel rendelkező emberek képesek.

Hivatkozunk továbbá arra, hogy a mesterséges intelligencia felhasználását illetően a szabályozási célok olyan mérhetetlenül multidiszciplinárisak, hogy azokhoz nehéz átfogó leírást adni.

Bizonyos esetekben fennállhat továbbá egy információs aszimmetria a programozó és a felhasználó között. A programozót alkalmazó cég, illetve a program mindent tud a felhasználóról, a felhasználó viszont semmit nem tud a szolgáltatóról, a termékről, például a termék forráskódjáról (ilyen fordult elő korábban az adatvédelem kapcsán)⁵⁷

Annak érdekében tehát, hogy a mesterséges intelligencia jogállami keretek között működhessen szükséges megértenünk, hogy a fejlesztése mögött milyen gondolatok, milyen elvek, irányok és célok mutatkoznak. Ehhez meg kell ismernünk a mesterséges intelligencia fejlesztésének céljait. Tehát egy teleológiai megközelítést alkalmazunk.

A mesterséges intelligencia célja tehát egy az emberi intelligenciához és döntéshozatalhoz hasonlatos folyamat létrehozása. Azt szeretnénk, hogy a mesterséges intelligencia bizonyos esetekben helyettünk döntsön, helyettünk cselekedjen. Autót vezessen, reggelit készítson, röntgenfelvételeket elemezzon, stb.

57 Erwartungen an den Rechtsstaat in der digitalen Transformation - https://the-law-technologist.com/wp-content/uploads/2020/04/Molavi_JRP_01_2020_Erwartungen-an-den-Rechtsstaat-in-der-digitalen-Transformation.pdf (letöltve: 2020. október 29.)

A mesterséges intelligencia fejlesztésével foglalkozók természetszerűleg igyekeznek megérteni az emberi gondolkodást. A cselekvéseink mögötti folyamatot. Ezzel ismét a jogon kívüli, szociológiai és filozófiai területekre kell eveznünk.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az ember a hétköznapi életben döntések ezreit hozza meg tudatosan vagy a tudatalattiján keresztül. Az általunk hozott döntések végén általában egy igen vagy nem válaszra lefordítható eredményt kapunk, amelyet az aritmetikai elveknek megfelelően a programozó jól kezel, ugyanakkor a döntést megelőző szempontok vizsgálata már jóval bonyolultabb.⁵⁸ A mesterséges intelligencia programozásakor az igazi kihívás a döntésig vezető út meghatározása, melyet vallási és erkölcsi tényezők is befolyásolnak. Az ember jobb és hatékonyabb eszköze nem lévén mégis igyekszik ezt a fordítást elvégezni a gépi nyelvre.⁵⁹

Az aritmetikai leírás a logikára épül. Az ember „tervezési hibájából” adódóan folyvást keresi a logikai kapcsolatokat a világban, és az érthetőt a logikussal tekinti egyenlőnek. A logika viszont nem a világ, ahogy Wittgenstein meghatározza: „A logikai kijelentések a világ állványzatát (Gerüst) írják le, [...]”⁶⁰ Ha az aritmetikával leírható logikai igazságokat ismerjük, akkor mondhatjuk, hogy ismerjük a játékszabályokat, de nem biztos, hogy ismerjük a játékot magát.⁶¹ A kosárlabda szabályait egy pár oldalas könyvből meg lehet ismerni, ugyanakkor nem fogjuk megérteni, hogy ki, mikor és miért igazol egy adott csapathoz, pedig a csapatösszeállítás a játék fontos tényezője.

Az általunk eddig megismert információk alapján tehát önmagában a logikán keresztül nem tudjuk megismerni a világot, így annak aritmetikai leírása is komoly kihívás. Visszavezetve a fenti gondolatszárlra

58 Birher Nándor: Szabályozáskomplexitás: A normák kapcsolati rendszerének feltárása a hatékonyabb szabályozási formák kialakítása érdekében (kiadatlan kézirat)

59 Birher Nándor: Szabályozáskomplexitás: A normák kapcsolati rendszerének feltárása a hatékonyabb szabályozási formák kialakítása érdekében (kiadatlan kézirat)

60 Ludwig Wittgenstein: *Logisch-Philosophische Abhandlung*, 1921.

61 „Ha ismerjük egy adott jelnyelv logikai szintaxisát, akkor már a logika minden kijelentése adva van.”

ismerjük, hogy a mesterséges intelligencia fejlesztése milyen úton jár, milyen célt tűzött ki maga elé.

Ezeket ismerve már elkezdhetjük vizsgálni, hogy a normarendek milyen kölcsönhatásait kell keresnünk a szabályozás kapcsán. Álláspontunk szerint az is látható, hogy a mesterséges intelligencia szabályozásának fundamentuma annak fejlesztési szabályozása. Amikor ez megszületik, akkor a mesterséges intelligencia körüli hiányosságok és fehér foltok eltűnnek. Értelmezhetővé válik a mesterséges intelligenciába vetett bizalom és megbízhatóság.

A jogállamisági garanciák megteremtik a megbízhatóságot, a megbízhatóság pedig segíti a termék elterjedését azáltal, hogy az emberek ezekben a garanciákban bízva számíthatnak védelemre a termék gyártójával vagy szolgáltatójával szemben (fogyasztóvédelmi szabályok).

A jogi normarendszer egyik sajátossága, hogy ahhoz kapcsolódik az egyik legerősebb végrehajtó hatalmi ág. Tehát ami a jogszabályokban le van írva, arra számíthatnak az emberek, hogy az állami szereplők azt be is fogják tartatni a társadalom többi polgárával. Azt gondoljuk, hogy a mesterséges intelligencia szabályozása – mivel azt nem jogalkotási folyamat szabályozza – az erkölcsi normarendbe tartozó folyamat eredménye. Ezt a normarendszert viszont a fentebb kifejtett megbízható végrehajtás nem jellemzi. Hiába gondolunk erkölcsileg aggályosnak bizonyos cselekményeket, magatartásokat, az azokhoz társítandó szankció sok esetben nem lesz kikényszeríthető.

Amennyiben az állampolgárok és a vállalatok azt tapasztalják, hogy a normákat nem hajtják végre, az hosszú távon károsítja a jogállamiságot és destabilizálja a demokráciát. A polgárok bizalma az állam cselekvőképességében meggyengül. Felmerül a kérdés ezekben a szereplőkben, hogy miért tartás be a „játékszabályokat”, ha azokat más nem tartja be és ezért meg sem büntetik. A kérdésnek van létjogosultsága, ugyanakkor a válaszhoz szükséges komplex látásmóddal, a jogi normarenden túli gondolkodással a kérdést feltevő visszavezethető egy „igazságos” és közrend-konform megoldáshoz. Ugyanis az erkölcsi normarend szabályai nem adnak alapot arra, hogy valaki csak azért ne tartsa be a szabályokat, mert más sem tartja be őket.

6. A véleménynyilvánítás szabadsága a szabályozáskomplexitásban – közösségi média

Az emberi jogok katalógusában kiemelkedő szerep jut a véleménynyilvánítás szabadságának. Jelentősége a történelem során folyamatosan változott, elsősorban annak folytán, hogy a technológiai változásoknak köszönhetően milyen formában nyílt lehetőség ezen jog gyakorlására.

A szólásszabadság gondolata az ókori római köztársaságban is megjelent,⁶² a cenzúra bevezetésére pedig már a középkorban jelentős igény mutatkozott,⁶³ de Szókratészra is az athéni ifjak tanítása során kifejtett véleménye miatt mondták ki a halálos ítéletet. Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat deklarálja, hogy „minden ember egyenlőnek teremtett, az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat.”⁶⁴ Hasonlóan fogalmaz az emberi és polgári jogok nyilatkozata, mely szerint: „Az ember szabadnak és egyenlő jogúnak születik, és az is marad.” Az 1791. évi első alkotmány-kiegészítés a véleménynyilvánítás szabadságára vonatkozóan leszögezi: „A Kongresszus nem alkot törvényt vallás alapítása vagy vallás szabad gyakorlásának eltiltása tárgyában; nem csorbítja a szólás- vagy sajtószabadságot.”⁶⁵

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 19. cikke szerint „Minden személynek joga van a vélemény és a kifejezés szabadságához, amely magában foglalja azt a jogot, hogy véleménye miatt ne szenvedjen zaklatást, és hogy határookra való tekintet nélkül kutathasson, átvihessen és terjeszthessen híreket és eszméket bármilyen kifejezési módon.” Az Emberi Jogok Európai Egyezményének 10. cikke alapján „Mindenkinek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához. Ez a

62 Ld. Robinson, L.: Freedom of Speech in the Roman Republic. Baltimore 1940.

63 Ld. Thijssen, J. M. M. H.: Censure and Heresy at the University of Paris, 1200-1400. Philadelphia 2011.

64 Vecseklőy József fordítása.

65 Pákozdy, Cs.: A véleménynyilvánítás szabadsága és a nemzetközi jog, különös tekintettel az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlatára (PhD értekezés). Miskolc 2006, 25.

jog magában foglalja a véleményalkotás szabadságát és az információk, eszmék megismerésének és közlésének szabadságát országhatárokra tekintet nélkül és anélkül, hogy ebbe hatósági szerv beavatkozhasson. Ez a Cikk nem akadályozza, hogy az államok a rádió-, televízió- vagy mozgókép vállalatok működését engedélyezéshez kössék.” Az Alaptörvény IX. cikke garantálja a véleménynyilvánítás szabadságát, illetőleg a sajtószabadságot, és ezen alapvető jogoknak a korlátait is.

A véleménynyilvánítás szabadságának kiemelt szerepét az is mutatja, hogy az Alkotmánybíróság egyik korai határozatának állásfoglalása szerint az kommunikációs alapjognak tekintendő, így „anyajogként” szolgál további szabadságjogok számára: ebből eredeztethető a szólásszabadság, valamint a sajtószabadság, az informáltsághoz való jog, azaz az információk megszerzésének szabadsága. A véleménynyilvánítás szabadsága kiterjesztően értelmezendő, így a művészi, tudományos alkotás szabadsága, illetve ezen ismeretek tanításának szabadsága is az „anyajogból” vezetendő le. A véleménynyilvánítás szabadságához szorosan kapcsolódik a lelkiismereti és vallásszabadság, továbbá a gyülekezési jog.⁶⁶

A véleménynyilvánítás szabadságának tartalmát vizsgálva elengedhetetlen a vélemény fogalmának meghatározása. A vélemény körébe nemcsak a szóban, írásban vagy nyomtatásban megjelent közlések tartoznak, hanem véleménynek minősülnek a képi ábrázolások, a vizuálisan érzékelhető műalkotások is. A véleményszabadság védelme kiterjed a jogosult „passzivitására” is, így a néma tüntetések is az aktív kifejezésekhez hasonlóan értékelendők, de a vélemény kifejezhető valamilyen ruházat viselésével is. A védelem hatókörének pontos definiálása azonban nem lehetséges kimerítő felsorolással, az csak esetenként, a gyakorlat által határozható meg.⁶⁷

Az első generációs alapjogok, alapvető szabadságok tekintetében egyfajta passzivitás az elvárt magatartás az állam részéről: az államnak tartózkodnia kell a szükségtelen és aránytalan beavatkozástól annak érdekében, hogy az állampolgárok szabadon élhessenek a véleménynyilvánítás szabadsága által biztosított jogaikkal. Az Alkotmánybíró-

66 30/1992 (V. 26.) AB határozat

67 Koltay A.: A véleménynyilvánítás szabadsága: Fogalmi tisztázás az Alkotmány 61. §-ához. In: *Századvég*, 2008. 48, 77-104.

ság gyakorlatából az is megállapítható, hogy a véleménynyilvánítás szabadságának kitüntetett helye van az alapjogok között, így annak korlátozása csupán igen szűk körben képzelhető el.⁶⁸

A fentiekben kifejtettek figyelembevételével vizsgálandó az, hogy a szabályozáskomplexitás trichotómiája – jog, vallás, erkölcs – alapján mennyiben érvényesülhet a jogi szabályozás ezen emberi jog tekintetében.

6.1. Közösségi média és a véleménynyilvánítás szabadsága

A véleménynyilvánítás szabadsága által garantált jogok gyakorlásának elengedhetetlen feltétele, hogy a vélemények kifejtéséhez megfelelő közeg álljon rendelkezésre.

Az ókori társadalmakban a nyilvánosság színtereként az agora, illetve a fórum szolgált. A modern, polgári nyilvánosság három alapintézménye a kávéház, a szalon és a tudós társaság volt. A kommunikációs lehetőségek a technika fejlődésével bővültek: a 15. században a könyvnyomtatás, míg a 19. és a 20. században a rádió, a televízió, valamint az internet megjelenése eredményezett forradalmi változásokat. A rádió megjelenésétől számítva 38 év alatt jutott el 50 millió hallgatóhoz, a televízióé 13 év alatt lett ugyanennyi nézője: az internetnek csupán 4 év alatt ennyi felhasználója, míg a Facebook 9 hónap alatt tett szert 100 millió felhasználóra.⁶⁹ Az internetet világszerte 4.8 milliárd ember használja,⁷⁰ a Facebookot jelenleg havonta 2.7 milliárdan látogatják.⁷¹

A számok tükrében látható, hogy az emberiség kommunikációja szempontjából kritikus jelentőséggel bír az internetes kommunikáció, ezen belül a közösségi média különböző felületei. A továbbiakban a közösségi média kifejezés alatt egységesen értjük a Facebook, a Google Groups, az Instagram, a Twitter, a YouTube és más, ehhez hasonló

68 7/2014 (III. 7.) AB határozat

69 Barát T.: Média és társadalom–Társadalmi (közösségi) média. In: *Tudományos Közlemények*, 2011. XXV, 151-164.

70 <https://www.internetworldstats.com/stats.htm> Letöltés dátuma: 2020. október 15.

71 <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/> Letöltés dátuma: 2020. október 15.

internetes oldalakat, mivel vizsgálatunk szempontjából ezek hasonló elveken és célból működnek: a felhasználók szabadon oszthatnak meg a felületeken különféle tartalmakat, egymással interakcióba léphetnek, az üzemeltető pedig adatgyűjtés és reklámértékesítés céljából működteti ezeket.

A könyvnyomtatással, rádióval és televízióval ellentétben, az interneten zajló tevékenység nehezebben szabályozható az állam hagyományos eszközeivel, végső esetben azonban a bíróság elrendelheti az elektronikus adat végleges hozzáférhetetlenné tételét, ha az adat hozzáférhetővé tétele vagy közzététele bűncselekményt valósít meg, azt a bűncselekmény elkövetéséhez eszközül használták, vagy az bűncselekmény elkövetése útján jött létre.⁷²

Amennyiben az állam vagy egyes állami szervek megsértenek a véleménynyilvánítás szabadsága által garantált jogokat, például azzal, hogy a közösségi média egyik oldalához, vagy annak egy részéhez való hozzáférést önkényesen megtiltják, a fentebb kifejtett alkotmányos elvek szerint kell megítélni a jogsértést.

Más a jogi megítélése annak az esetnek, ha a közösségi média felületén megjelenő tartalmat nem az állam vagy valamely szerve, hanem a felületet működtető szolgáltató törli vagy korlátozza. Megjegyzendő, hogy ezen felületeket a felhasználók szerződéskötés útján veszik igénybe: a szerződés részét képezi, hogy a felhasználó elfogadja a platform feltételeit, és aláveti magát a közösségi alapelvek betartásának.

A közösségi média felületeinek használatát szabályozó általános szerződési feltételek rendezik a szolgáltatás használatával járó jogokat és kötelezettségeket, a tartalom közzétételének részletes szabályait, illetőleg meghatározzák a közösségi média használata során alkalmazandó egyéb irányelveket, szabályzatokat. Szabályozzák a jogviszonyra alkalmazandó jogot is: az Európai Unió tagállamaiban a Facebook felhasználási feltételei alapján a fogyasztók esetén a jogvitára a fogyasztó lakóhelye szerinti tagállam joga alkalmazandó, a jogvita elbírálására a joghatósággal rendelkező tagállam illetékes bírósága jogosult. A nem fogyasztó esetén Írország joga alkalmazandó, a jogvita elbírálására is Írország bíróságai

72 Ld. az elektronikus hírközlésről szóló 2003. évi C. törvény.

rendelkeznek joghatósággal.⁷³ A YouTube általános szerződési feltételei kijelentik, hogy a szolgáltatást az Európai Unió tagállamaiban a Google Ireland Limited nyújtja, a jogviszonyra a felhasználó lakóhelye szerinti ország joga alkalmazandó, a jogvita elbírálására is ugyanezen ország bíróságai rendelkeznek joghatósággal.⁷⁴

A szerződéses jogviszony folytán a szolgáltató és a felhasználó kapcsolata magánjogi szerkezetű, ebből következően az alkotmányjog ismertetett, közjogi jellegű garanciális korlátozásai nem érvényesülhetnek ebben a körben.

A közösségi médiát működtető szolgáltatók többsége az Egyesült Államokban rendelkezik bejegyzett székhellyel: ezen jogrendszerben az igényérvényesítés akadályát jelenti a state action doctrine, mely szerint amennyiben a jogsértés nem állami magatartásban testesül meg, az első alkotmánykiegészítésben foglalt jogok megsértését nem lehet megállapítani, így a véleménynyilvánítás szabadságából eredő jog megsértését sem.⁷⁵

A felhasználók által közzétett tartalom moderálása és esetleges eltávolítása – emberi moderátorok mellett – algoritmusok alkalmazásával valósul meg. A közösségi médiában az algoritmusokat nem kizárólag moderálás céljára alkalmazzák: az egyik felhasználó által feltöltött tartalom eljuttatása a másik felhasználóhoz is algoritmuson keresztül történik. A szolgáltatónak így nem kizárólag a tartalmak tiltásával nyílik lehetősége a közösségi médiában megjelenő vélemények befolyásolására, hanem úgy is, hogy egyes felhasználók egyes tartalmait eltérő súlyozással közvetíti a többi felhasználó számára.

Az algoritmusok pontos működése nem ismert a felhasználók előtt, mindösszesen annyi tudható, hogy a szolgáltató elméletileg a közösségi alapelvek megtartása érdekében alkalmazza ezen eszközöket. A közösségi médiában általános a gépi tanulásra épülő, pontosabban a

73 Facebook Felhasználási feltételek: <https://www.facebook.com/legal/terms>
Letöltés dátuma: 2020. október 15.

74 YouTube általános szerződési feltételek: <https://www.youtube.com/t/terms?gl=HU>
Letöltés dátuma: 2020. október 15.

75 Jackson, B. F.: Censorship and Freedom of Expression in the Age of Facebook. In: *New Mexico Law Review*, 2014. 44, 121-167.

mélytanulással (deep learning) működtetett algoritmusok használata. A gépi tanulásra épülő programok a hagyományos algoritmusokkal ellentétben a programozó által megadott paramétereket követve – az emberi tanulási folyamathoz hasonló módon – úgy látják el feladatukat, hogy az emberhez hasonló módon tapasztalatokat gyűjtenek, és ezeket használják fel működésük során. A kapott adatokat a gép a neurális hálózatok technológiájának felhasználásával rendszerezi, és egy kimeneti választ ad a céljának megfelelően. A fő különbség az előre kódolt programok és a mélytanulással fejlesztett algoritmus között az, hogy az előbbi technológia esetében a gép a kapott információk (inputok) alapján mindenképpen a meghatározott, alkotója által elvárt „helyes” megoldást fogja produkálni. A mélytanulás ezzel ellentétben egy valószínűségi, az emberi agy működését is alapul vevő tanulási folyamat eredménye: a gép kezdetben más és más megoldásokat fog adni egy problémára, majd alkotója útmutatásainak megfelelően súlyozza saját megoldásait az elérendő cél alapján. A folyamat végére a neurális hálóban kialakulnak rossz gondolkodási irányok, elvetendő megoldások, melyek kimeneti valószínűsége egyre jobban csökken, míg megerősítésre kerülnek a lehetséges kívánt megoldások. Ez a súlyozási szabály teszi egyedülállóná ezt a technológiát, mely kifinomultabb és önállóbb gépek megteremtését teszi lehetővé.⁷⁶ Mint láthatjuk, a közösségi média platformjain is döntő szerep jut az öntanuló algoritmusoknak, mivel a moderálás jelentős része ezek igénybevételével zajlik.

6.2. A közösségi média moderálásának szempontjai

A közösségi média platformok számára – profitorientált gazdasági vállalkozásokként – a feltöltött tartalom moderálásával az elsődleges cél egy olyan környezet megteremtése, ahol üzleti tevékenységüket a legnagyobb hatékonysággal tudják folytatni. A platformok legfontosabb tevékenysége a felhasználók adatainak gyűjtése – minél több felhasználója van egy portálnak, annál több adatot tud felhasználni, mely növeli piaci értékét. Ha a platformon közzétett tartalmak eltántorítanak bizonyos

⁷⁶ A neurális hálók részletes működéséről lásd: Kristóf T.: A mesterséges neurális hálók a jövő kutatás szolgálatában. In: Jövőelméletek, 2002. 9.

felhasználókat a regisztrációtól, a szolgáltató akkor jár el gazdasági érdekeinek megfelelően, ha korlátozza vagy megtiltja az ilyen jellegű tartalmak közzétételét. Bizonyos tartalmak szerepeltetése a hirdetők számára is kedvezőtlen lehet: a reklámbevételek maximalizálását is elősegíti a közösségi alapelvek alkalmazása, a tartalmak moderációja.

Ugyanakkor az állam is kényszerítheti moderálásra a közösségi média szolgáltatóit: az Alkotmánybíróság 19/2014. (V. 30.) AB határozatában megállapította, hogy az „internet nem jogmentes terület, az internetes kommunikációban tanúsított emberi magatartások és formák a jogi szabályozás tárgyát képezhetik.” Kifejtette, hogy „alkotmányossági szempontból [...] az új technológiák által nyújtott tereken és felületeken, valamint kommunikációs csatornákon – így az interneten zajló nyilvános kommunikációban érvényesítendő az Alaptörvényben rögzített alapvető jogok és kötelezettségek [...] ugyanez a védelem is megilleti például az internetes magánkommunikációt – email, telefon, sms stb. –, mint a hagyományos eszközökkel folytatottat. Nem vonható kétségbe ugyanis, hogy a blog és a komment is közlésnek minősül, s mint ilyen az Alaptörvény IX. cikk védelmi körébe esik.” Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint bizonyos feltételek fennállása alapján sajtónak tekinthető az „internetes portál” is.⁷⁷ Végezetül megállapította, hogy a kommentek moderálása sem mentesít a jogsértő közlésért való felelősség, illetőleg a helytállás kötelezettsége alól. A moderálásról a weboldal fenntartója dönt, erre jogszabályi kötelezettsége nincs, azonban a jogsértő kommentért való felelősség a moderálástól független, és egyedül a jogsértő közlés tényén alapszik.

Az Alkotmánybíróság érvelése alapján azonban nem tekinthetőek sajtótermékek a „közösségi oldalak és a tisztán véleményoldalak”, mivel azoknak nincs szerkesztőjük, és nem is lépnek fel tájékoztatási céllal, céljuk „az internetes közösségbe tartozók közötti eszmecsere, egyáltalán, a kommunikáció lehetőségét biztosítani.” A határozathoz fűzött különvélemény⁷⁸ ezzel hasonlóan foglal állást, mely szerint a

77 Paczolay Péter párhuzamos indokolásában kifejtettek szerint helytelen volt az adott ügyben a kérdéses honlapot sajtóterméknek minősíteni, helyes alapjogi érvelésként a szólásszabadság általános jogát jelölte meg.

78 Stumpf István különvéleménye.

kommentekért viselt felelősség eltérően, megszorítóan értelmezendő olyan oldalakon, ahol a „felhasználó által létrehozott tartalom” a meghatározó vagy a kizárólagos tartalom, és ilyen esetekben nem követelhető meg előzetes moderáció.

A platformok üzemeltetői közösségi alapelveiket közzéteszik, ezekben pedig egyfajta „preambulumként” meghatározzák elveik alkalmazásának célját is. A YouTube közösségi irányelvei⁷⁹ kialakításának a célja a felhasználók közösségének a védelme.⁸⁰ Az Instagram közösségi irányelvei szerint a cél a közösség gondozása, hogy a platform az inspiráció és az önkifejezés hiteles és biztonságos színtere legyen.⁸¹ A Facebook közösségi alapelveinek deklarált célja, hogy teret biztosítsanak az embereknek az önkifejezésre és a véleménynyilvánításra.⁸²

Németországban a menekülthullám okozott olyan változást a közösségi médiában német nyelven megjelenő tartalmak vonatkozásában, hogy a német kormány szükségesnek látta a gyűlöletbeszéd elleni hatékonyabb fellépést. A Facebookkal, Twitterrel és a Google-lel folytatott megbeszéléseket követően ezen szolgáltatók kinyilvánították szándékukat, hogy a felhasználási feltételeken túlmenően a német büntetőjog szabályaira is figyelemmel lesznek a gyűlöletkeltő tartalom moderálásakor. Az Európai Bizottság 2016-ban hasonló megállapodást kötött a közösségi média szolgáltatóival, melyben kijelölték a platformok feladatait az online gyűlöletbeszéd elleni fellépésben.

79 A közösségi elvek betartásához a platform az alábbi megjegyzéssel nyújt segítséget: „Felsorolunk pár észszerű szabályt, melyek segítenek távol maradni a bajtól. Kérjük, vedd komolyan ezeket a szabályokat. Ne keress kibúvót alóluk, és ne próbálj jogászkodással kiskapukat találni. Viszont gondosan olvasd el őket, és tartsd tisztelőben azt a szellemiséget, amelyet képviselnek.”

80 <https://www.youtube.com/howyoutubeworks/policies/community-guidelines/> Letöltés dátuma: 2020. október 15.

81 [https://help.instagram.com/477434105621119/?helpref=hc_fnav&bc\[0\]=Instagram%20S%C3%BAg%C3%B3&bc\[1\]=Adatv%C3%A9delmi%20%C3%A9s%20biztons%C3%A1gi%20k%C3%B6zpont](https://help.instagram.com/477434105621119/?helpref=hc_fnav&bc[0]=Instagram%20S%C3%BAg%C3%B3&bc[1]=Adatv%C3%A9delmi%20%C3%A9s%20biztons%C3%A1gi%20k%C3%B6zpont) Letöltés dátuma: 2020. október 15.

82 <https://www.facebook.com/communitystandards/introduction> Letöltés dátuma: 2020. október 15.

A német parlament 2017-ben elfogadta a *Netzwerkdurchsetzungsgesetz* (rövidítve: *NetzDG*) elnevezésű jogszabályt, mely erőteljes eszközökkel igyekezett korlátozni az online gyűlöletbeszédet. A törvény a legalább kétmillió regisztrált német felhasználót kiszolgáló platformok felelősségét szabályozza oly módon, hogy rendkívül rövid törvényi határidőket szab a gyűlöletkeltő megnyilvánulásokkal szembeni fellépésre.⁸³ A közösségi médiaszolgáltatóknak az arra vonatkozó panasz beérkezésétől számított 24 órán belül törölniük kell a „nyilvánvalóan” jogellenes tartalmakat, az egyéb jogsértő megnyilvánulások eltávolítására 7 óra áll rendelkezésre. Ezen kötelezettségek teljesítésének elmulasztásáért a szolgáltató akár 500 ezer euróig terjedő pénzbírsággal sújtható.⁸⁴

A német megoldást számos kritika érte a jogállami garanciák hiánya, illetőleg a jogalkalmazás „privatizálása” miatt. A szolgáltatók a bírság mértéke miatt arra lehetnek ösztönözve, hogy annak elkerülése érdekében szigorúbban ítélik meg a közzétett tartalmakat és inkább a törlés mellett döntenek, ami közvetetten a szólásszabadság korlátozásához vezethet.⁸⁵

A Facebook blogbejegyzésekben is pontosítja azokat a szempontokat, amelyekkel újabb értelmezési teret ad a közösségi elveinek. Az egyik ilyen bejegyzésben, melynek címe „Ki döntheti el, mi számít gyűlöletbeszédnek a globális online közösségben?”,⁸⁶ kifejtésre kerül, hogy mit tart a platform gyűlöletbeszédnek, illetve milyen lépéseket tesz ellene. A bejegyzés ismerteti, hogy a különböző államok milyen módon szabályozzák a gyűlöletbeszédet, és azt is, hogy ezzel szemben a platformon mi számít annak.

Maguk a közösségi elvek és szabályok részletes, esetről esetre történő leírást adnak arról, hogy milyen magatartást tartanak elfogadhatónak

83 Nagy K: Facebook files – gyűlöletbeszéd törölve? A közösségi médiaplatformok tartalom-ellenőrzési tevékenységének alapjogi vonatkozásai. In: *Pro Futuro*, 2018/2, 119.

84 Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken (*Netzwerkdurchsetzungsgesetz - NetzDG*): <https://www.gesetze-im-internet.de/netzdg/BjNR335210017.html> Letöltés dátuma: 2020. október 15.

85 Nagy i. m. 120.

86 <https://about.fb.com/news/2017/06/hard-questions-hate-speech/> Letöltés dátuma: 2020. október 15.

saját platformjaikon. A Facebook közösségi alapelvei tiltják például olyan tartalom megosztását, mely azt állítja, hogy az Egyesült Államok Bevándorlási és Határ-ellenőrzési Hivatala (ICE) jelen van valamely szavazási helyszínen.⁸⁷ Ugyanígy tiltott olyan képek megjelenítése, amelyeken valódi állatok szenvedése látható, kinevetik, kigúnyolják emiatt őket, vagy amelyek szadista megjegyzéseket tartalmaznak ezekre vonatkozóan kivéve akkor, ha ez szervezett vagy a természetben zajló állatviadatok során történik, amikor engedélyezett a kép feltöltése.⁸⁸ A helyenként a szász tükör kazuisztikusságát idéző szabályokból, illetve a platform által közzétett információkból is látható, hogy az adott problémákat azok felmerülésekor igyekeznek kezelni a közösségi alapelvek. Természetesen az alapelvek sok esetben átfedést mutatnak a véleménynyilvánítás szabadságának jogi korlátaival, máskor viszont eltérnek attól: például a legtöbb európai ország által büntetőjogi szankcióval is fenyegetett holokauszttagadást a platform alapítója nem tartja törlendő tartalomnak.⁸⁹

7. Moderálás a mesterséges intelligencia felhasználásával

A közösségi média moderálási gyakorlatának problémáit plasztikusan mutatja be a YouTube erre használt algoritmusa, a Content ID. Az algoritmus a szerzői jogi jogosultak által megjelölt tartalmakat – jellemzően filmek, zeneszámok – adatbázisában kezeli, és azokat automatikusan összehasonlítja a platformra feltöltött tartalmakkal. Amennyiben egyezést talál, azt jelzi a jogosultnak, aki eldöntheti, milyen lépést tesz a jogsértéssel szemben: igényt tarthat a videó alatt megjelenő reklámokból származó jövedelemre, vagy kérheti a videó megtekinthetőségének blokkolását, mely megadott államokra vagy régiókra is korlátozódhat.

A tartalom közzétevője ekkor dönthet úgy, hogy a jogsértéssel érintett

87 https://www.facebook.com/communitystandards/COORDINATING_HARM_PUBLICIZING_CRIME Letöltés dátuma: 2020. október 15.

88 https://www.facebook.com/communitystandards/CRUEL_INSENSITIVE Letöltés dátuma: 2020. október 15.

89 Koltay A.: A social media platformok jogi státusa a szólásszabadság nézőpontjából. In: *In Medias Res*, 2019/1, 47.

részt megváltoztatja a videóban, ha pedig nem ért egyet az algoritmussal, kérelmében vitathatja a jogosult szerzői jogi igényét. A kérelmet a platform továbbítja a jogosultnak, aki dönthet úgy, hogy egyetért a kérelmezővel, mely esetben felülírhatja az algoritmus döntését; a kérelem esetén azonban dönthet úgy is, hogy a videó végleges törlését kéri. A végleges törlés esetén a tartalom készítője figyelmeztetést kap a YouTube-tól: ha 90 napon belül 3 ilyen figyelmeztetést kap a tartalomkészítő, akkor csatornáját és összes feltöltött videóját törlik az oldalról.⁹⁰ Látható, hogy a platformon a szerzői jogi jogosultak kerülnek előnyösebb helyzetbe a tartalomkészítők hátrányára: ezen szabályok alkalmazását a Digital Millennium Copyright Act (DMCA) írja elő a videómegosztó platform számára.⁹¹ Amennyiben a tartalom közléte nem ért egyet a jogosult álláspontjával, bírósághoz fordulhat, de addig neki kell viselnie annak terhét, hogy a videóját törölték, illetőleg nem részesülhet reklámbevételekben utána.

A YouTube erre vonatkozó irányelve kijelenti, hogy a tartalomkészítők csak olyan videót tölthetnek fel a platformra, amelyet ők készítettek, vagy amelynek közzétételére engedéllyel rendelkeznek. A tartalomkészítők azonban abban érdekeltek, hogy legalább részben szerzői jog által védett tartalmakat használjanak fel a videóikhoz, mivel azzal tudnak nézettséget, így sikert elérni a platformon. Az érdekeltség miatt elterjedtek bizonyos módszerek, amellyel ki lehet cselezni a Content ID rendszerét.

Az irányelvből nem állapítható meg, hogy az algoritmus pontosan mit talál jogsértőnek, a tartalomkészítők azonban megosztják tapasztalataikat, illetve az általuk elmondottakból lehet következtetni a Content ID működésének szabályaira. Például filmekből, sorozatokból használt képfelvételek esetén körülbelül 5 másodpercnyi idő az, amelynél feltehetőleg nem észlel egyezést a mesterséges intelligencia, míg a 30 másodpercnél hosszabb videókat szinte biztosan észreveszi. A jogvédett

90 A YouTube szerzői jogokkal kapcsolatos irányelve: https://support.google.com/youtube/topic/9282678?hl=en&ref_topic=2676339 Letöltés dátuma: 2020. október 15.

91 Bővebben ld: Boroughf, B: The next great YouTube: improving content ID to Foster creativity, cooperation, and fair compensation. In: *Albany Law Journal of Science and Technology*, 2015/25, 95-128.

tartalom felhasználását az algoritmus hosszabb részleteknél is engedélyezi, ha azok között rövid vágások találhatóak. Működő módszer az is, ha a videó kisebb képfelbontásban, a kép sarkainak növelésével vagy csökkentésével, a kép tükrözésével vagy a színelbontás megváltoztatásával kerül feltöltésre. Zeneszámok esetében viszont sokkal szigorúbb a program: a legrövidebb részletet is észleli. Az algoritmus azonban kicselezhető akkor, ha a videóban instrumentális, szöveg nélküli zenét használnak fel, mivel az emberi hangot sokkal nagyobb biztonsággal tudja azonosítani. Az ismertebb zenék jazz vagy gépi átírata szintén nehezebben akad fenn a gép szűrőjén.⁹²

7.1. Tartalmak megosztása a közösségi médiában – jog, erkölcs vagy algoritmus?

A fentebb kifejtettek alapján látható, hogy a közösségi média felületein megjelenő tartalmak vonatkozásában az elsődleges és közvetlen kontrollt, mely sértheti a véleménynyilvánítás szabadságát, a platformot működtető szolgáltatók gyakorolják.

A szolgáltatók részletes szabályokat alkotnak arról, hogy milyen módon képezik el a felületen megjeleníthető tartalmak szűrését; ezen szabályok betartatását megfelelő apparátus és algoritmusok ellenőrzik. Bizonyos szempontból a közösségi média platformjai az állami szabályozóhoz hasonlóan lépnek fel: online terükben a felhasználóikra vonatkozóan kötelező magatartási szabályokat alkothatnak, melyek kikényszerítésére megfelelő eszközökkel rendelkeznek.⁹³

A közösségi média moderálása – amennyiben az nem az állam, hanem a szolgáltatást működtető vállalat részéről történik – a közjogi

92 A szigorú szabályok miatt még olyan tevékenységek is nehezen folytathatóak a platformon, amelyek a DMCA alapján kivételt jelentenek a szerzői jog alól: pl. kritika készítésekor többen nem használják fel annak a filmnek vagy zenének az anyagát a videóban, amiről kritikát készítenek. Az algoritmus kicselezésének lehetőségeiről ld: https://www.youtube.com/watch?v=Vv-FGumd_esg&ab_channel=EmpLemon

93 Zódi Zs.: A jog és a kód. In: Polyák G. (szerk.): Algoritmusok, keresők, közösségi oldalak és a jog – A forgalomirányító szolgáltatások szabályozása. Budapest, 2020., 28.

szabályozáson kívül esik. A felhasználók által közzétett tartalmat közösségi alapelvek mentén szűrik: a közösségi alapelvek meghatározása – álláspontunk alapján – erkölcsi szabályozási eszközt jelent, így a véleménynyilvánítás szabadságának „korlátozhatósága” a XXI. század legfontosabb kommunikációs csatornáin jelenleg nem a szuverén által alkotott törvények, hanem demokratikus legitimitációval nem rendelkező vállalkozások szabályai alapján kerül (legalábbis részben) szabályozásra. Globális probléma, hogy a Big Tech egyre kevésbé működik „soft powerként”, és egyre több állam igyekszik utólagosan korlátok közé szorítani az ún. államon kívüli óriásvállalatokat. A stratégiai lemaradást hivatott csökkenteni az Európai Unió tagállamai által kezdeményezett 10 milliárd eurós beruházás. Az összeget egy olyan felhő alapú infrastruktúra kiépítésére fordítják, amely alternatívát jelent majd az adatok tárolásának területén.⁹⁴ Franciaország, Hollandia⁹⁵ és az USA⁹⁶, valamint Magyarország is egyre sürgetőbbnek gondolja az összefogást a technológiai órasok hatalma ellen, akár feldarabolásukat is kilátásba helyezve.

Természetesen az általános szerződési feltételek – az uniós jogszabályokkal összhangban – lehetőséget adnak a fogyasztó számára arra, hogy igényét saját országának bírósága előtt érvényesítse, saját államának jogszabályai alapján. Mivel a platformokon megjelenített vélemények törlése nem az állam közreműködésével történik, arra az államok alkotmányaiban és a nemzetközi emberi jogi dokumentumokban foglalt, a korlátozást szigorú feltételekhez kötő joggyakorlat nem alkalmazható. Ennek megfelelően az esetleges cenzúra jogszerűségének elbírálása kizárólag a magánjog szabályai alapján történhet – ebben a megvilágításban pedig a szerződési feltételek elfogadásával a korlátozás

94 EU shoots for €10B ‘industrial cloud’ to rival US. <https://www.politico.eu/article/eu-pledges-e10-billion-to-power-up-industrial-cloud-sector/> (2020.11.13.)

95 France and Netherlands join forces to back EU move against tech giants. <https://www.ft.com/content/4a9ed79e-c8c8-4b47-8055-1cd029541c32>. (2020.11.13.)

96 House Democrats propose antitrust overhaul to rein in big tech. <https://www.politico.com/news/2020/10/06/house-democrats-antitrust-overhaul-big-tech-426840>. (2020.11.13.)

formálisan nem tekinthető jogsértőnek, amennyiben az a szerződés részét képező „közösségi irányelveknek” megfelelően történt.

A közösségi médiát fogyasztó felhasználók számából következően azonban kérdéses, hogy fenntartható-e a felületekre vonatkozó, kizárólag magánjogi szabályozás az emberi jogoknak egy ilyen kritikus fontosságú területén. Amennyiben az államok a jövőben a közösségi médiára is kiterjesztenék a véleménynyilvánítás szabadsága kritériumainak szigorú alkalmazását, akkor bizonyos értelmezés szerint ezzel a vállalkozás szabadsága sérülne.⁹⁷ A közösségi média szolgáltatóinak jogos érdekük van aziránt, hogy üzleti tevékenységük optimális folytatása mellett maximalizálják bevételeiket: ha a moderálás lehetőségét állami korlátozás alá vonná a jogalkotó, ezen alapjog mindenképpen sérülne.

A jelenlegi helyzetben azonban a közösségi média felületein a gyakorlatban elsősorban nem jogi jellegű megfontolások érvényesülnek akkor, amikor a feltöltött tartalmak moderálásáról döntenek. A moderáláshoz használt algoritmusok és az abban közreműködő természetes személyek a törlésről, kitiltásról szóló döntéseket nem a jogrendszerből, bíróságoktól megszokott mérlegelés formájában hozzák meg. Az ilyen jellegű moderálás természetesen nem is teheti lehetővé még a szerződéses jogviszony keretei között sem azt a fajta mérlegelést, amely egy szabályozottabb jogi eljárástól elvárható lenne.

Maguk a szabályozási irányelvek egyrésztől nem teljesen egyértelműek: több általános klauzula található bennük, az algoritmusok működése pedig csak bizonyos különleges „praktikák” és a felhasználók közösségében terjedő információk alapján értelmezhető, azonban tökéletesen nem megismerhető. Másrésztől az irányelvek – mivel azok az általános szerződési feltétel részét képezik – bármikor módosíthatóak, és akár „visszamenőleges hatállyal” is eredményezhetik bizonyos tartalmak törlését.

Érdeemes lehet a szabályozáskomplexitás tükrében megvizsgálni azt, hogy ez milyen hatással van a közösségi médiában való jelenlétre, mely napjainkban az emberi kommunikáció egyik legfontosabb formája. Ha a

97 Mueller, M: Challenging the social media moral panic: preserving free expression under Hypertransparency. In: *Cato Institute Policy Analysis*, 2019. 876, 12.

fogyasztó felhasználókat éri vélt vagy valós jogsérelem a közösségi média felületein, a hosszadalmas és költséges szerződészegés megállapítása iránti per megindítása helyett könnyen lehet, hogy inkább a közösségi irányelvekben foglaltaknak való megfelelést, illetőleg azon szabályok kijátszását választják. A nem fogyasztó, jellemzően „kisvállalkozónak” minősíthető hirdető és tartalomkészítők még hátrányosabb helyzetbe kerülnek: a pereskedés a kedvezőtlenebb joghatósági és kollíziós jogi szabályoknak köszönhetően még kevésbé tekinthető reális alternatívának.

A fenti eljárási és tartalmi jellegű körülmények összessége azt eredményezi, hogy az alapjogi vagy akár a magánjogi szabályozás helyett elsősorban a közösségi média szolgáltatóinak összetett gazdasági és jogi érdekei, illetve morális megfontolásai által vezérelt, erkölcsinek nevezhető szabályozás alapján korlátozzák a felületeken megjelenő véleményeket.

8. Összegzés

Egyetértünk Brynjolfsson és McAfee azon gondolatával, hogy a jelenleg zajló ipari forradalom egy, az emberi élet jelentős átalakulásához vezető folyamat, amely a jövőben hatalmas hatékonysághoz és a gép és ember kiváló együttéléséhez⁹⁸ vezet, és amely pedig az emberi leleményesség és a gépi processzorok, RAM-ok ötvözésével jár.⁹⁹ A mesterséges intelligencia kutatások nagyban hozzájárulhatnak egy értéktelített jövő eléréséhez, amelyben a mesterséges intelligencia vezérelte eszközök a hatékonyság és a társadalmi jólét növelése érdekében működnek.

Úgy látjuk azonban, hogy ez csak olyan szabályozás mentén valósulhat meg, ahol a jogi, erkölcsi és vallási normarendek megfelelő kölcsönhatásban vannak egymással. Az „új” normativitás ilyen jellegű megvalósulása a jogállamba ültetett szabványok és hozzájuk kapcsolódó garanciák által biztonságot, megbízhatóságot és kiszámíthatóságot nyújt az emberek

98 Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2011). Race against the machine: How the digital revolution is accelerating innovation, driving productivity, and irreversibly transforming employment and the economy. Brynjolfsson and McAfee.

99 Karvalics, László Z. „Mesterséges intelligencia – a diskurzusok újratervzésének kora.” *Információs Társadalom* 15.4 (2017): 7-41.

számára. A mesterséges intelligencia az ember által meghatározott cél érdekében az organikus normativitás elvei alapján kell, hogy az embert szolgálja. Csak úgy, mint az első kőszekerce vagy az első kerék.

Látható, hogy az alulszabályozottság, illetőleg a szabályozás hiánya azt eredményezheti, hogy az algoritmusok veszik át a jog társadalomalakító szerepét. Ezáltal felülértékelődnek a jogon kívül álló, a jog melletti szabályozási eszközök. Ezek érzékeny jogokat érinthetnek, emiatt megfontolandó a jogalkotó számára, hogy a jogi szabályozás alternatíváinak előretörését mennyiben akceptálja, illetőleg mennyiben próbálja meg azt a jogi szabályozás erősítésével megállítani. Az is kérdéses, hogy mennyiben lesz erre lehetősége a nemzetállami jogalkotónak, figyelembe véve a technológiák és az ezzel járó problémák nemzetköziségét.

NORMÁK: VERSENGÉS HELYETT KAPCSOLAT

1. Bevezetés

Köztudott, hogy az Alkotmánybíróságok működése során egyre inkább előtérbe kerülnek a nyíltan politikai, ehhez kapcsolódóan pedig az etikai szempontok. A kérdést részletekbe menően járja körül Pokol Béla A jogrendszer duplázódása című tanulmányában. Az alapos elemzést követően a szerző felteszi a kérdést, hogy „Konszolidálható-e a politikailag semleges alkotmánydogmatika?” — ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy létezhet-e a „tisztá alkotmánytan és praxis”? A válasz világos és kijózanító azokhoz az ideálokhoz képest, amelyeket még néhány évtizeddel ezelőtt is megfogalmaztak: „... ha elvileg nem is kizárt, hogy egy-egy ország alkotmánybíráskodását tekintve, és ezen belül is egyes jogágak vonatkozásában egyszer létrejöjjön egy konszolidáltabb és politikailag semlegesebb alkotmánydogmatika pusztán a logikai koherencia szempontjai szerint tagolt fogalmi distinkciókkal és érvelési formulákkal, de ehhez egy sor szerencsés egybeesés kell ... főszabály szerint egy ilyen semleges alkotmánydogmatikát azonban ma nem érdemes feltételezni a vizsgálódásokban.”

A jog „felső végén” már egyre kevésbé lehet rejtegetni, hogy szó sincs semlegességről, világosan rögzített és rögzíthető játékszabályokról, ahogyan azt Kelsen és kortársai megálmodták²: „A Tiszta Jogtan jogtudomány,

-
- 1 Pokol, B., A jogrendszer duplázódása, in Tóth J. Z., A Jog többrétegűsége, Budapest 2020, 32.
 - 2 Több mint két évtizede arra vállalkoztam, hogy egy tiszta, azaz minden politikai ideológiától és természettudományi elemtől megtisztított, a maga sajátosságának, azaz tárgya öntörvényűségének tudatában lévő jogelméletet fejtsék ki. Legelejétől fogva az volt a célom, hogy a jogtudományt, mely - nyíltan vagy burkoltan - jóformán teljesen jogpolitikai okoskodásokban oldódott fel, valódi tudomány, mégpedig valódi szellemtudomány magas-

nem pedig jogpolitika” – fogalmaz Kelsen³.

Az emberi magatartások szabályozása látszólag világos folyamatok mentén, a jog segítségével megoldható. A tények szabályozott módon hozzáigazíthatók lesznek a törvényekhez.

„Hogy az emberek bizonyos gyülekezete: parlament, és működésük eredménye: törvény, avagy más szóval, hogy ezeknek a történéseknek ilyen »értelmük« van, csak azt jelenti, hogy az egész tényállás megfelel az alkotmány bizonyos előírásainak, azaz valamely tényleges történet tartalma megegyezik egy valamilyen módon feltételezett norma tartalmával.⁴”

A tiszta jogtan szerint a jog értelmi folyamat terméke, és mint ilyen, jól jellemezhető önmagában, nincs szükség külső értelmezési horizontokra. A jog „bemeneti oldalán” az alkotmányt, a „kimenetin” pedig a bírósági gyakorlatot találjuk, mindenféle további, járulékos értelmezési horizonttól függetlenül.

„De azt nem tagadhatja senki, hogy a jog mint norma szellemi, és nem természeti valóság. Ezzel egyúttal az elé a feladat elé kerülünk, hogy a jogot — ahogyan a természettől, úgy más szellemi jelenségektől is, de kiváltképpen — más jellegű normáktól megkülönböztessük. Itt mindenekelőtt ki kell szabadítanunk a jogot abból a kapcsolatból, amellyel kezdettől fogva az erkölcshez kötődött. Ez természetesen egyáltalán nem annak a követelésnek az elutasítása, hogy a jog erkölcsös, azaz jó legyen. Ez a követelés magától értetődik; hogy mit jelent tulajdonképpen, az más kérdés. Csupán az a nézet utasítandó el, hogy a jog, mint olyan, alkotórésze az erkölcsnek, tehát hogy minden jognak mint jognak bizonyos fokig és bizonyos értelemben erkölcsösnek kell lennie.⁵”

A jog megtisztítása más normarendektől alapvető fontosságú lépése a struktúrákban, „gépezetekben” gondolkodó modernitásnak. Elsőre vitathatatlanak tűnik az elv: amit lehet szabályozni, azt világosan kell szabályozni.

A gyakorlatban azonban kiderül, hogy a szabályozás egyértelműsége nem valósulhat meg részben episztemológiai okokból (az általános fo-

latára emeljem. Kelsen, H., Tiszta jogtan, Budapest 1988, XIX.

3 Im. 1.

4 Im. 3.

5 Im 7.

galmak és az egyedi tények, továbbá az események és az azokból leírt tényállások között mindig marad különbség), részben pedig lételméleti okokból (az ember nem vezethető vissza tisztán ok-okozati folyamatokra, például a „kötelesség” kanti értelmezése miatt). Ennek értelmében a jog világos folyamata csak részben lehet alkalmas a közösség életének szabályozására. Éppen ezért a jog nem szoríthatja ki a szabályozottan működő közösségekből a nem jogi normarendeket, sőt, nem teheti meg azt sem, hogy azokról nem vesz tudomást.

Minden normarend esetében alapvető elvárás, hogy képes legyen más normarendekkel kapcsolati mintázatokat kialakítani, miközben megőrzi működésének autonómiáját. Ennek értelmében nem teheti meg egy jogrend sem, hogy az igazságot „irracionális ideálnak” nevezve száműzze azt az értelmezési rendszeréből.

„A racionális megismerés álláspontjáról tekintve csak érdekek és érdeköszeütközések vannak, melyek megoldása az érdekek olyan rendje által következik be, amely az egyik érdeket a másikkal szemben, annak rovására elégíti ki, vagy pedig megegyezést, kompromisszumot hoz létre az ellentétes érdekek között. Az azonban, hogy csak az egyik vagy másik ilyen rend lenne abszolút értékű (azaz „igazságos”), racionális megismeréssel nem igazolható. Ha léteznék igazságosság abban az értelemben, amelyben a meglétére hivatkozni szoktak, valahányszor bizonyos érdekeket más érdekekkel szemben érvényesíteni akarnak, akkor a pozitív jog teljesen felesleges (és létezése végképp megfoghatatlan) lenne. Egy abszolút jó — vagyis már magából a természetből, az észből vagy isteni akaratból következő társadalmi rend — létezésével szemben az állami törvényhozó tevékenysége nem lenne más, mint a mesterséges világitás legbalgább megkísérlése fényes napvilágnál. A szokásos kifogás tehát — miszerint létezik igazságosság, csak nem határozható meg (vagy ami ugyanaz: egyöntetűen nem határozható meg) — nem más, mint önellentmondás, s ez önellentmondásában az igazi, nagyon is fájdalmas valóság tipikus ideológiai alapon való eltakarása. Az igazságosság irracionális ideál. Az emberi akarat és cselekvés szempontjából bármilyen nélkülözhetetlen legyen is, a megismerés számára nem hozzáférhető”⁶.

6 Uo.

Az egyes normarendeknek értelmezniük kell a más normarendekhez tartozó alapfogalmakat, ki kell dolgozniuk azt a módszertant, amellyel ez az értelmezés a saját kódrendszerükön belül megtörténhet. Az igazságosságot, ami az erkölcs egyik kulcsfogalma, és amire évezredek kultúrák épülnek, nem lehet egyetlen mondattal kizárni a jogból. Ehelyett részben jogivá kell transzformálni ezt a fogalmat is, részben pedig módszeresen elemezni kell a jog és az erkölcs kapcsolatát, például az igazságosság megítélésének kérdésében is. Ugyanígy, egy másik példával élve, az erkölcs normarendjének értelmeznie kell az emberi jogok, vagy éppen a jogállamiság alapvetően jogi kategóriáit. Pontosan az erkölcs normarendjének kellene megakadályozni, hogy például a jogállamiság fogalma a jog normarendjén belül oly mértékben átpolitizálódjon, hogy az az eredeti jelentésétől fényévekre kerüljön. Hangsúlyozzuk, ha az átpolitizálódás megtörténik, az nem annyira az erkölcs, mint inkább a jog mint normarend diszfunkcióját jelenti – legalábbis első lépésben.

Az USA Legfelsőbb Bírósága bírójának, Amy Coney Barrettnek a kinevezése sajátos színtere volt annak, amit úgy nevezünk: a jog folyamatának tudatosítása. Mielőtt ezt bemutatnánk, megjegyezzük, hogy a jog folyamatának tudatosítása a jog folyamatának teljes egészében tudatossá tételét (racionalizálás) és a folyamatba való opportunistá beavatkozást jelenti. Ilyenkor, ha van lehetőség rá, átírjuk a játékszabályokat is: például választási földrajzzal, a hatalmi ágak mindegyikében átpolitizált jelöltállítással, vagy akár választási csalással és számtalan hasonló módszerrel. Mindez aztán a jog normarendjébe vetett bizalom meggyengüléséhez vezet.

Pontosan emiatt lehet szükség arra — amit egyébként a tiszta jogtan üldöz — hogy a jog normarendje kapcsolódjon más, sok tekintetben absztraktabb normarendekhez, például az erkölchöz, vagy ahogy más kultúrákban látjuk, a valláshoz.

Visszatérve előző példánkhoz: jól látszik, hogy egy tisztán jogi normarenden belül politikai nyomásgyakorlás formájában, kaotikusan jelennek meg etikai, sőt vallási elemek. Baret megbecsült jogász, azonban részben kinevezője, részben erkölcsi és vallási meggyőződése miatt egyértelmű, hogy egyes kérdésekben (például gender- vagy abortuszkérdésben) mi lesz a jogi álláspontja.

Jól látszik, hogy nincs „tisztá jog”: vagy a liberális, vagy a konzervatív értékrend meghatározó lesz a jogi döntések esetében is. Nem lehet cél tehát a tiszta jog, ellenben cél lehet, hogy a jogi gyakorlatba megfelelő módon kerüljön becsatornázásra az erkölcs, ill. a vallás normarendje. Ennek a kidolgozott módszertana azonban mindezekig hiányzik a jogtudományból. Helyette – jellemzően liberális oldalról – azt hallhatjuk, hogy teljesen ki kell tiltani az erkölcsöt a jogból, hiszen — látva Barrett példáját — lehet tudni, hogy mi lesz a döntés mondjuk abortuszkérdésben. Ha viszont az erkölccsel együtt az erkölcsös bírókat is kitiltjuk, megjelenik egy másik, liberális erkölcs, amely esetében szintén előre lehet tudni, hogy mi lesz a döntés... A különbség esetünkben mindössze annyi, hogy a liberális erkölcsöt nem nevezzük erkölcsnek, vagy a vallási meggyőződés erejével fellépő ateizmust nem nevezzük materialista vallásnak. A féloldalas magyarázatok helyett szembe kell nézni az igazsággal, és a normarendek megfelelő kapcsolatrendszerét kell kialakítani. Ennek első lépése a normarendekről való világos beszéd. A fogalmi káosz érzékeltetésére álljon itt néhány mondat a napi sajtóból:

„A liberálisok amiatt aggódnak, hogy Barrett olyan karizmatikus keresztény közösség tagja, amely ellenzi az azonos neműek kapcsolatát, az Újszövetség tanításait követi, szigorú patriarchális hierarchiát hirdet, és potenciálisan számos progresszív mozgalmat az ördög művének tekint. Felvetik a kérdést: hogyan fogja a múltja, vagy éppen ki fogja befolyásolni, ha például az azonos neműek házasságáról vagy az abortuszhoz való jogról kell döntenie? Általában is kérdés, hogyan lehet az alkotmányt az alapító atyák több mint kétszáz évvel ezelőtti szellemében értelmezni?”

A jog, miközben fokozatosan töri át az államhoz való kötődés sztereotípiáit, egyre több szalon kapcsolódik nyilvánvalóan más szabályozási szintekhez, amelyek esetenként a „politika” álarcát öltik magukra. Valójában azonban egyre világosabbá válik a tény, hogy az emberi közösség szabályozása a különböző normarendek együttműködésével történik, és illúzió azt gondolni, hogy egyedül a jog uralma („rule of law”) alá lehet minden szabályozási területet sorolni.

7 https://index.hu/kulfold/2020/10/26/trump_fobirojeloltjenek_vallasos_hatterre_aggasztja_a_liberalisokat/, 2020. 10. 30.

2. Az egyes szabályozási szintek

A következőkben felvázoljuk, hogy milyen szabályozási szinteket különböztethetünk meg, azzal együtt, hogy minden szabályozási szintnek külön kódja van, ill. az emberi együttélés más-más valóságaként fogható fel. A különböző valóságokban az egyének különbözőképp élik meg (élmény) a szabályozás folyamatát. A szabályozási szintek tartalmának rögzítése is egészen különböző módokon történhet: a kollektív, narratív bölcséletben rögzítettől egészen a bináris kódokban leírtakig tart a módszerek sora.

Szabályozási szint	Kód	Valóság	Élmény
Vallás	szent/ profán	transzcendens/ immanens	áldás/ bűn
Etika	jó/ rossz	lelkiismeret/ "hajlam"	büszkeség/ szégyen
Társadalometika	igazságos/ igazságtalan	jó állam/ lázás állam	közösség/ magány
Jog	jogos/ jogtalan	tényszerű/ szubjektív	jutalom/ harag
Algoritmus (technikai eljárás)	igaz/ hamis	konzisztens/ hibás	működik/ nem működik

A vita, hogy a jogban vannak-e erkölcsi elemek, vagy az erkölcs szabályai jogi (szokásjogi) jellegűek-e, igazából értelmetlen. A kérdés sokkal inkább az, hogy az egyéneken és az egyének közösségén keresztül hogyan kapcsolódhatnak össze a jövőt formáló egészzé az egyes normarendek anélkül, hogy módszertani tisztaságuk sérülne.

Az elmúlt időszak tudományos kutatásai során definíciók sokasága kellő egzaktussággal jelölte ki, hogy mi a jog, mi az erkölcs, vagy mi a vallás. Ezen a területen különösen is élvezetes Hermann Schmitz briliáns munkája „Der unerschöpfliche Gegenstand” címen, amelyik a filozófus módszertanával írja le a normarendeket. Izgalmas az a megállapítása, amellyel a jog forrásainál a haragot, az erkölcs forrásainál pedig a szégyent véli felfedezni. Kifejezetten előremutató, hogy hivatkozott munkájában az erkölcsről szóló fejezet második részében mutatja be

részletesen a jogot, majd az ezt követő fejezetben a vallást, pontosabban az „istenit – Theiologie”⁸.

Hiányoznak azonban azok a definíciók, amelyek ezen normarendek közötti kapcsolatokat írják le kellő világossággal. Ehelyett vagy arról hallunk, hogy a normarendek teljesen függetlenek egymástól, olyannyira, hogy egy bírónak bíróként sem vallása sem erkölcsé sem lehet, vagy a másik szélsőség kerül elő, miszerint ezek a normarendek „átfedik” egymást, azaz nincs éles választóvonal a vallás, erkölcs és jog határterületei között. Tamás András helyesen állapítja meg, hogy a „modern politikai állam ... világi moralitás és politika”⁹, azonban a pontos összefüggésrendszereket még nem írja le. Rámutat arra is, hogy a politikai állam a rend és a szabadság letéteményese, azonban pontosan napjainkra látszik, hogy ezt a funkciót egyre nehezebb betölteni tisztán a jogi norma segítségével¹⁰.

A demokráciák aktuális diszfunkciói – amelyek közül a legjelentősebbek a demográfiai katasztrófa, az egyenlőtlenségek és a részben ezekből fakadó környezeti katasztrófák – megrengetik a jogba vetett közbizalmat. Ezt a folyamatot tetézi az is, hogy a globalizációs folyamatok messze túlmutatnak a modern politikai államok nemzeti keretein, hiszen a társadalmak működésének alapját jelentő adat- és információvagyon – minden ezzel ellentétes törekvés ellenére is – gyakorlatilag közös.

A felismert diszfunkciók a szabályozás területén két ellentétes irányú újraszabályozási folyamatot indítottak el. A két ellentétes irány azonban alighanem össze fog találkozni, miután a gondolkodás mégiscsak „körbeér”. Az egyik irány az egyre formálisabbá váló szabályozás. Ez, ahogy már többször bemutatuk, az objektivitás illúziójával kecsegtet, azonban ezzel egyidejűleg alkalmatlan az emberi élettel összefüggő, minden szabályozástól elvárt ún. méltányosságra¹¹. A másik irány a jog objektivitásától távolodva az együttélést hatékonyabban szabályozó módszereket keresi:

8 Schmitz, H. *Der unerschöpfliche Gegenstand*, Bonn, 1995, 321-438.

9 Tamás, A. *A közigazgatási jog elmélete*, Budapest 1997, 136-146.

10 <https://www.pewforum.org/2019/07/15/a-closer-look-at-how-religious-restrictions-have-risen-around-the-world/>, letöltve: 2020. 11. 24.

11 Birher N. *Mikor ítélkezhet az egyházi bíró a kánoni jogszabályok ellenében?*, Budapest 2000.

erkölcsi, vagy éppen vallási tartalmak mentén próbálja a szabályozás kereteit megalkotni. A nemzetközi kapcsolatokban egyre nagyobb szerepe van azoknak az etikai, magatartási kódexeknek, amelyek leírják a kooperáció lehetséges módjait. Itt a szabályok gyakran nem tételmondatok, hanem inkább egyfajta önértékelő reflexióra építenek. Hasonló jelenségre lehetünk figyelmesek a nyugati kultúrába szivárgó vallási alapú közösségi magatartásminták esetében is. Egyik oldalról tehát a szigorúan formalizált normák, a másikról pedig a közösségi életet preferáló szabályozók szorítják egyre szűkebb keretek közé az állami jogrendeket.

A következő korszak jogászainak szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy a szakmájuk egyre nagyobb mértékben elgépiesedik, ami már nemcsak az iparszerűen termelt jogszabályokat és a gépi keresőket jelenti, hanem olyan mesterséges intelligencián alapuló automatizált döntéseket is, amelyek a látszat objektivitást teljes egészében megvalósítják az egyes döntési helyzetekben akár a közigazgatás, akár a bíróságok működése során. Egyelőre inkább még legenda kategóriába tartozik, azonban mégis egyre hatékonyabban működik az a Prometea nevet viselő AI, amelyik az embernél is pontosabban tud bíróság elé kerülő jogkérdésekben dönteni.¹² (Más kérdés, hogy a bírói döntés lényege sok esetben csak az, hogy legyen döntés, nem pedig az, hogy „igazságos” döntés legyen.)

Tény az is, hogy ha egyre könnyebben elérhetőek lesznek a bírói ítéletek, vagy akár a teljes tárgyalás anyaga, akkor egyre könnyebben lehet az adott bíró szokásait megismerni, a profilját megalkotni és ezáltal olyan beadványokat készíteni, amelyekkel befolyásolni lehet a döntést. A bíróelemzés jelentős pertárgyértékű ügyeknél kézenfekvő módszernek tűnhet, ráadásul a technika segítségével meg is van ehhez minden lehetősége bármely érdekeltnek. Egyes helyeken ezt a tevékenységet ugyan próbálják kriminalizálni, de hát hogyan is lehet tetten érni egy jogszabály, ill. döntvénytár-kereső, elemző algoritmust?

12 Corvalán, G. Artificial Intelligence, Threats, Challenges and Opportunities Prometea, the First Predictive Artificial Intelligence at the Service of Justice is Argentinian, in *IMODEV 2018* vol. 4, <https://ojs.imodev.org/index.php/RIDDN/article/view/256/417>, 2020. 10. 30.

Ugyanekkor felvetődik az a (talán még fontosabb) kérdés: ki, milyen jogon és milyen felelősséggel programozza az AI-t vagy a fizikai gépeket? Ki, milyen jogon és milyen felelősséggel alkot számukra szabályokat? Képes-e bármely parlament átlátni ezeket a szabályozási módokat?

Ezen a ponton pedig máris elértünk az erkölcs normarendjéhez, ami egyrészt azt jelenti, hogy az AI tevékenységét embernek (erkölcsi, azaz akarattal és ebből fakadóan felelősséggel rendelkező létezőnek) kell ellenőriznie és jóváhagynia, másrészt ki kell mondani, hogy nem lehet (szabad) mindent megtenni, amit technikailag meg lehet tenni az emberi lét sajátosságai miatt. Ezzel elértünk oda, hogy világosan (újra)definiálni kell az ember fogalmát, és létre kell hozni olyan döntési fórumokat, amelyeket nemcsak a jog, hanem az erkölcs,¹³ és következő lépésben a vallás is meghatároz.

A technika fejlődése felülírta a jogi szabályozás modern, látszólag több száz éve működő kereteit, és visszavezette az embert (amennyiben életben akar maradni) az erkölcs és vallás normarendjeihez.

Pontosan emiatt kap egyre nagyobb (és átpolitizált) jelentőséget az, hogy ki lehet a felsőbb bírósági testületek tagja. Ahogy már utaltunk rá, nem elhanyagolható a vallás normarendje sem, hiszen egyre több közösség egyfajta vallási hovatartozás mentén azonosítja önmagát. A demográfiai változások tükrében egyértelmű, hogy a vallásos ember szaporodik, a nem vallásos pedig kipusztul¹⁴.

Emiatt a tény miatt a vallás (sajnos) állami identitáskérdéssé is vált az elmúlt időben, ami globálisan fokozódó vallásellenességhez vezetett. Ezen a területen különösen is érintett a kereszténység¹⁵. Sajátos,

13 COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Artificial Intelligence for Europe, 2018, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/communication-artificial-intelligence-europe>, 2020. 10. 30.

14 The Changing Global Religious Landscape, Babies born to Muslims will begin to outnumber Christian births by 2035; people with no religion face a birth dearth, <https://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape/>, 2020. 10. 30.

15 <https://www.pewforum.org/2019/07/15/a-closer-look-at-how-religious->

hogy nem feltétlenül más vallások jelentik a kereszténységgel szembeni legnagyobb kihívást, hanem inkább a közösségi média és az internetes gyűlöletbeszéd¹⁶. Ezen tendenciák miatt is kiemelt jelentősége van annak, hogy a vallás-jog kapcsolatrendszerét minél világosabban feltárjuk az állam szempontjai szerint is.

Gyakorlati példaként említhetjük: elvárás lehet, hogy a bíró biztos erkölcsi alapokkal rendelkezék, azonban ugyanígy elvárás az is, hogy a döntéseit a jog szabályainak alárendelten hozza meg. Az esetek többségében ezzel nincs is probléma, hiszen mind a jognak, mind az erkölcsnek ugyanazok a józan észből és szabad akaratból fakadó, a közösség túlélését szolgáló alapjai vannak. Adódhatnak azonban ellentmondások. Ezekben az esetekben sem szabad azonban összekeverni a jog vagy az erkölcs kódjait, belső szabályosságait. Meg kell állapítani, hogy a jog és erkölcs normarendje ütköznek egymással. Amennyiben ez az ütközés nem oldható fel, a bírónak tilos erkölcsi alapú döntést hozni, ugyanúgy, ahogy tilos jogi alapú döntést is hozni. Ezekben az esetekben nem vállalhatja a döntést, és vissza kell adnia az ügyet.

A hasonló jellegű kollízió feloldására egyébként a felsőbb bíróságok részben jogosultak lehetnek, egyszerre kezelve a politikai erkölcs és a jog fogalomtárát is. Ezekben az esetekben is hibás azt gondolni, hogy a bírák tisztán a jog szabályai alapján hoznának döntéseket. Egyszerűen arról van szó, hogy a felsőbb bíróságok egyszerre járnak el a jog és az erkölcs normarendjei szerint is, egyszerre jogászok és a „bölcsek tanácsa” is. Mindezt azonban a mai homályos gyakorlattal szemben világossá kell tenni, és az ehhez kapcsolódó jogosítványokat is szükséges biztosítani. Ez a világos lényeglátás lehetne az alapja annak is, hogy ezek a fórumok ne csak nemzeti, hanem nemzetközi szinteken is képesek legyenek érdemi döntésekben is együttműködni. A felsőbb bíróságok nemzetközi hálózata alkalmas lehetne egy globális érdemi együttműködés megalapozására, hiszen mind a jog, mind az erkölcs területén jártas, a két normarendet értelmezni tudó szakemberek kommunikációja jó eséllyel produkál használható kimeneti eredményt.

restrictions-have-risen-around-the-world/, 2020. 10. 30.

16 <http://www.bmz.de/religionsfreiheit/de/der-bericht/Zweiter-Religionsfreiheitsbericht.pdf>, 2020. 10. 30.

Szabályozáskomplexitás és civilizáció

Szokás a nyugati civilizációt a kereszténységtől elválasztva, valamiféle jogi-gazdasági egységként kezelni, amelyik megpróbálta ugyan maga alá gyűrni az egyéb civilizációkat, ámde egyre világosabbá válik a sikertelensége¹⁷. Az 1900-as évek elejének sikerei, majdan folyamatos kudarcai vezettek oda, hogy a nyugati civilizáció önbálványozásának a helyébe a kölcsönös kommunikáció lépjen globális szinten, és ennek ráadásul egy megváltozott szabályozási keretben kell megtörténni.

„A világ nagy vallásai mind nem nyugati civilizációk termékei, és – az esetek többségében – időben megelőzik a nyugati civilizációt. Ahogy a világ kimozdul nyugati szakaszából, a nyugati civilizáció jellegzetes ideológiái hanyatlanak, és helyüket átveszik a vallások, az identitás és az elkötelezettség más, kulturális alapokon nyugvó formái. A vallás és a politika vesztfáliai különválasztása, azaz a nyugati civilizáció idioszinkratikus terméke a végéhez közeledik, és a vallás ... benyomul a nemzetközi eseményekbe is.¹⁸”

Anélkül, hogy mélyebben belemennénk a civilizáció vagy a kultúra kérdésébe, megállapíthatjuk, hogy a normarendek és azok kapcsolata meghatározó szerepet játszik a civilizációk formálódásában. Amennyiben a nyugati civilizációnak lehet még jövője, az egészen biztosan abban fog tetet ölteni, hogy hogyan találják meg a nyugati emberek a normarendek közötti fenntartható kapcsolatot. Ahogy a vesztfáliai béke idejében láttuk, önmagában a vallás nem lehet civilizációt szervező erő, éppúgy ahogy az erkölcs sem, amint azt az olyan polgári vagy munkáserkölcsre épülő ideológiák esetében, mint a felvilágosodás vagy a kommunizmus már láthattuk. Napjaink történései bizonyítják, hogy a jog egyeduralma sem hoz létre történelmi léptékben megbízható közösséget. Huntington hosszasan fejtegeti, hogy a jövő civilizációi urbanizált, a technika vívmányait tiszteletben tartó, vallásos emberekből fognak felépülni. Szerinte ezek a civilizációk átveszik a nyugati civilizáció vezető szerepét, sőt, talán a helyét is¹⁹.

17 Huntington, S., *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Budapest 2014, 55, 69.

18 *Im.*: 72-73.

19 *Uo.*

Meggyőző narratíva ez, azonban a nyugati civilizáció tagjaként nem biztos, hogy az elmúlás eme vízióját szó nélkül kellene tudomásul vennünk.

A civilizációk definíciója kérdésében már hivatkozott Huntington a nyugati civilizáció túlélése vonatkozásában hasonlóan fogalmaz, mint amire mi is rámutattunk a szabályozáskomplexitás elemzése során. A civilizációk meghatározásában egyértelműen ott szerepel az összes normarend: „Egy olyan világban, amelyben a kulturális – etnikai, nemzeti, vallási és civilizációs – identitások központi szerepet játszanak...²⁰”. Az egyes (egyébként a civilizációt meghatározó) normák harca helyett a normák teljes spektrumának összhangjára, együttműködésére kellene törekedni. Egyértelműbben fogalmazva: a más civilizációkkal való helyes kommunikáció megvalósíthatatlan a saját vallási, erkölcsi, jogi identitás tisztázása nélkül. Nem elég kizárólag egyik vagy másik normarendre támaszkodni, vagy éppen azt gondolni, hogy az egyes civilizációk működése során figyelmen kívül lehetne hagyni ezeket. Naivitás azt gondolni, hogy „egyforma” a vallásos és vallástalan magatartás, vagy hogy a jogi normák egyszerűen felülírják a vallási normákat. A keresztény és a muszlim – tetszik, nem tetszik – máshogy gondolkodik, a vallása máshogy szabályoz. Nem az a feladat, hogy a vallási szabályok helyére jogi jellegűeket kényszerítsünk, hiszen ez még sosem sikerült senkinek a történelemben, erről tanúskodnak a vértanúk. Sokkal inkább az, hogy valamilyen magasabb rendű, és a normarendek mindegyikében, a normarend saját nyelvére fordított módon megjelenő értékrend mentén képesek legyünk összehangolni az egyes normarendek szabályait. Minderre van lehetőség, amennyiben a józan ész határain belül maradunk. Minden vallásos embernek el lehet magyarázni, hogy az ártatlant megölni bűn. Azt persze már nehezebben fogadnák el, hogy a magzat nem ember, vagy hogy a férfi nem is férfi, a nő pedig nem is nő. Lehet, hogy egy próbát megérhet valakinek, azonban biztos vagyok benne, hogy a normarendek harmóniáját csak akkor valósíthatjuk meg, ha belülről tudjuk és éljük azt, ami a vallás, erkölcs és jog. Erről Huntington a következőt írja: „... a civilizációs összecsapások korában a Nyugat egyetemességét valló hiedelmeknek

20 Im.: 532, és 532-550, „A Nyugat és a világ” c. fejezet.

három problémával kell szembenéznünk: ezek a nézetek hamisak, erkölcstelenek és veszélyesek.²¹

Látva a népesedési mutatóinkat, ill. a politikánk alakulását, fel kell fogni minden nyugatnak, hogy a „hamis, erkölcstelen és veszélyes” világkép egyúttal életképtelen is. Nem lehet más megoldás ennek a ténynek a felismerésén túl, hogy visszatérjünk az alapértékhez, mégpedig a nyugati civilizáció valódi alapértékéhez: a tórához és a megélt kereszténységhez. Mindennek a jelentőségét az is aláhúzza, hogy pontosan ez az érték az, amelyen az elmúlt évtizedekben zátonyra futott Európa egységes „alkotmánya”.

Kétségtől multikulturális lett a világ. Az sem kétséges, hogy ennek középpontjában már nem Európa vagy az USA áll. A sokszínű világban az értékek sokféleségének és számos rétegének a kooperációjára van szükség. Mindez úgy valósulhat meg, ha sikerül a közös minimumot kijelölni, minden normarend alapját megtalálni mind az alapelvek, mind pedig az azokat megfogalmazó multikulturális szervezetek formájában.

Az alapelveknek és szervezeteknek a közös emberi természetén és a józan észén kell alapulnia. „Egy többcivilizációs világ csak úgy tud továbbfejlődni, ha az univerzalizmusról lemondva elismeri a sokszínűséget, és a közös jellemzőket kezdi keresni.”²² Annak bizonyítására, hogy ez nem csak álom, Huntington Szingapúr példáját hozza, ahol a fellendülés megalapozásához a következő alapértékeket fogalmazták meg:

- a nemzet előbbre való, mint a nemzetet alkotó etnikumok, a társadalom vagy az egyén
- a család a társadalom legalapvetőbb egysége
- az egyén tiszteletet érdemel, és a közösség kötelességnek kötelessége, hogy támogassa
- az erőszakos megoldások helyett konszenzust kell keresni
- alapelv az etnikumok és a vallások harmóniája

21 Im.: 536.

22 Im.:552.

3. A jog, erkölcs és vallás normarendjeinek együttes kezelése a szolidaritás vezérelve mentén

Felvetődik, hogy a világ jelen helyzetében milyen alapelvek mentén történhetne a normarendek kapcsolatának rendezése. Napjainkban egyre világosabbak és hangsúlyozottabbak az alábbi tények:

- a modernitás gondolkodása a technológiák adta végtelen entuziazmustól a fenntarthatatlanság tapasztalható tényéig jutott, ami megjelenik mind a környezeti fenntarthatatlanságban, mind pedig abban a társadalmi igazságtalanságban, amely a javak kirívóan egyenlőtlen elosztásából fakad,
- az alattomosan pusztító pandémia bizonyította a társadalmak globális sorsközösségét, továbbá azt aényt, hogy a hiedelmekkel ellentétben az élet végességével szemben mind az egyén, mind a tudományos közösség végül is tehetetlen, azonban a tudományos kutatás lehetőséget adhat jelentős, részleges megoldásokra
- világossá vált, hogy a vallásos identitás egyre erőteljesebben teret követel magának, mivel a vallásos az életképesebb a vallástalannal szemben, a liberális és materialista ideológiák a maguk természeténél fogva önzők, individualisták, és logikusan önpusztításra ítétek.

Korunknak ezek a földrengésszerű változásai egy új gondolkodásmódot kívánnak meg mindenkitől. Ennek az új gondolkodásmódnak a kiindulási pontja nem lehet más, mint az a nemrégiben felismert tény, hogy az emberek nem egyszerűen „magukhoz zsugorították a Földet”²³, hanem a jelen idejű összekapcsoltságban kétségbevonhatatlan sorsközösséget alkotnak.

Amíg Marx a Kommunista kiáltványban arról beszél, hogy „*A burzsoázia a világpiacon kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta.*”²⁴, addig napjainkra létrejött az

23 Nietzsche, F. Imigyen szóla Zarathustra, 1908, 8. „*Mi a szeretet? Mi a teremtés? Mi a vágyakozás? Mi a csillag?*” - ezeket kérdi az utolsó ember és hunyorgat. A föld akkoron *kicsinynyé lón és rajta ugrádozik az utolsó ember, a ki mindent kicsinynyé tészén. Fújtdja kipusztíthatatlan, valamint a földi bolháé; az utolsó ember él legtovább.*”

24 <https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-ma->

emberiség teljes összekapcsoltsága a technikai eszközök segítségével.

Ebben az összekapcsoltságban feltétlenül fontos olyan új normatív rendek kialakítása, amelyek a korábbi időszakokban nem voltak meg, és amelyek képesek hatékonyan irányítani az egész emberi közösség életét. Világossá vált, hogy önmagában a demokratikus, nemzetállamokhoz kötődő jogrendek nem alkalmasak a globális szabályozásra. Részben azért, mert a nemzeti jogszabály alapvetően nemzeten belül érvényes, részben azért, mert a globális szabályozók gyakran nem jogi jellegűek, hanem sokkal inkább a szokásokra, a megegyezésekre vagy éppen szabályzatokra, kódexekre, esetleg szabványokra, protokollokra épülnek.

A részletek elemzésénél azonban lényegesebb kérdés, hogy sikerül-e egy olyan vezérelvet találni, amely alá rendelhető – mégpedig fenntartható módon – minden más szabályozás, így a normarendek is. Természetesen mindez általános elvként utópia, hiszen a „világvallás, világerkölc, világjog” sem valósítható meg – legalábbis jelenlegi tapasztalataink alapján. Megvalósítható lehet azonban a vallások, erkölcsök, jogok összekapcsolása egy közös vezérelv: a szolidaritás mentén.

Logikusnak tűnik a természetjogi felfogás gyökereinél kidolgozott, a kereszténységben később kiemelt szolidaritás elvének továbbgondolása, és globálissá történő kiterjesztése. Eszerint minden ember egyenlő a megismételhetetlen és örök méltósága miatt. Ennek a méltóságnak az alapja a személy szabadsága, és az ebből fakadó kötelességtudata, ahogy az Immanuel Kant a Tiszta ész kritikája lapjain világosan kifejtette. Mindebből fakad az aranszabályban megfogalmazott altruista elv, amelynek központi gondolata alapján nem képzelhető el a saját egészséges önértelmezésünk a másik ember jól-léte nélkül. Magyarul egymásra vagyunk utalva, és ezt az egymásrautaltságot a tetteink szintjéig kell tudatosítanunk. Részben az egyéni segítségnyújtás, részben pedig a működő, államok feletti szabályozási struktúrák szintjén.

A globálisan működő szabályozás alapelve a kollektív moralitás, konszenzus, vagy legalábbis dialógus az alapértékek tekintetében. Nem elégséges a formálisan meghatározott emberi jogok listája, hanem olyan egyéni és kollektív belső meggyőződésre van szükség, amely el tud igazodni a jó és rossz, az igazságos és igazságtalan világában is.

Világunkban – különösen is a nyugati társadalmakban – már az is hatalmas vívmány lenne, ha legalább érdemi diskurzust lehetne folytatni ezekről a témákról, és nem gondolnánk, hogy már „túl jón és rosszon” vagyunk.

A globális erkölcsöt alá kell támasztania a nemzeti és nemzetek feletti jognak, amelyik képes felfogni, hogy tudatos kapcsolatot kell ápolnia mind az erkölcs, mind pedig a vallások közösségalkotó folyamataival. Mindez gyakorlatilag azt is jelenti, hogy a tiszta jogtan mellett fel kell építeni az erkölcs, a vallás, a technikai szabályozási módokkal való kapcsolattartás eljárásait. Ki kell alakítani a „Weltethos” alapkategóriát, ki kell dolgozni a *ius publicum ecclesiasticum*²⁵ globális elveit, továbbá rendezni kell a technikai szabályozás globális kérdéseit a szabványosító testületek vonatkozásában is.

A gazdag országok gazdag vezetőinek találkozója helyett a minden embert képviselő, a fenntarthatóságot valóban szem előtt tartó szakmai szervezetek összejöveteleire volna szükség. Ide tartoznak a vallási szervezetek is, amelyek évezredek bölcsességének megtestesítői is egyúttal.

Mindennek egy első, inkább még illúziónak számító jele Ferenc pápa „Fratelli tutti”²⁶ címet viselő enciklikája. A levél érdekessége, hogy folyamatosan utal az Ahmad Al-Tayyeb imámmal való kapcsolatra, és a közzététele után más keresztény vezetők, így például a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka, Bartholomaios is csatlakoztak hozzá. Így – költői túlzással élve – azt lehetne mondani, hogy a világ legnagyobb része számára iránymutató, normatív tartalommal is rendelkező írásról beszélhetünk. A levél központi gondolata, hogy az egyetemes testvériség nevében közös cselekvésre hívja az egyéneket és a politikai közösségeket egyaránt. Nem véletlenül állítja a 281. bekezdés, hogy lehetséges a béke a vallások között. A közjó és a szegények megsegítése

25 Listl, J. Aufgabe und Bedeutung der kanonistischen Teildisziplin des *Ius Publicum Ecclesiasticum*. Die Lehre der katholischen Kirche zum Verhältnis von Kirche und Staat seit dem Zweiten Vatikanischen Konzil, in: Kirche im freiheitlichen Staat. Schriften zum Staatskirchenrecht und Kirchenrecht. Erster und zweiter Halbband, 1996.

26 http://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20201003_enciclica-fratelli-tutti.html, 2020. 11. 01.

érdekében a vallások képviselői igenis hajlandók egymással tárgyalni.

Az enciklika rávilágít, hogy – tetszik, nem tetszik – a világ olyan kicsire zsugorodott, hogy szükséges egymás jelenlétét közvetlenül meg tapasztalnunk. Mindez azt jelenti, hogy közel 10 milliárd embernek kell egymás közvetlen közelében testvérként élnie. Ez nagyon komoly szervezési feladat, hiszen rossz esetben a testvériség helyett ki is tudjuk irtani egymást. A szervezési feladatban nagy jelentőséget kapnak a mára már devalválódott politikusi hivatás képviselői is. Ők azok, akik a szervezés jogi és etikai²⁷ szintjeiért felelnek²⁸. Nagyon érdekes, és talán csak az angol²⁹ terminológiából fakad, hogy az enciklika utolsó, összefoglaló oldalain a normatív szabályozás legújabb eszközeit (magatartási kódex, sztenderd) sorolja fel a szerző:

„In the name of God and of everything stated thus far, [we] declare the adoption of a culture of dialogue as the path; mutual cooperation as the code of conduct; reciprocal understanding as the method and standard”³⁰.

A dialógus kultúrájából, a valóban megélt társadalmi diskurzusból³¹ ki kell alakulnia az együttműködést szabályozó etikai kódexeknek, amelyekben a kölcsönös megértés a módszertani és szabványosítási alap. Ez a szép elv azonban csak akkor lesz gyakorlat, ha lesz elég erő és forrás az ehhez kapcsolódó eljárások kidolgozására és a megfelelő szervezetek létrehozására. Az állam és az egyház együttműködésének egy új útja nyílhat meg ezáltal.

27 Fratelli tutti 126, *We are really speaking about a new network of international relations, since there is no way to resolve the serious problems of our world if we continue to think only in terms of mutual assistance between individuals or small groups. Nor should we forget that “inequity affects not only individuals but entire countries; it compels us to consider an ethics of international relations”.* Indeed, justice requires recognizing and respecting not only the rights of individuals, but also social rights and the rights of peoples.

28 Az enciklikában a politic szó 102 alkalommal, míg pl. a Jézus szó mindössze 33 alkalommal szerepel.

29 Ugyanaz olaszul: In nome di Dio e di tutto questo, [...] [dichiariamo] di adottare la cultura del dialogo come via, la collaborazione comune come condotta, la conoscenza reciproca come metodo e criterio

30 Fratelli tutti, 285.

31 Habermas, J. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Budapest 1999.

Feladatunk nem más, mint hogy visszájára fordítsuk azt a folyamatot, amelynek hatására mind az erkölcsből, mind pedig a politikából tiszta számítás, „fizika” lesz. A társadalmi rendszerek és alrendszerek világa a jó és rossz fogalmai helyett a hasznosság elvét veszi figyelembe³². A jog ebben az értelemben tisztán technikai fogalommal alakul, olyanná, amelyik az erősebbet támogatja³³.

A jog rendjén túlmutatva politikusi felelősség a „politikai karitás”, a közjót megcélzó önzetlen tevékenység. Már a klasszikus görögség óta világos, hogy a vezető két alaptípusa az önző és az altruista típus. Tudjuk azt is, hogy az önzés mindig „lázás állapothoz”, míg az altruizmus békéhez vezet. Az is közismert, hogy Hegel a jogfilozófia egyik alapcéljaként tűzte ki a kollektív altruizmus létrehozását az államban.

Jól látható viszont ezeknek a szép ideáknak a kudarca a gyakorlatban. A kérdés az, hogy a szervezethez jelenlegi szintjén képes-e a társadalom egy hatékonyabb szabályozási rendszert kialakítani? Mindenesetre mára már nem hiányzik sem a jól felfogott önérdék, sem a fenntarthatatlanságból fakadó nyomás ahhoz, hogy egy igazságosabb világtársadalmat hozzunk létre a jog, az erkölcs és a vallás fogalmainak újradefiniálásával, a kapcsolatrendszerük leírásával, valamint a szabályozás új, objektív technikáival, sztenderdjeivel.

Bátorításként álljon itt Lincoln híres idézete, amelyben a polgárháború után a nemzet egységét a segítő szeretettel, a karitással, továbbá az igazság abszolút fogalmával köti össze:

With malice toward none, with charity for all, with firmness in the right as God gives us to see the right, let us strive on to finish the work we are in, to bind up the nation's wounds, to care for him who

32 Birher, N. Jog, erkölcs, vallás, in Birher N., Homicskó Á., *Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai*, Budapest 2019, 9-24.

33 What is now happening, and drawing us into a perverse and barren way of thinking, is the reduction of ethics and politics to physics. Good and evil no longer exist in themselves; there is only a calculus of benefits and burdens. As a result of the displacement of moral reasoning, the law is no longer seen as reflecting a fundamental notion of justice but as mirroring notions currently in vogue. Breakdown ensues: everything is “leveled down” by a superficial bartered consensus. In the end, the law of the strongest prevails. Fratelli tutti, 210.

shall have borne the battle and for his widow and his orphan, to do all which may achieve and cherish a just and lasting peace among ourselves and with all nations³⁴.

Az eddig tárgyaltakat követően térjünk át a szabályozás másik, globális módjára: a teljes egészében formalizált szabályozásra, amelynek a feladata az, hogy „a dolgok működjenek”. Itt elsősorban nem az alapvető emberi értékekről van szó, hanem az egyre nagyobb hatékonyságról. Más kérdés, hogy a hatékonyságnak is csak akkor lehet értelme, ha tudjuk miért is legyünk hatékonyak³⁵. Nehogy a motorizált generációk jelmondata legyen igaz ránk is: „nem tudjuk hova megyünk, de legalább gyorsan odaérünk”.

4. A sztenderdek (előírások)

A sztenderdek a szabályozás olyan új eszközei, amelyek alkalmasak lehetnek az objektív módon történő folyamatszabályozásra. Itt már nem egyszerűen állapotokat és tényeket, hanem komplex folyamatokat (amelyek a bemeneteket egy bizonyos tevékenység során kimenetekké alakítják) kell szabályozni. A szabályozás során képesnek kell lennünk a szabályozott tulajdonság meghatározott értéken való tartására.

Más kérdés azonban, hogy – bár a sztenderdek, előírások, protokollok, szabványok szavak jelentése nem egyértelmű, ill. ezeket gyakran egymás szinonimájaként is használják – ezek azok a szabályozók, amelyek napjaink szabályozási folyamatainak nagy részét meghatározzák.

Egyelőre, alapvetően elfogadva a fogalmi „bizonytalanság jótékony homályát”, megpróbáljuk a sztenderdek valamiféle meghatározását megadni. Sztenderd lehet valami, amit összehasonlítási alapként fogadunk el akár a közmeggyőződés, akár valamely hatóság tekintélye miatt. Ehhez kapcsolódóan a sztenderd lehet olyan tárgy, amelyet a szokásos méretnek vagy fajtának tekintenek. Ezen kívül sztenderd egy, az ítélet

34 Abraham Lincoln: Second Inaugural Address” Saturday, March 4, 1865. Inaugural Addresses of the Presidents of the United States

35 Birther, N. A modern technológiák kérdései etikai, keresztény szempontból, http://www.kre.hu/ajk/images/doc4/dokumentumok/Egyes_modern_tech_nologiak_etikai_jogi_es_szabalyozasi_kihivasai.pdf, letöltve: 2020. 12. 04.

alapjául szolgáló szabály vagy elv, vagy előzetesen rögzített elvárás.

Amíg a jog jellemzően már megtörtént események következményeit kívánja szabályozni, addig a folyamatszabályozás a folyamat során előálló eredményt kívánja a „sztenderdekhez” alakítani³⁶. Ugyan a jog folyamatszerűségéről már jónéhány részletes elemzés is született, amelyek közül is külön említést érdemel Varga Csaba „A jog mint folyamat” című munkája³⁷, azonban a jogot nem mint folyamatszabályozó, hanem inkább mint utólagosan értékelést mondó instanciát tekintjük mind a mai napig.

Ezt a szemléletet törli át az újabb és újabb folyamatszemplélethez kapcsolódó szabályozási mód, legyen az például etikai kódex vagy valamiféle sztenderd.

A folyamat olyan, jellemzően ciklikusan ismétlődő tevékenységek sorozata, amelyek a bemenetekből kimeneteket állítanak elő. A folyamat erőforrásokat használ fel a tevékenységek megvalósításához.

A folyamatszempléletű megközelítés összefoglaló definícióját adja az ISO 9001 szabvány (tanulmányunkban a 9001:2000-re hivatkozunk), a következők szerint:

„Ez a nemzetközi szabvány a minőségirányítási rendszer kialakítása, bevezetése, valamint eredményességének és hatékonyságának fejlesztése során a folyamatszempléletű megközelítés alkalmazását segíti elő.”

„Ahhoz, hogy egy szervezet eredményesen és hatékonyan tudjon működni, meg kell határozni és irányítani kell számos, egymással összefüggő folyamatot. Bármely tevékenység, amely erőforrásokat használ, és amelyet úgy irányítanak, hogy bemeneteket kimenetekké alakítson át, folyamatnak tekinthető. Az egyik folyamat kimenete gyakran egyben a következő folyamat közvetlen bemenetét is jelenti.”

Egy szervezeten belül a folyamatok egy rendszerének alkalmazása, e folyamatok meghatározásával, kölcsönhatásaival és irányításukkal együtt “folyamatszempléletű megközelítés”-nek tekinthető.

36 Birher, N. Az egyéb normarendeknek a modern technológiai szabályozással összefüggésben történő alakítása, a jogalkotással párhuzamosan, https://ajk.kre.hu/images/doc4/dokumentumok/Egysegestve_tehnologiai_kihivasok.pdf, letöltve: 2020. 12. 04.

37 Varga, Cs. A jog mint folyamat, Budapest 2002.

A folyamatszempléletű megközelítés egyik előnye az, hogy gondoskodik a rendszeren belül az egyes folyamatok közötti kapcsolatnak, továbbá a folyamatok kombinációjának és kölcsönhatásának folyamatos szabályozásáról az alábbi szempontok mentén:

- a) a követelmények megértése és teljesítése,*
- b) a folyamatoknak átgondolásának szükségessége a hozzáadott érték szempontjából,*
- c) a folyamat működésére és eredményességére vonatkozó adatok megismerése, valamint*
- d) a folyamatok folyamatos fejlesztése, objektív mérések alapján.*

Ugyan a jogalkotásban is láthatunk egy egyre gyorsuló visszacsatolást (újabb és újabb jogszabályok alkotása, ill. gyakori jogszabály-módosítás), a szabványok és a folyamatszabályozás világában mindez a rendszerbe építetten, tudatosan tervezve jelenik meg például az ún. Deming-ciklusban (PDCA)

A "Plan-Do-Check-Act" (PDCA) a következőt jelenti az ISO 9001 szerint:

Plan (tervezés): azoknak a céloknak és folyamatoknak a megállapítása, amelyek a vevői követelményeknek és a szervezet politikájának megfelelő eredmények eléréséhez szükségesek;

Do (végrehajtás): a folyamatok bevezetése;

Check (ellenőrzés): a folyamatok és a termékek figyelemmel kísérése és összehasonlítása a politikával, a célokkal és a termékre vonatkozó követelményekkel, valamint az eredmények bemutatása;

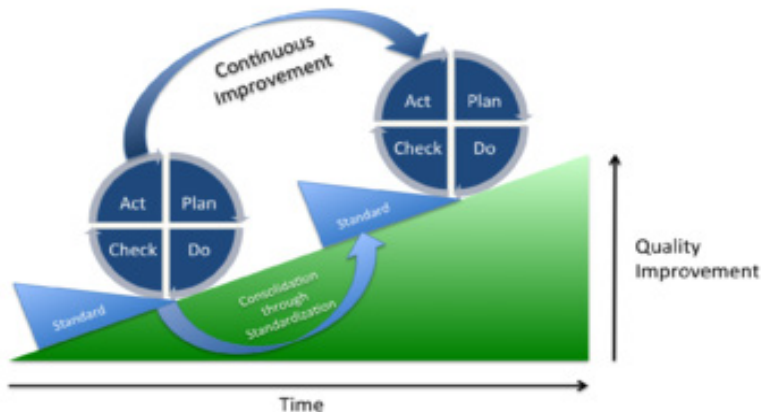
Act (intézkedés): intézkedések megtétele a folyamat működésének folyamatos fejlesztésére³⁸.

A szabványok és a jogi szabályozás kapcsolatáról első között Veress Gábor alkotószervező értekezik részletekbe menően az 1999-ben megjelent „A felsőoktatási intézmények minőségmenedzsmentje” című munkájában. Itt már jól látszik, hogy a jogi szabályozás mellett szükség van a nem jogi eszközökkel történő folyamatszabályozásra is a megfelelő oktatási minőség elérése érdekében.

Az első ábrán jól látható, hogy a Deming-ciklus, ill. a sztenderdizáció

38 Minőségirányítási rendszerek. Követelmények (ISO 9001:2000)

milyen módon kapcsolható össze a folyamatszabályozásban.

1. ábra a sztenderdizálás és a PDCA ciklus (Forrás: Wikipedia PDCA)

Ki kell emelni a továbbfejlesztett modellek közül az ún. PDCA-SDCA modellt, amiben az „S” a sztenderdizálásra utal. Ha megterveztünk, végrehajtottunk, visszaellenőriztünk valamit és jónak találtuk, akkor azt általánosítani kell, meghatározva alkalmazásának szabályait (sztenderdizálás). A végrehajtás ezek után a szabványosított követelményekhez mérendő.

A nemzeti és demokratikus jogalkotás új hangsúlyai

A jövő politikusainak tehát figyelemmel kell lenniük ezekre az új szempontokra³⁹ azzal, hogy a jogalkotási feladatuk jelentős mértékben megváltozik a következők miatt:

1. a horizontok globálissá tágulnak, a szabályozás során egyre nagyobb szerepe lesz a nemzetközi szintű szabályozásnak,
2. a szabályozásnak kifejezetten etikai alapúnak kell lennie, mivel

³⁹ A jelen fejezetben tárgyaltak „A digitalizáció hatása az egyes jogterületeken, 2020” (szek.: Homicskó Á.), című kötetben publikált „A modern technológiák szabályozásának változásai: teoria versus praxis, etika versus protokoll” című tanulmány átdolgozása alapján íródtak. https://ajk.kre.hu/images/doc6/PR/A_digitalizacio_hatasa_az_egyes_jogteruleteken_1.pdf, letöltve, 2020. 12. 04.

- egyre általánosabb globális etikai problémák tematizálódnak,
3. és a jogszabályoknak közvetlen módon kell a „dolgok internet-jéhez” is kapcsolódniuk, azaz nemcsak személyeket és személyek kapcsolatit, hanem gépeket és gépek kapcsolatait is szabályozni kell.

A harmadik szempont még javarészt a de lege ferenda területére tartozik, azonban az első kettő már közvetlenül érinti a hétköznapjainkat.

Az Ipar 4.0 fogalomkészlete esetében azonban már most tapasztaljuk, hogy mindennapjaink szabályozása még a pozitív jognál is sarkítottabb módon, a formális logika eszköztárával írja le és irányítja az emberi és gépi együttműködést⁴⁰. Ennek eredményeként a gép-gép, ill. ember-gép kommunikációban a szabályozás tisztán formalizált szabályozásként valósulhat meg. Egyik oldalról létrejön egy teljes biztonsággal működő döntési rendszer, a másik oldalon viszont pontosan emiatt a summum ius summa iniuria (a jog teljessége a jogtalanság teljessége) veszélye fenyeget. A szabályozás olyan területére érkezünk, ahol – az ember érdekében, az igazságosság elve mentén – ismét vissza kell térni a természetjog normarendeket összekötő alkalmazásához, vagy legalábbis egy egységes, emberközpontú etikához.

Mindez különösen is érvényes az Ipar 4.0 gondolkodásmódját meghatározó globalizált, nemzeteken átívelő szabályozási feladatok megoldására is. Egységes szabályozás szükséges olyan gyakorlati kérdésekben, mint például hogy az autonóm járművek milyen döntéseket hozzanak, hogy a drónok fegyveres konfliktusokba hogyan avatkozhatnak be, vagy hogy a közösségi fórumokon milyen tartalmak jelenhessenek meg. De legalább ekkora jelentősége lesz a tőzsdei kereskedelem automatizálásának vagy a monetáris politika gépi alakításának. Hétköznapibb gyakorlati példaként hozhatjuk fel, hogy egy algoritmus – figyelemmel a munkavállaló mért tevékenységére – milyen esetekben mondhatja fel a munkaviszonyt, vagy egy másik program hogyan dönthet a feltételes szabadságra bocsátásról⁴¹.

40 Luhmann, N. Legitimation durch Verfahren, Frankfurt. 1983.

41 SUPREME COURT OF WISCONSIN, 2015AP157-CR, State of Wisconsin v. Eric L. Loomis.

Egyre világosabbá válik, hogy a jog klasszikus nemzetekhez és képviselési demokráciához kötődő értelmezési horizontjai kitágulnak az Ipar 4.0 korában. A WoT (dolgok internetje) egyértelműen nemzeteken átívelő és kifejezetten ipari szakértőkön keresztül megalkotott szabályozást tesz szükségessé. Jelenleg az egyes országok jogalkotói nem feltétlenül vannak arra felkészülve, hogy ebben az új kontextusban a szabályalkotás egészét demokratikus kontrollok alá helyezték. Rossz esetben ezek a kontrollok még gyengébbekké válnak a gépek összekapcsoltságának korában, egyszerűen a szakértelem hiánya, ill. a szabályozandó terület nemzeteken túlmutató volta miatt.

Ezen tények miatt fontos, hogy a jogtudomány a klasszikus megközelítésen túlmutatva szélesebbre nyissa a horizontjait, és egyfajta „szabályozástudománnyal” kiegészülve biztosítsa az emberi közösség érdekeinek állandó szem előtt tartását a szabványok, protokollok tömeges és esetenként automatizált kialakításának a korában is. A komplexitástudomány komplementere a szabályozástudomány lehet, amelyik alkalmas arra, hogy az emberi élet szabályozásának új eszközeit is elhelyezze a jog-erkölcs-műszaki előírások-(esetleg vallás) normarendjeibe⁴². Fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy egyre több és nagyobb jelentőségű nemzetközi műszaki szabályozás (szabvány, sztenderd, stb.) gyakorol közvetlen hatást a polgárok életére, miközben ezeknek a szabályozóknak valójában semmiféle demokratikus kontrollja sincs.

Pontosan emiatt létfontosságú a felelősen gondolkodó nemzetek számára, hogy ne csak a jogi normákban, hanem az egyéb, korábban tárgyalt normatív rendek alakításában is aktív résztvevők legyenek. Ennek természetesen alapvető feltétele, a szükséges személyes kapcsolatrendszerek kiépítésén túl, a képzett szakemberek megléte is. Emiatt is fontos, hogy a jogásképzés is figyelemmel kísérje ezeket az új folyamatokat.

42 Mashhad Al-Allaf, MODERN TECHNOLOGY, PREVENTIVE ETHICS, AND THE HUMAN CONDITION: SHOULD WE RENEW OUR MORAL PHILOSOPHY FOR THE EVER-RENEWED TECHNOLOGY?, https://www.academia.edu/9342974/MODERN_TECHNOLOGY_PREVENTIVE_ETHICS_AND_THE_HUMAN_CONDITION_SHOULD_WE_RENEW_OUR_MORAL_PHILOSOPHY_FOR_THE_EVER-RENEWED_TECHNOLOGY, 2019. szeptember 16.

5. Európai törekvések a „szabályozás szabályozására”

A protokollok és egységesített kommunikációs csatornák globális rendszerek létrejöttét teszik lehetővé, amelyektől az egyes nemzeti szabályozások gyakorlatilag képtelenek eltérni, ezáltal soha nem látott mértékű hatalomkoncentrációt létrehozva. Ezt a folyamatot írja le a „G7 ICT AND INDUSTRY MINISTERS’ DECLARATION MAKING THE NEXT PRODUCTION REVOLUTION INCLUSIVE, OPEN AND SECURE Torino, 25 - 26 September, 2017 című dokumentum, amelynek 40. és 41. pontjai egyértelműen állást foglalnak a globális, szabványokkal összekapcsolt világ mellett.

„Úgy véljük, hogy az ipar által létrehozott önkéntes nemzetközi műszaki szabványok nyílt, átlátható és konszenzuson alapuló módon történő alkalmazása kritikus fontosságúak a digitálisan összekapcsolódott világ felé haladva. Ezek a gazdasági növekedés, az innováció, a termelékenység előmozdításának eszközei, amelyek megalapozzák a versenyképességet és az interoperabilitást. ... A globális kapcsolódás, a gazdasági interakció fenntartása és kiterjesztése érdekében a nemzetközi szabványokat kell előnyben részesíteni a nemzeti vagy regionális szabványokkal szemben. A nemzetközi szabványok implementálása során a regionális vagy nemzeti szabványoknak nem szabad ellentmondaniuk az eredeti nemzetközi szabványnak.”

Nem kapunk azonban választ arra, hogy ki és milyen legitimitációval alkothatja meg ezeket a szabályokat.

A probléma már a 30-as években is felmerült, akkor ugyan még csak elvi éllel. Hans Kelsen ezt így fogalmazta meg:

„Az egész itt jelölt jogtechnikai változásnak végül is az a tendenciája, hogy a nemzetközi jog s az egyes államok jogrendje közötti határvonalat elmesse, úgy, hogy a valóságos növekvő centralizációra irányuló jogfejlődés végső céljaként egy egyetemes világgözösség szervezeti egysége, azaz egy világállam kialakítása tűnik fel. ... Csupán minden jog megismerési egysége adott; vagyis lehetséges a nemzetközi jogot az egyes államok jogrendjével együtt normák egységes rendszereként felfogni – teljességgel úgy, mint ahogy szokásosan az egyes állam jogrendjét is egésznek tekintjük.”⁴³”

43 Kelsen, Tiszta jogtan...

Egyértelműen azonosítható a szándék egy egységes, nemzetek feletti szabályozási nyelv kialakítására, amelynek alapja a tiszta jogtan lehet. Napjainkban azt látjuk, hogy ez a fajta tiszta jogtan nem nyújt elegendő alapot a nemzetközi együttműködésben. Technikailag ugyan hatékony lehet a gépi kommunikáció megalapozására, azonban alkalmatlan arra, hogy az erkölcsös és vallásos ember közösségi életét szabályozza. Éppen ezért új közös kommunikációs platformot kell kialakítani, melyben a természetjognak – a normarendeket összekapcsoló jellege miatt – jelentős szerepe lehet.

Az egységes normatív nyelvezet kérdése természetesen foglalkoztatja a nemzetek feletti szervezeteket, így például az Európai Uniót is. Pontosán emiatt az EU Bizottság létrehozott egy nemzetközi szakértői csoportot a megbízható mesterséges intelligenciával kapcsolatos alapelvek kidolgozására. Érdekes módon már a bevezetőben megjegyzi, hogy a szabályozáshoz elengedhetetlen a jog, az erkölcs és a „robusztusság” kívánalmainak való megfelelés.

„Az iránymutatások célja a megbízható AI támogatása. A megbízható AI-nek három összetevője van, amelyeket a rendszer teljes életciklusa során teljesíteni kell: (1) jogszerűnek kell lennie, az alkalmazandó törvényeknek és rendeleteknek megfelelően (2) etikainak kell lennie, biztosítva az etikai elvek és értékek betartását, és (3) robusztusnak kell lennie, mind technikai, mind társadalmi szempontból, hiszen még jó szándékkal is véletlen kárt okozhatnak az AI rendszerek. Mindegyik komponens önmagában szükséges, de nem elegendő a megbízható AI eléréséhez. Ideális esetben mindhárom komponens harmonikusan működik együtt és a tevékenységeik átfedik egymást. Ha a gyakorlatban feszültségek keletkeznek e komponensek között, a társadalomnak törekednie kell arra, hogy összehangolja őket.”⁴⁴

A dokumentum terminológiája és a normatív rendekhez való kapcsolata az eddig megszokott ún. emberi jogi terminológiát használja, azonban erősen hiányos, nem tér ki például az ember-gép viszony alapvető lényegére, ill. nem definiálja az embert, mint transzcendentális létezőt.

44 Ethics Guidelines for Trustworthy AI, <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines/1#Human%20agency>, 2019. május 18.

Itt kell megjegyezni, hogy az emberi jogok narratívája volt hivatott a liberális demokráciákban arra, hogy a normarendek összehangolásának feladatát ellássa. Mindezt azonban sohasem tudta teljes egészében megvalósítani, mivel az ember szabadságát csak a valamitől való szabadság és nem a valamire való szabadság értelmében tudta megragadni. Azaz a „mindent szabad, ami nem tilos” elv figyelmen kívül hagyta a „mit tegyék, hogy ember legyék” kérdést. Ahogy azt korábban bemutattuk, az elv két oldalát a természetjog képes összefogni egységes szerkezetben.

Az eddigi kutatások alátámasztották, hogy a jogi szabályozás nem elégséges az innovatív technológiákkal kapcsolatban. Ennek oka részben a technológiákban rejlő veszélyek, részben pedig a szabályozás lassúsága. A *de lege lata* szerinti szabályozás mindig a technológiák fejlődése mögött kullog, a *de lege ferenda* szabályozás pedig inkább csak tudományos-fantasztikus próbálkozás lehet a modern technológiák korában. Éppen ezért szükséges az új preventív jellegű megközelítés, a normativitás szintjeinek a nemzetközi kommunikációban is értelmezhető összekapcsolása.

Tovább bonyolítja a helyzetet, és az imént elmondottakkal részben szemben áll az emberekben egyre erősödő transzcendencia iránti igény. Úgy tűnik, a vallásból fakadó evolúciós előny miatt (regulatív, integratív, interpretatív funkció⁴⁵) jóval életképesebbek azok a közösségek, amelyek vallási normarendet is alkalmaznak a túléléshez⁴⁶. Ezek az emberek lesznek a HCPS rendszerek humán tényezői. Nyitott kérdés ennek a két teljesen különböző szabályozási szintnek, a vallásnak és a szabványoknak az összekapcsolása. Mindez természetesen nemcsak azt jelenti, hogy lesz-e a munkavállalónak előre biztosított ideje például az imádkozásra, hanem azt is, hajlandó lesz-e egyáltalán bekapcsolódni a

45 Idler, E., McLaughlin, J., Kasl S. Religion and the Quality of Life in the Last Year of Life, doi: 10.1093/geronb/gbp028, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2697501/>, 2019. május 18.

46 Szocik, K. RELIGION AND RELIGIOUS BELIEFS AS EVOLUTIONARY ADAPTATIONS, https://www.researchgate.net/publication/305469222_Religion_and_religious_beliefs_as_evolutionary_adaptations, 2019. május 18, Mysterud I., Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society, by David Sloan Wilson, https://msu.edu/~pennock5/courses/492Fa06/Mysterud_Rev_WDC.pdf, 2019. május 18.

munkavállaló a szabályoknak a merev világába? Európa legújabb kori történelme erről a kérdésről is szól.

6. Kitekintés: Szabályozáskomplexitás az oktatásban

A szabályozáskomplexitás működésének felismerése új oktatási módszereket követel meg. A képzés minden területén fel kell vázolni, hogy az egyéni cselekvést milyen szabályok határozzák meg. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a normáknak különböző megjelenési formái vannak, azaz nem csak a jogi norma tekinthető normának, ill. hogy ezek a normák bonyolult módon kapcsolódnak össze.

A jogászképzésben rá kell világítani arra, hogy a tiszta jogtan látszólag világosnak tűnő elvei a társadalmi élet több területén nem működnek. Szintén lényeges hangsúlyozni, hogy a jogi szabályozáson túlmenően, különösen is nemzetközi vonatkozásban, új szabályozási módok jelennek meg. Első lépésben kiemelt jelentőségű lehet a jogi oktatásban is a szabványok szabályozási módjainak bemutatása, akár a minőségbiztosítási szabványokon keresztül is.

A képzések tartalmának átalakításán túlmenően általános jelenség az oktatásban, hogy az oktatás minőségét minőségirányítási rendszerek működtetésén keresztül tartják biztosíthatónak. Évtizedek óta újra és újra visszatérő narratíva a képzés minőségének javítása. Több olyan törekvés is volt, amely ezt a minőséget különböző minőségirányítási rendszerek kötelező bevezetésével kívánta elérni, folyamatosan figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy „a minőségre nem lehet kötelezni, mert a minőség belülről jön”.

A minőség a szervezet kultúrája, igénye arra, hogy a folyamatai egyre jobbak legyenek. Mivel nem lehet jogszabályban előírni azt, hogy mi a „jobb” egy folyamat esetén, ezért jobbára legfeljebb a „papírgyártás” mennyiségét növelték, vagy a tanácsadók piacát bővítették a kötelezően előírt rendszerek.

Az elmúlt évek pozitív változása a „kötelező” rendszerekkel kapcsolatban a felsőoktatás vonatkozásában az, hogy a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB) egyre inkább szerződött szolgáltatóként végzi a tevékenységét, nem pedig hatóságként vagy hivatalként.

Szintén pozitív jelenséggként kell kezelnünk, hogy az oktatási intézmények számára kötelezően előírt minőségirányítási rendszerek az elmúlt években kezdenek kikopni a gyakorlatból, hiszen ezek – a gyakran kiváló kidolgozottságuk ellenére – sem hoztak megfelelő eredményt. Gondolok itt a CEDEFOP jól kimunkált, minőségirányítással kapcsolatban kialakított rendszerére is, amelynek a gyakorlati alkalmazása a szakképzés területén néhány év alatt szinte megszűnt. Jól jellemzi a helyzetet az is, hogy a CEDEFOP hivatalos oldalán még mindig a 2009-es EQAVET dokumentumra hivatkoznak, vagy hogy az aktualitások fül alatt a legújabb hír 2018 márciusából üzen az olvasónak.

Önmagában tehát nem is a rendszerekkel, hanem azoknak a szervezetekre való oktrojálásával van a probléma. A kényszerből ugyanis legfeljebb adminisztráció, de biztosan nem minőség lesz.

A bonyolult folyamatleírásokat vissza kell vezetnünk egy egyszerű mester-tanítvány viszonyra. Ennek a viszonyoknak azonban szabályozottnak, mérhetőnek, ellenőrizhetőnek és számonkérhetőnek kell lennie, úgy, hogy ne jelentsen akadályozó adminisztrációs terhet a minőség igazolható biztosítása.

Mindez leginkább a következő tevékenységeken keresztül valósulhat meg:

- a minőség, mint társadalmi és egyéni felelősség tudatosítása a képzőben,
- a minőség, mint motiváció a tanulóban,
- a lehető legegyszerűbb dokumentációs rendszer kialakítása,
- a minőség mérhető kritériumainak objektívalt meghatározása, például továbbképzések teljesítése, szakmai versenyek, mesterremek formájában.

Összességében tehát elmondhatjuk: a szabályozáskomplexitás felismerésének át kell járnia az oktatás egészét, részben módszertanként, azaz a különböző szabályozók összehangolásának művészeteként. Gondoljunk csak bele, hogy például egy egyházi oktatási intézményben hányféle szabályozó működik együtt a lehető legmagasabb oktatási minőség elérése érdekében. A jogszabály szabályozásán túlmenően szükség van a vallási és erkölcsi normák integrálására, a folyamatok

minőségbiztosítására ugyanúgy, mint különféle magatartás-kódexek megalkotására. A szabályozásnak ez a bonyolult hálózata hozza létre a működő szabályozáskomplexitást.

A másik oldalról viszont szükség van arra is, hogy a szabályozásnak ezt a sokszínű kapcsoltágát a tudományosság igényével mutassuk be, rávilágítva arra, hogy napjaink társadalmában egyáltalán nem elégséges csak és kizárólag a jog szabályozó szerepében gondolkodni.

Veress Gábor egyetemi tanár PE – Birher Nándor tanszékvezető
egyetemi docens KRE-ÁJK

SZABÁLYOZÁSKOMPLEXITÁS: A NORMARENDEK ÉRTELMEZÉSE A MINŐSÉGÜGYBEN

Bevezető

A fejlett országok mindegyikében gyorsított ütemben válik egyre bonyolultabbá a tevékenységek szabályozási rendszere. A minőségügyben is megindult a szabványok és a jogszabályok szökőárja, kibontakozott a megfeleléskezelés (compliance management) gyakorlata. A fenti kérdéskör elemzése során tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy bemutassuk a normarendek értelmezését a minőségügyben.

A normarendek, a minőségügy és a minőség fogalmainak a bemutatása után felvázoljuk a minőségszabályozás összetettségét és kapcsolatrendszerét, majd bemutatjuk a normarendeket a minőségügyben. Ezt követően vázoljuk a szabványosítás rendszerét, külön bemutatva a szabványok szerepét az Európai Unióban. A tanulmány ismerteti a megfelelőség, a megfelelőségvizsgálat, megfelelőségtanúsítás és az akkreditálás témakörét, és végül bemutatjuk a napjainkban kialakuló megfeleléskezelés nehézségeit¹.

Normarendek

Jelen, szabályozáskomplexitásról szóló kötetünkben körülírtuk a normarendeket, kiemelt figyelmet fordítva a jog, erkölcs és vallás összefüggésrendszereire. Ezen összefüggésrendszer elemzése során figyeltünk fel arra, hogy részben a jog és erkölcs kapcsolatából, részben pedig az

1 Veress Gábor, Birher Nándor, Nyilas Mihály: A minőségbiztosítás filozófiája, JEL Kiadó, Budapest, 2005, Parányi György (szerk.): Folyamatok szabályozása és fejlesztése, Minőségi Kiskönyvtár, RAABE Kiadó, Budapest, 2005.

aritmetikai (tisztán matematikai alapú szabályozás) és logikai (belátáson és következtetésen alapuló szabályozás) módon meghatározott normatív tartalmak kölcsönhatásából formálódik a minőségügy, mint globálisan érvényesülő folyamatszabályozás.

MINŐSÉGÜGY, MINŐSÉG

Hatalmas irodalma ellenére mind a mai napig nem alakult ki a minőségügy alapfogalma, a **minőség** egységes értelmezése. A **minőségügy** a minőség és a minőséggel kapcsolatos dolgok összessége. A minőségügy kiterjedt irodalmából kiemeljük² a nemzetközi munkák mellett a hazai publikációkat is³. Az alábbi gondolatmenet korábbi tanulmányunk⁴ alapján készült. A következőkben felvázoljuk az általunk értelmezett minőség fogalmát.

-
- 2 Juran, J. M., Gryna, F. M. (eds.): *Jurann, Quality Control Handbook*. Mc Graw-Hill, New York, 1998. (5th Edition) Sinha, M. N., Willborn, W.W.O.: *The management of quality assurance*. Wiley and Sons, New York, etc., 1985. Oakland, J. S.: *Total Quality Management (Second Edition)*. Butterworth, Heinemann Ltd., Oxford, 1993.
 - 3 Veress Gábor (szerk.): *A minőségügy alapjai*. Műszaki Könyvkiadó – Magyar Minőség Társaság, Budapest, 1999. Parányi György (szerk.): *Minőséget – gazdaságosan (Új bővített kiadás)*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001. Koczor Zoltán (szerk.): *Minőségirányítási rendszerek fejlesztése*. TÜV Rheinland Akadémia, Budapest, 2001. Csath Magdolna: *Minőségstratégia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005. Veress Gábor: *A minőségstudomány értelmezése – Kísérlet a minőségügy tudományos megalapozására 1 rész Magyar Minőség, XXIII évfolyam, 02. szám, 2014.február6-14 old*
 - 4 Veress Gábor: *A minőségstudomány értelmezése –Kísérlet a minőségügy tudományos megalapozására 2 rész Magyar Minőség, XXIV évfolyam, 02. szám, 2015.február 3-12 old* Veress Gábor, Birher Nándor, Nyilas Mihály: *A minőségbiztosítás filozófiája*. JEL Kiadó, Budapest, 2005. BANKSZÖVETSÉG: *A compliace (megfelelőség biztosítási) funkció működtetésének legjobb gyakorlata*. (Best Practice Kodex), Budapest, 2017.

Minőség

A minőségügy tárgya az **igénykielégítési folyamat**. Az igénykielégítési folyamat a javak előállítását és fogyasztását, továbbá ezek kapcsolatát írja le. Az igénykielégítési folyamat lényege, hogy a piacon megjelenik a **fogyasztó**, aki a **fogyasztási folyamatához** az **értékrendje szerint termék**et igényel. A piacon megjelenik a **termelő**, aki a **termelési folyamat** során az értékrendje szerint terméket állít elő. Ha a termelő terméke kielégíti a fogyasztó igényét, akkor a termék a fogyasztó számára érték lesz, és a termékért a fogyasztó cseréértéket ad a termelőnek.

Minden közösségben kétféle közösségi tevékenységet végeznek: a javak előállítását és a javak fogyasztását, így a **termelési és a fogyasztási folyamatok** adott közösség összekapcsolt **közösségi tevékenységei**. Adott közösség a közösségi tevékenységeit és azok piaci kapcsolatát a **közösségi rend** szerint szabályozza.

Az igénykielégítési folyamatok az adott közösségi rend alapján például az alábbi módon csoportosíthatók:

- Közösségi rend igénykielégítési folyamata
- Kapitalista szabadpiaci gazdasági rend igénykielégítési folyamata
- Más (pl. iszlám) társadalmi rend igénykielégítési folyamata

Közösségi minőségügy

A **közösségi minőségügy** a közösségi tevékenységeket, így a javak előállítását és fogyasztását, valamint a közöttük levő kapcsolatot szabályozza a közösségi értékrend alapján. A közösségi minőségügyben a **minőség** a közösségi tevékenységekben érdekelték igényeinek a kielégítése által átadott érték.

Adott közösség a saját közösségi **minőségszabályozási rendszerével** szabályozza a minőséget. A közösségi minőségügyben a minőségmenedzsment célja az érdekeltéknek átadott érték maximalizálása, az érdekelték elégedettségének a maximalizálása.

Sejtésünk szerint a közösségi minőségügyben a minőségszabályozásra vonatkozó eljárásrendek összessége a vallási normarendbe tartozik.

Kapitalista piaci minőségügy

A „korszerű” **kapitalista piaci minőségügy** az igénykielégítési folyamatok közül az úgynevezett kapitalista szabadpiaci igénykielégítési folyamatokkal foglalkozik, amelyek esetén a termelő és a fogyasztó, demokratikus társadalmi rendszerben, a kapitalista szabadpiacon találkozik: ott kötnek szerződést és ott bonyolítják le az üzletet.

A kapitalista minőségügyben a minőség az igénykielégítési folyamatban érdekeltek igényeinek a kielégítése által átadott érték. A kapitalista minőségügyben a minőségszabályozás célja a pénzben kifejezett nyereség maximalizálása.

A kapitalista piaci minőségügyben a termelő, a termék előállítója által alkalmazott minőségmenedzsment határozza meg az érdekeltek elégedettségét, a kapitalista piaci igénykielégítési folyamat tényleges minőségét. A kapitalista szabadpiaci minőségügyben a termelő vállalat minőségértelmezésétől függ az igénykielégítési folyamat tényleges minősége, az érdekeltek elégedettsége. Az adott vállalat minőségértelmezésétől függ, hogy egy bizonyos termék előállítása és fogyasztása esetén a vállalat milyen célmodellt használ, melyik érdekelt milyen igényét kívánja kielégíteni: a tulajdonos/résztvényes igénye a legfontosabb, vagy a közvetlen vevő igénye az elsődleges, illetve mennyire fontos a munkatárs, a beszállító, a végfogyasztó és a társadalom igénye.

A kapitalista piaci minőségügyben a vállalat minőségértelmezésétől függ, hogy a minőségszabályozás milyen normarendbe tartozik.

A MINŐSÉGSZABÁLYOZÁS ÖSSZETETTSÉGE

A minőségszabályozás

A kapitalista piaci minőségügyben a **minőségszabályozás fontosabb tevékenységei** az alábbiak:

- szabványosítás,
- nemzeti szabványosítás,
- minőségszabályozási modellek alkotása,
- megfelelési követelményrendszer alkotása,
- megfeleléség megállapítása,

- megfeleléstánúsítás,
- megfeleléség akkreditálása,
- minőségügyi jogalkotás.

A kapitalista piaci minőségügy minőségsszabályozása az alábbi **szin-
teken** történik:

- vállalati szintű minőségsszabályozás,
- állami szintű minőségsszabályozás.

A kapitalista piaci minőségsszabályozás fontosabb **tevékenységeit** az *alábbiak* végzik:

- termelő,
- fogyasztó,
- végfogyasztó,
- szabványosító,
- nemzeti szabványosító,
- megfeleléségi követelményrendszer készítője,
- minőségsszabályozási modell készítője,
- megfeleléség megállapítását végző,
- belső auditálást végző,
- megfeleléstánúsítást végző,
- megfeleléség akkreditálását végző,
- akkreditált megfeleléstánúsítást végző.

A kapitalista piaci minőségsszabályozás fontosabb **szereplői** az alábbiak:

- vállalati minőségsszabályozó döntéshozó szervezetek,
- vállalati minőségsszabályozó döntéshozó egyének,
- minőségügyi jogsszabályok alkotói,
- állami minőségsszabályozó szervezetek,
- piacfelügyeletet ellátó szervezetek.

A kapitalista piaci minőségsszabályozás fontosabb **társadalmi szerve-
zetei** az alábbiak:

- minőségügyi köztestületek,
- minőségügyi társadalmi szervezetek,
- fogyasztóvédelmi társadalmi szervezetek.

A MINŐÉGSZABÁLYOZÁS KAPCSOLATRENDSZERE

A vállalati minőségyszabályozás kapcsolatrendszere

A vállalati minőségyszabályozáshoz szükséges eszközök a minőségügyi jogszabályok, a minőségügyi szabványok, a megfelelőségi követelményrendszerek és a minőségyszabályozási rendszermodellek.

Ennek megfelelően a vállalati minőségyszabályozáshoz szükséges tevékenységek a minőségyszabályozási rendszerek létrehozása, a minőségyszabályozási rendszerek működtetése, a minőségyszabályozási rendszerek belső auditja, a minőségyszabályozási rendszerek tanúsítása és a tanúsítók akkreditációja. A vállalati minőségyszabályozás fontos eleme a vevők követelményeinek megállapítása és betartása, valamint a vevők auditjainak a lebonyolítása.

Az állami minőségyszabályozás kapcsolatrendszere

A vállalati minőségyszabályozáshoz szükséges elemek mellett az állami minőségyszabályozáshoz szükségesek a minőségügyi jogszabályok, a nemzeti szabványosítási jogszabály, a nemzeti akkreditálási jogszabály és a nemzeti akkreditálási hatóság.

NORMARENDEK A MINŐSÉGÜGYBEN

Vallási normarend a minőségügyben

A minőségyszabályozás a vállalat minőségértelmezésétől függően a vallási normarendbe tartozhat.

Erkölcsei normarend a minőségügyben

Kapitalista piaci minőségügy

A minőségügyben az erkölcsi normarendbe tartoznak az alábbi tevékenységek:

- szabványosítás,

- megfelelés megállapítása,
- megfeleléstánúsítás.

Jogi normarend a minőségügyben

A minőségügyben a jogi normarendbe tartoznak az alábbi tevékenységek:

- minőségügyi jogszabályok alkotása,
- nemzeti szabványosítás,
- nemzeti akkreditáció,
- piacfelügyelet.

SZABVÁNY, SZABVÁNYOSÍTÁS

Szabvány

Az élet minden területén széles körben elterjedtek a szabványok. A minőségügyben a szabványosításnak kiemelt szerepe van a minőség fontos alapfogalma, a megfelelés értelmzése és használata miatt.

A **szabvány** többféle fogalom összefoglaló neve: lehet

- norma,
- etalon,
- standard (angol).

A szabvány egy általánosságban szokásos követelmény, dokumentált előírás, viszonyításul szolgáló anyag, módszer. A szabvány magyar értelmezése: ismétlődő (műszaki) feladatok egységes, kedvező megoldásának közzétett leírása. Sejtésünk szerint a szabvány sok jogi elemmel vegyítve az erkölcsi normarendbe tartozik.

A szabványok főbb típusai, a szabványosító szervezet alapján, az alábbiak:

- szabvány,
- vállalati szabvány,
- nemzeti szabvány,
- „európai” szabvány,
- „nemzetközi” szabvány.

Egyes vállalatok működtetnek **vállalati szabványosító szervezeteket**, amelyek ún. vállalati szabványokat készítenek. A vállalati szabványok legfontosabb célja az együttműködő vállalatok termelési és értékesítési tevékenységének az összehangolása.

A **szabványosító szervezetek** sokféle módon működnek, több szervezet tagsággal rendelkezik és adott szabály szerinti szavazással döntenek el, hogy mit fogadnak el szabványként. A jelenlegi helyzetben azt lehet mondani, hogy a szabványosító szervezetek működése önkényes: a piaci erejük határozza meg, hogy mennyi és milyen szabványt állítanak elő. Tudomásunk szerint a működésük fölött nincs semmilyen társadalmi felügyelet.

A **szabványok jelölése** a szabványosító szervezet nevének a rövidítését, ezt követően az adott szabványosító szervezet által adott sorszámot, majd pedig kettős ponttal elválasztva az adott szabvány kiadásának az évét tartalmazza. Így például az ISO 9001:2015 jelölés azt mutatja, hogy az ISO szervezet kiadta a 9001. sorszámú szabványát 2015. évben.

Ha egy szabványosító szervezet egy adott szabványt átvesz egy másik szabványosító szervezettől, akkor a szabvány jelölése elé kerül az azt átvevő szabványosító szervezet jele, így például az MSZ EN ISO 9001:2015 azt mutatja, hogy az ISO 9001:2015 szabványt átvette az európai szabványosító szervezet, majd az EN ISO 9001:2015 szabványt (még 2015-ben) átvette a MSZT.

A szabványok használata

A szabványosítás jogilag nem szabályozott, tehát lényegében bárki készíthet szabványt.

A szabványok használata **önkéntes, jogilag nem kötelező**, ugyanakkor jogszabály (nemzeti) szabvány használatát kötelezővé teheti az adott országban: ekkor a jogszabály a kötelező erejűvé emeli az adott szabványt is.

Adott esetben a szabványok a beszállítók számára a vevő piaci kényszere miatt lesznek „kötelezőek”, mivel a „szabad” piacon általában nem valósul meg a kereslet-kínálat egyensúlya. Így a vevő a „király”, aki megkövetelheti a beszállítótól, hogy az általa előírt menedzsment-rendszert alkalmazza, sőt előírhatja a termék előállítási folyamatát és a termék megfelelőségi követelményrendszerét **is**. Ha egy szervezet nem

tartja be a piac által rákényszerített kötelező szabványokat, akkor ezeket a piac kiszorítja, így életképtelenné válnak.

A szabványt megegyezés alapján vagy a vállalaton belül, vagy a piaci szereplők között használják.

A szabványok használatának lényege az alábbi:

- egységesítés, cserélhetőség, összekapcsolhatóság biztosítása,
- követelményszint a biztonság biztosítása és az összehasonlíthatóság meghatározása érdekében.

A javak előállításával és fogyasztásával kapcsolatban gyakran használják a menedzsmentrendszer-szabványokat, illetve a két fél kapcsolatának értelmezéséhez az ún. termékszabványokat, amelyek lehetnek vállalati szabványok is.

Korábban a szocialista társadalmi rendben a szabványok kötelezőek voltak: az állam adta ki azokat. Később társadalmi köztestületeket hozott létre az állam, de ekkor már egyáltalán nem volt szabályozva, hogy ki lehet a szabványosító szervezet tagja. Magyarországon a szabványosító szervezetekben csak a szabványosításhoz értő szakemberek rendelkeztek képvisellel, míg a szabványokat felhasználók szinte egyáltalán nem.

Mivel a szabványok alkalmazása jogilag nem kötelező, így az elsősorban az erkölcsi normarendbe tartozik, de szoros kapcsolatban áll a jogrenddel.

Szabványok az Európai Unióban

A szabvány EU rendelet szerinti értelmezése a következő: egy elismert szabványügyi testület által ismételt vagy folyamatos alkalmazás céljára elfogadott műszaki előírás, amelynek betartása nem kötelező, és amely a következő kategóriák valamelyikébe tartozik:

- a) „nemzetközi szabvány”: valamely nemzetközi szabványügyi testület által elfogadott szabvány;
- b) „európai szabvány”: valamely európai szabványügyi szervezet által elfogadott szabvány;
- c) „harmonizált szabvány”: a Bizottság felkérésére az uniós harmonizációs jogszabályok alkalmazásának elősegítésére elfogadott európai szabvány;

- d) „nemzeti szabvány”: valamely nemzeti szabványügyi testület által elfogadott szabvány.

Sok országban nincs nemzeti szabványosító szervezet, de az EU nagy hangsúlyt helyez a szabványosításra: az EU tagállamoknak kötelező **nemzeti szabványosító szervezetet** működtetni, csak ezen szervezet adhat ki ún. nemzeti szabványt.

Magyarországon van nemzeti szabványosítás, valamint nemzeti szabványosító szervezet: lásd az alábbi jogszabályokat:

- 1995. évi XXVIII. törvény a nemzeti szabványosításról
- 2147/1999. (VI. 23.) Korm. határozat a szabványhonosítás felgyorsításáról
- 2001. évi XCII. törvény a mérésügyről és a nemzeti szabványosításról szóló törvények módosításáról

Az Európai Bizottság általános termékbiztonságról szóló irányelve (EU rendelet 3. cikk) szerint egy terméket a vonatkozó nemzeti szabványok hatálya alá tartozó veszélyek és veszélykategóriák tekintetében biztonságosnak lehet tekinteni, ha az megfelel az *olyan európai szabványokat átvevő, önkéntesen alkalmazandó nemzeti szabványoknak, amelyeket a Bizottság az Európai Közösségek Hivatalos Lapjában kihirdetett*. A tagállamok az ilyen nemzeti szabványokra történő hivatkozásokat kihirdetik.

A **harmonizált szabványok** a Bizottság felkérésére az uniós harmonizációs jogszabályok alkalmazásának elősegítésére elfogadott „európai szabványok”. A harmonizált szabványok megőrzik önkéntesen alkalmazandó jellegüket.

MEGFELELŐSÉGTANÚSÍTÁS

Megfelelőség

A minőségügyben a minőség mellett értelmezzük az objektumok (termékek, folyamatok, személyek, rendszerek stb.) – adott követelményrendszerre vonatkozó – **megfelelőségét (conformity)**.

Nem azt mondjuk, hogy egy *objektum megfelelő*, hanem azt mondjuk, hogy egy objektum *egy adott követelményrendszerre vonatkozóan megfelelő*.

A megfelelőség (*conformity, conformance*) **vizsgálathoz** értelmezzük a megfelelőségtulajdonságokat (*conformity characteristic*), a vizsgálandó tulajdonságok meghatározására szolgáló mérési skálákat és vizsgálati módszereket, valamint ezek alapján a megfelelőség-követelményrendszert (*conformity specification/requirements*).

A **megfelelőség-követelményrendszer** tartalma:

- a megfelelőség megállapítása érdekében vizsgálandó tulajdonságok,
- a vizsgálandó tulajdonságok mérésére szolgáló mérési skálák,
- a vizsgálandó tulajdonságok elemzésére szolgáló vizsgálati módszerek,
- a tulajdonságok mért értékére vonatkozó követelmények (relációk).

Adott objektum (termék, folyamat, személy, rendszer stb.) megfelelőségének (*conformity*) meghatározásához *egyértelműen, írásban* meg kell adni azt az adott követelményrendszert, amely szerint történik a megfelelőség megállapítás.

A **megfelelőségvizsgálat** típusai az alábbiak:

- termékmegfelelőség-vizsgálat (*product conformity testing*)
- rendszer/folyamatmegfelelőség-átvizsgálás/audit (*system/process conformity audit*)
- személyi megfelelőség-vizsgáztatás (*person conformity examination*)

A megfelelőségvizsgálat szakmai feladat.

Megfelelőségvizsgálatot végezhet:

- a termelő (1. fél vizsgálata)
- egy független (3. fél vizsgálata)
- (a fogyasztó/vevő [2. fél vizsgálata])

A **megfelelőségmegállapítás** (*conformity assessment*) során megállapítjuk, hogy a megfelelőségtulajdonságok meghatározott tulajdonságértékei kielégítik-e a megfelelőségtulajdonság értékekre vonatkozó megfelelőség-követelményeket. Ha igen, akkor az objektum megfelelő, ha nem, akkor pedig meg nem megfelelő (az adott követelményrendszerre vonatkozóan!).

Megfelelőségtanúsítás

Tanúsítani lehet:

- termékmegfelelőséget,
- minőségügyi rendszer megfelelőségét,
- személyzet megfelelőségét.

A minőségügyben a megfelelőségvizsgálat, a megfelelőségtanúsítás és az akkreditálás szoros kapcsolatban vannak a szabványosítással.

A megfelelőségtanúsítást végző szervezetek működésére az alábbi szabványok vonatkoznak:

- ISO/IEC 17065 Terméktanúsítást végző tanúsítási szervekre vonatkozó általános feltételek (*General criteria for certification bodies operating product certification*)
- ISO/IEC 17021 Minőségügyi rendszerek tanúsítását végző tanúsítási szervekre vonatkozó általános feltételek (*General criteria for certification bodies operating quality system certification*)
- ISO/IEC 17024 Személyzet tanúsítását végző tanúsítási szervekre vonatkozó általános feltételek (*General criteria for certification bodies operating certification of personnel*)

A megfelelőségtanúsítás sejtésünk szerint az erkölcsi normarendbe tartozik.

Akkreditálás

Az **akkreditálás** (accreditation), elismerés értelmezése az alábbi:

- valaki – akkreditáló szervezet (accreditation body)
- valaki(k) érdekében (nemzetgazdaság?, közjó?)
- valamilyen célból (biztonság?)
- valamilyen eljárással
- alkalmasnak tartja, elismeri
- valaki(akkreditált)
- tevékenységének (vizsgálat/kalibrálás, tanúsítás, ellenőrzés)
- alkalmasságát, hitelességét.

Az akkreditálásnál értelmezni kell az **akkreditáló szervezet**

- alkalmasságát (*competence* of accreditation body)
- és képességét (*capability* of accreditation body).

Az akkreditáló szervezetekre vonatkozó szabványkövetelmény az alábbi:
ISO/IEC 17011:2004: Megfelelőségértékelés. Megfelelőségértékelést végző szervezeteket akkreditáló szervezetekre vonatkozó általános követelmények.

A hazai jogrendben **akkreditálható szervezetek** az alábbiak:

1. laborok

- vizsgáló laboratóriumok (ISO/IEC 17025)
- kalibráló laboratóriumok (ISO/IEC 17025)

2. tanúsító szervezetek

- terméktanúsító szervezetek (ISO/IEC 17065)
- rendszertanúsító szervezetek (ISO / IEC 17021)
- személyzettanúsító szervezetek (ISO/IEC 17024)

3. ellenőrző szervezetek

- ellenőrző szervezetek (ISO/IEC 17020)

A **tanúsítást és akkreditálást végző szervezetek működésére vonatkozó szabványok** az alábbiak:

ISO 17000 szakkifejezések,

ISO 17011 akkreditáló testületek,

ISO 17020 ellenőrzést végző testületek,

ISO 17021 rendszertanúsító testületek,

ISO 17024 személytanúsító testületek,

ISO 17025 vizsgáló és kalibráló laboratóriumok,

ISO 17030 harmadik fél megfelelési jele,

ISO 17040 megfelelésértékelő és akkreditáló testületek társértékelése,

ISO 17050 szállító megfelelésnyilatkozata,

ISO 17065 terméktanúsító testületek (Guide 65 helyett).

Az akkreditálás sok országban jogilag nem szabályozott, azaz lényegében **bárki akkreditálhat**. Azonban vannak olyan országok, ahol jogilag értelmezik a **nemzeti akkreditálást**. Magyarország is ilyen: az erre

vonatkozó törvény a 2015. évi CXXIV. törvény a nemzeti akkreditálásról.

A nemzeti akkreditálási törvény értelmezése szerint „Az akkreditálás annak hivatalos elismerése, hogy valamely szervezet vagy intézmény felkészült bizonyos tevékenységek (vizsgálat, tanúsítás, ellenőrzés) meghatározott feltételek szerinti végzésére.” A nemzeti akkreditálást hazánkban a Nemzeti Akkreditáló Hatóság végzi, az akkreditált szervezetek alkotják az ún. Akkreditált Szervezetek Klaszterét.

Az akkreditálás sejtésünk szerint az erkölcsi normarendbe, míg a nemzeti akkreditálás a jogi normarendbe tartozik.

A menedzsmentrendszerek tanúsítása

A tanúsítás jogi értelemben nem kötelező, de a vevő követelheti, hogy a beszállító szervezet/vállalat menedzsmentrendszere tanúsítva legyen.

Többféle tanúsító szervezet létezik, fontosak a vállalati menedzsmentrendszert tanúsító szervezetek. A vállalat kérhet egy tanúsító szervezetet arra, hogy az adott menedzsmentrendszerét tanúsítsa. A tanúsítás feltétele, hogy a vállalat működtessen menedzsmentrendszert és ennek keretében belső auditot végezzen. A tanúsítási folyamat során először a dokumentumok átvizsgálására kerül sor, majd ennek sikeres elvégzése után megtörténik a tanúsító audit, amelynek eredményessége esetén a vállalat rendszer tanúsítványt kap.

Menedzsmentrendszert tanúsító szervezetek akkreditálása

A menedzsmentrendszert tanúsító szervezetek számára nem kötelező az akkreditálás. A vevő azonban a piaci ereje miatt megkövetelheti, hogy a beszállítójának a menedzsmentrendszere akkreditált tanúsító szervezet által legyen tanúsítva. A tanúsító szervezetek akkreditálásának célja a tanúsítványok kölcsönös elfogadásának elősegítése.

MEGFELELÉSKEZELÉS

A szabványok szökőárja

A szabványok szökőárját mutatják az alábbi adatok:

- szabvány: Google kereső 12,5 millió találat (2020.12.14.),
- MSZ szabvány: kb. 27 ezer találat,
- EN: CEN, CENELEC, ETSI szabványok nagy száma: 1,8 millió találat (2020.12.14.),
- Harmonizált EN szabvány az EU Bizottság felkérésére: 130 ezer találat (2020.12.14.),
- Termékbiztonság harmonizált 67 CEN szabvány,
- ISO szabvány: kb. 22 ezer, évi 1,5 ezer új évente,
- Európai direktívákhoz kapcsolódó európai szabványokat bevezető érvényes magyar szabványok: kb. 4 ezer,
- újabb területek szabványosítása, pl. ISO 37001 szabvány: Megvesztegetés elleni irányítási rendszerek - Követelmények használati útmutatóval.

A szabványok szökőárját mutatják az alábbiak is:

Az ISO és az IAF (Nemzetközi Akkreditálási Fórum) által az ENSZ Éghajlat-változási Keretegyezményének 23. bonni konferenciájához ajánlott szabványok az alábbiak:

- Az [ISO 14001](#) (környezetközpontú irányítás), az [ISO 14065](#) (üvegházhatású gázok validálása és verifikálása) és az [ISO 50001](#) (energiairányítás).
- Kidolgozás alatt álló ISO-szabványokat is bemutatják – például az [ISO 14090](#)-et az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás keretrendszeréről, az [ISO 14080](#)-at az éghajlatváltozás elleni fellépés keretrendszeréről és az [ISO 14097](#)-et, amely az éghajlat-finanszírozásra összpontosít.

A jogszabályok bonyolultsága

Az államok – az erkölcs helyett – egyre bonyolultabb jogszabályokkal próbálják tartani a rendet. Erre példák az alábbiak:

- A BIZOTTSÁG KÖZLEMÉNYE - Útmutató a termékekre vonatkozó uniós szabályozásról – 160 o.,
- AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS (EU) 2017/745 RENDELETE (2017. április 5.) az orvostechikai eszközökről – 225 o.,
- AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS (EU) 2016/679 RENDELETE (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről (GDPR) – 95 o.

A szakmai jogszabályok szökőárja

A magyar jogszabályok megoszlása közelítően az alábbi:

- nemzetközi egyezményt kihirdető: 25%,
- jogászjog: 15%,
- szakmai/technikai jog: 60%.

A *szakmai/technikai jog* egyrészt a korszerű technológiák kezelésére szolgál, másrészt az állam szakmai jogszabályokkal védi a védtelen (hülye?) fogyasztót.

Példaként felsoroljuk a műszaki/szakmai termékekre vonatkozó direktívák hazai jogszabályait:

- 2/2002. (II.7.) SzCsM rendelet az **egyéni védőeszközökről**...
- 25/1996. (IV.17.) IKIM rendelet a sújtólég - vagy **robbanásbiztos védelmű villamos gyártmányok** vizsgálatáról és tanúsításáról
- 3/2003. (I. 25.) BM-GKM-KrVM rendelet az **építőipari termékekről**
- 79/1997. (XII.31.) IKIM rendelet az egyes (kisfeszültségű) **villamosági termékek** biztonsági követelményeiről és az azoknak való *megfeleléség értékeléséről*
- 3/1998. (I.12.) IKIM rendelet az egyes **hegesztett szerkezetek** gyártását végző gazdálkodó szervezetek alkalmasságának igazolásáról
- 8/1998. (III.31.) MüM rendelet a **munkaeszközök** és használatuk biztonsági és egészségügyi követelményeinek minimális szintjéről

- 62/2004. (IV.24.) GKM rendelet a **nem automatikus működésű mérlegek** mérés technikai követelményeiről és megfelelőségének tanúsításáról
- 20/1998. (IV. 17.) IKIM rendelet a gáznemű vagy folyékony tüzelőanyaggal üzemelő **melegvízkazánok** hatásfok követelményeiről és *megfelelőségének tanúsításáról*
- 21/1998. (IV. 17.) IKIM rendelet a **gépek** biztonsági követelményeiről és *megfelelőségének tanúsításáról*
- 22/1998. (IV. 17.) IKIM rendelet az egyes **gázfogyasztó készülékek** kialakulásáról és *megfelelőségének tanúsításáról*
- 78/2003. (XI. 27.) GKM együttes rendelet a **gyerekjátékszerek** biztonságossági követelményeiről, vizsgálatáról és *tanúsításáról*
- 113/1998. (VI. 10.) Kormányrendelet a **felvonók és a mozgólépcsők** építésügyi hatósági engedélyezéséről, üzemeltetéséről, ellenőrzéséről és az ellenőrökről
- 62/2006. (VIII.30.) GM rendelet az **elektromágneses összeférhetőségről**
- 47/1999 (X.6.) EüM rendelet az **aktív beültethető gyógyászati eszközökről**
- 2/2000. (VII. 26.) KöViM rendelet a **szabadidős vízijárművekről**
- 5/2004. (IV.13.) IHM rendelet a rádió és távközlési **végberendezésekről**
- 9/2001. (IV. 5.) GM rendelet a **nyomástartó berendezések és rendszerek** biztonsági követelményeiről és a *megfelelőség tanúsításáról*
- 8/2002. (II. 16.) GM rendelet a potenciálisan **robbanásveszélyes környezetben** történő alkalmazásra szánt berendezések, védelmi rendszerek vizsgálatáról és *tanúsításáról*
- 8/2003. (II. 19.) GKM. rendelet a **szállítható nyomástartó berendezések** biztonsági követelményeiről és *megfelelőség-tanúsításáról*
- 191/2002. (IX. 4.) Kr rendelet a **polgári felhasználású robbanóanyagok** forgalmazásáról és felügyeletéről
- 8/2003. (III.13.) ESzCsM rendelet az in vitro **diagnosztikai orvostechnikai eszközökről**
- 16/2006. (III. 27.) EüM rendelet az **orvostechnikai eszközökről**

Új jelszó: megfeleléskezelés (compliance management)

A compliance megfelelést jelent. A **megfeleléskezelés** (compliance management) mint tevékenység célja annak a biztosítása, hogy egy adott vállalkozás működése megfeleljen a rá vonatkozó valamennyi jogszabálynak és egyéb szabálynak, előírásnak.

A vállalkozás szabályoknak megfelelő működése, a megfeleléskezelés – a szabályok megsértéséből eredő következmények elkerülése mellett – a vállalkozás jó hírnevének védelmét is szolgálja és elősegítheti az üzleti partnerek általi megbecsülését, valamint ezáltal a fejlődését.

Javaslat a szakmai szabályozóeszközök elnevezésére és használatának jellemzésére

A szabályozáskomplexitás megpróbálja felvázolni és rendszerezni a rendkívül összetett, bonyolult közösségi élet tevékenységeinek a szabályozási módjait. A szabályozáskomplexitás magába foglalja a közösségi élet tevékenységeinek szabályozásával kapcsolatos problémákat, lehetőségeket és azok főbb jellemzőit.

A szabályozáskomplexitás rendkívül sokféle szempont szerint jellemezhető, az alábbiakban néhány fontos jellemzőt vázolunk.

A közösségi élet tevékenységeinek a szabályozása egyrészt attól függ, hogy a szabályozáshoz milyen **eszközt** használunk, másrészt attól, hogy a közösségi élet **mely tevékenységeinek** a szabályozására szolgál. A tevékenységek többféle módon csoportosíthatók, így megkülönböztetünk például gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, oktatási, egészségügyi, életminőség-szabályozási, biztonsági, honvédelmi *vagy* piaci minőséget, valamint társadalmi minőséget, egyéni életminőséget, *stb.*

A közösségi élet tevékenységeinek a szabályozása **a normarend tartalma** szerint lehet vallási, erkölcsi, jogi, illetve esetleg ide sorolhatjuk még az illemet vagy egyéb normarendeket is. Az egyes normarendek a saját kódrendszerük mentén működnek, azonban kapcsolatban állhatnak egymással.

A közösségi élet tevékenységeinek a szabályozása a közösségi szintek szerint lehet emberiség, nemzetek közössége, nemzet, állam (ország),

vállalat/intézmény, helyi közösség, zárt közösség, szakmai csoport vagy éppen a család.

A szabályozásoknál használt „eszközök” sokfélesége

A szabályozásoknál, a szabályozáskomplexitás gyakorlatában – a jog, erkölcs, vallás történelmileg kialakult és jól ismertnek gondolt eszközrendszerén túl – rendkívül sokféle szabványt, sztenderdet, előírást, eljárást, szabályzatot, eszközt, megállapodást, normát, protokollt, jogszabályt, utasítást, ajánlást, enciklikát, kódexet, modellt, megfelelés megállapítást, stb. használnak, ráadásul sok esetben ezek az elnevezések sem egyértelműek, a tartalmuk erősen eltérő lehet. Közös bennük, hogy normatív (előíró) tartalommal bírnak.

Javaslat a szabályozásoknál használt „eszközök” összefoglaló elnevezésére

Nem egyértelmű, hogy a különböző, újonnan megjelenő eszközöket, eljárásokat, milyen összefoglaló névvel illetjük. A szabályozáshoz használt eszközök gyűjtőnévként javasoljuk a **szakmai (technikai) eszközök** elnevezést (helyette lehetne esetleg az **előírás vagy eljárás** kifejezéseket is használni).

A szakmai eszközök kidolgozása jellemzően nem a klasszikus jogalkotási folyamatok során történik, azonban a jogalkotó hivatkozik rájuk, szövegüket jogszabályba illeszti. A szakmai eszközök gyakran etikai vagy vallási tartalmakat is megjelenítenek.

A szakmai eszközöket felfoghatjuk úgy is, mint önálló normarendet, de tekinthetjük az egyes normarendek kapcsolati hálózatának is.

SZAKMAI (TECHNIKAI) ESZKÖZÖK - NÉHÁNY PÉLDA

A rendkívül összetett, bonyolult közösségi élet tevékenységeinek a szabályozási módjai közül az alábbiakban jellemző példaként a nemzetközi egyezmények, az enciklikák és a vállalati tevékenységek szabályozási rendszereit vázoljuk.

NEMZETKÖZI EGYEZMÉNYEK

A nemzetközi egyezmények olyan szakmai eszközöknek tekinthetők, amelyeknek szövegét jellemzően jogszabályként is kihirdetik, így inkorporálódnak a jog mint normarend korpuszába. Más kérdés, hogy ezek az egyezmények szoros kapcsolatban állnak a szokásokkal vagy a kereskedelemmel kapcsolatos erkölcsi renddel is. Ennek értelmében a nemzetközi egyezmények több normarend kapcsolati mintájaként foghatók fel.

General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) - Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény

Az egyezmény közösségi szintje az ország/állam.

Az egyezmény a tagországok közötti kereskedelmi tevékenységet szabályozza.

Az egyezmény normarendtartalma jogi, célját tekintve a tagországok számára erkölcsi.

The United Nations Framework Convention on Climate Change - A párizsi éghajlatvédelmi egyezmény, vagy röviden csak párizsi egyezmény

Az egyezmény közösségi szintje az ország/állam.

Az egyezmény az aláíró tagországok klímavédelem iránti elkötelezettségét foglalja magába.

Az egyezmény normarendtartalma erkölcsi, de hazánkban jogszabály írja elő.

Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló Egyezmény - Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, vagy röviden European Convention of Human Rights

Az egyezmény közösségi szintje az ország/állam.

Az egyezmény az aláíró tagországok klímavédelem iránti elkötelezettségét foglalja magába.

Az egyezmény normarendtartalma erkölcsi, de hazánkban jogszabály írja elő. Az egyezményt az *1993. évi XXXI. törvény* hirdette ki.

PÁPAI ENCIKLIKÁK

A pápai enciklikák és az egyházjog szintén több normarend kapcsolati hálózataként foghatók fel, bennük központi jelentőséggel bír a vallási normatív tartalom. Ide sorolható a szintén több normarend kapcsolati mintájaként értelmezhető természetjog is.

A **Laudato si'** (Áldott légy) enciklikát Ferenc pápa 2015-ben jelentette meg.

Az enciklika az embernek a teremtett világgal való összetartozását foglalja össze.

Az enciklika normarendtartalma vallási, minden ember számára ajánlott.

A **Fratelli tutti** (Mindnyájan testvérek) enciklikát Ferenc pápa 2020-ban jelentette meg.

Az enciklika mondanivalója az emberiség egysége.

Az enciklika normarendtartalma vallási, minden ember számára ajánlott.

VÁLLALATI TEVÉKENYSÉGEK SZABÁLYOZÁSI RENDSZERE

A közösségi élet fontos része a vállalati tevékenységek szabályozott működése. Az alábbiakban a vállalati tevékenységek néhány szabályozási rendszerét mutatjuk be, amelyek részben jogi, részben pedig erkölcsi normarendet képviselnek, és több normarend kapcsolati hálózataként foghatók fel.

A vállalatok/intézmények társadalmi felelősségvállalása (Corporate Social Responsibility) MSZ ISO 26000: 2011 Útmutató a társadalmi felelősségvállaláshoz

A vállalatok/intézmények társadalmi felelősségvállalása ideális esetben

A vállalatok/intézmények társadalmi felelősségvállalása túlmutat a jogkövetésen: önkéntes, önzetlen tevékenység, amely ráfordítást igényel. Kérdéses, hogy a felelősségvállalás miatt csökken-e a nyereség, vagy inkább a jó benyomás miatt nő a kereslet és a nyereség?

A vállalatok/intézmények társadalmi felelősségvállalásának kérdőjelei

A vállalat társadalmi felelősségvállalása nincs összhangban/ellentétes az üzleti világ és a vállalat alapvető céljával, a nyereségmaximalizálással.

A vállalat társadalmi felelősségvállalása lehet, hogy figyelemfelkeltés/reklám.

A vállalat társadalmi felelősségvállalása által próbálják egyes vállalatok elterelni az államok figyelmét a működésük kártékonyaságáról.

A társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos díjak szervezésével foglalkozó szervezetek működésének kérdőjelei

Nyereségérdekeltségű vagy non-profit az egyes díjak hirdetése, szervezése, a hozzájuk kapcsolódó oktatás, felkészítés, értékelés, regisztrálás, tanúsítás, akkreditálás? Példák: Nemzeti Minőség (Kiválóság) Díj, Üzleti Etikai Díj, Díj a fenntartható mezőgazdaságért, 3 jócselekedet, CSR verseny, Legjobb munkahely, Családbarát munkahely.

A vállalatok/intézmények társadalmi felelősségvállalásának segítői vagy haszonélvezői az alábbi szervezetek (csak példák)?

NESsT Nonprofit Enterprise and Self-Sustainability Team Inc., NESsT EUROPE Nonprofit Kft , SOL Society for Organizational Learning , SOL Hungary Kft., Global SOL Network

A fentiekből következően

A vállalatok/intézmények társadalmi felelősségvállalása eszköz

- **tevékenysége** a társadalmi felelősségvállalás,
- **normarendtartalma** lehet erkölcsi vagy erkölcstől független,
- **közösségi szintje vállalat/intézmény.**

Objektumok megfelelése

Objektumok megfeleléség-követelményrendszere

Megfeleléség szempontjából **objektumnak** nevezzük összefoglalóan a termékeket, rendszereket/folyamatokat és személyeket.

Az objektumok megfeleléség-követelményrendszere (*conformity specification/requirements*) az objektumok megfeleléségének megállapítása érdekében vizsgálandó objektumtulajdonságokat (*conformity characteristic*), a vizsgálandó tulajdonságok mérésére szolgáló mérési skálákat, a vizsgálandó tulajdonságok vizsgálatára szolgáló vizsgálati módszereket és a tulajdonságok mért értékére vonatkozó követelményeket (relációk) tartalmazza.

Adott objektum (termék, rendszer/folyamat, személy) megfeleléségének (*conformity*) meghatározásához *egyértelműen, írásban* meg kell adni azt az adott követelményrendszert, amely szerint történik az objektum megfeleléségének megállapítása.

Az objektumok megfeleléségvizsgálata

A megfeleléség megállapítás/vizsgálat típusai az objektumok típusa szerint a következők lehetnek: termékmegefeleléség-**vizsgálat** (*product conformity testing*), rendszer/folyamatmegefeleléség-**átvizsgálás/audit** (*system/process conformity audit*), személymegefeleléség-**vizsgáztatás** (*person conformity examination*).

Az objektumok megfeleléségvizsgálata szakmai feladat. Megfeleléségvizsgálatot végezhet a termelő (1. fél vizsgálata), a független vizsgáló (3. fél vizsgálata) és a fogyasztó/vevő (2. fél vizsgálata).

Az objektumok megfeleléségvizsgálatának veszélyei

Az objektumok megfeleléségvizsgálata eszköz használata esetén értelmezni kell a vizsgálatot végző szervezet alkalmasságát (*competence of body*) és a szervezet képességét (*capability of body*). Kérdéses, hogy az adott szervezet alkalmas-e, illetve képes-e a megfeleléség vizsgálatra,

valamint az is fontos kérdés, hogy a szervezetnek mi az értékrendje. Előfordulhat, hogy a vizsgáló szervezet hivatalosan nonprofit szervezet, de a gyakorlatban mégis nyereségre törekszik, így működése erkölcstelen.

A fentiekből következően az objektumok megfelelőségvizsgálata eszköz

- **tevékenysége** az objektumok megfelelőség vizsgálata,
- **normarendtartalma** lehet erkölcsi vagy attól független,
- **közösségi szintje** állami vagy vállalat/intézmény.

Objektumok megfelelőségmegállapítása

Az objektumok megfelelőségmegállapítása (*conformity assessment*) során a megfelelőségmegállapítást végző szervezet megállapítja, hogy az objektum megfelelőség-követelményrendszerben rögzített megfelelőségtulajdonság meghatározott tulajdonságértékei kielégítik-e a megfelelőségtulajdonság értékekre vonatkozó megfelelőségkövetelményeket. Ha igen, akkor nem azt mondjuk, hogy az objektum megfelelő, hanem azt, hogy az objektum megfelelő az adott követelményrendszerre vonatkozóan. Ha nem, akkor pedig az objektum meg nem megfelelő az adott követelményrendszerre vonatkozóan.

Az objektumok megfelelőségmegállapításának veszélyei

Az objektumok megfelelőségmegállapítása eszköz használata esetén értelmezni kell a megfelelőségmegállapítást végző szervezet alkalmasságát (*competence of body*) és a szervezet képességét (*capability of body*). Kérdéses, hogy az adott szervezet alkalmas-e, illetve képes-e a megfelelőség megállapítására, valamint az is fontos kérdés, hogy a szervezetnek mi az értékrendje. Előfordulhat, hogy a szervezet hivatalosan nonprofit szervezet, de a gyakorlatban mégis nyereségre törekszik, így működése erkölcstelen.

A fentiekből következően az objektumok megfelelőségmegállapítása eszköz

- **tevékenysége** az objektumok megfelelőségmegállapítása,
- **normarendtartalma** lehet erkölcsi vagy attól független,
- **közösségi szintje** állami vagy vállalat/intézmény.

Menedzsmentrendszerek megfeleléstánúsítása

A vállalati menedzsmentrendszerek megfeleléstánúsítása

A vállalati menedzsmentrendszerek tanúsítása jogi értelemben nem kötelező, de a vevő követelheti, hogy a beszállító szervezet vállalati menedzsmentrendszere tanúsítva legyen. A vállalat kérhet egy vállalati menedzsmentrendszert tanúsító szervezetet arra, hogy az adott menedzsmentrendszerét tanúsítsa. A tanúsítás feltétele, hogy a vállalat működtessen menedzsmentrendszert és ennek keretében belső auditot végezzen.

A vállalati menedzsmentrendszerek megfeleléstánúsítását a vállalati menedzsmentrendszert tanúsító szervezetek végzik.

A vállalati menedzsmentrendszerek tanúsítása során a tanúsító szervezet először a vállalati dokumentumok átvizsgálását végzi, majd ennek sikere után a tanúsító szervezet tanúsító auditot végez, aminek a sikeressége esetén a tanúsító szervezet kiadja a vállalat számára a menedzsmentrendszer megfeleléstét igazoló tanúsítványt.

A menedzsmentrendszerek megfeleléstánúsításának veszélyei

A vállalati menedzsmentrendszerek tanúsítás eszköz használata esetén értelmezni kell a vállalati menedzsmentrendszerek tanúsítását végző szervezet alkalmasságát (*competence of body*) és a szervezet képességét (*capability of body*). Kérdéses, hogy az adott szervezet alkalmas-e, illetve képes-e a megfelelést tanúsítására, valamint az is fontos kérdés, hogy a szervezetnek mi az értékrendje. Előfordulhat, hogy a szervezet hivatalosan nonprofit szervezet, de a gyakorlatban mégis nyereségre törekszik, így működése erkölcstelen.

A fentiekből következően a vállalati menedzsment rendszerek tanúsítása eszköz

- **tevékenysége** a vállalati menedzsmentrendszerek tanúsítása,
- **normarendtartalma** lehet erkölcsi, de lehet attól független is,
- **közösségi szintje** állami vagy vállalat/intézmény.

A SZAKMAI ESZKÖZÖK TIPOLÓGIÁJA

Tágabb, átvitt értelemben egy cél megvalósítására irányuló normatív (előíró) tartalommal bíró tevékenységet **szakmai eszköznek** nevezzük.

Az ismertebb szakmai eszközök rendszerezett listája

Az ismertebb szakmai eszközök rendszerezett listája az alábbi:

- mód, módszer, technika, eszköz, szakmai eszköz, módozat, eljárás mód;
- művelet, menet, folyamat, ügymenet, eljárás;
- szabvány, nemzeti szabvány, sztenderd, norma;
- jogszabály, alaptörvény, törvény, rendelet, műszaki jogszabály, direktíva/irányelv;
- utasítás, felszólítás;
- rendelés, rendelvény, vény, recept, rendelkezés, elrendelés, meghagyás, végzés, intézkedés;
- rendszabály, rendtartás;
- protokoll, szakmai protokoll;
- elvárás, követelmény, követelményrendszer, előírás, műszaki dokumentáció;
- szabályozás: aritmetikai (tisztán matematikai alapú), logikai (belátáson és következtetésen alapuló) és formális szabályozás;
- szabály, képlet, modell;
- szabályzat: közszolgálati, munkáltatói, szervezeti működési, stb.;
- folyamat/tevékenység szabályozás, szabályozási rendszer, minőség-szabályozási rendszer;
- megfelelőség követelményrendszer megfelelőségmegállapítás, megfelelőségtanúsítás, akkreditálás;
- megállapodás, egyezmény;
- ajánlás, útbaigazítás, enciklika;
- kódex, etikai kódex.

Javaslat a szakmai eszközök főbb jellemzőire:

- *a szakmai eszköz neve*
- *a szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja,*
- *a szakmai eszköz rövid leírása,*
- *a szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete,*
- *a szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme,*
- *a szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége,*
- *a szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű,*
- *a szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje,*
- *a szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme,*
- *a szakmai eszköz által alkalmazott módszer,*
- *a szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei,*
- *a szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata,*
- *megjegyzés.*

NÉHÁNY ISMERTEBB SZAKMAI ESZKÖZ JELLEMZÉSE

Az alábbiakban néhány ismertebb szakmai eszköz fent megadott szempontok szerinti jellemzését mutatjuk be.

A szakmai eszköz neve: **Belső Kontroll Rendszer**

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* egyértelmű
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* A belső kontrollrendszer a szervezetirányítás elválaszthatatlan eszközeként magában foglalja mindazon szabályokat, eljárásokat, gyakorlati módszereket és szervezeti struktúrákat, amelyeket arra a célra terveztek, hogy segítséget nyújtsanak a vezetésnek a céljai eléréséhez, valamint megelőzzék vagy feltárják és korrigálják a célok elérését akadályozó eseményeket. Jogi alapja **a költségvetési szervek belső kontrollrendszeréről és belső ellenőrzéséről szóló 370/2011. (XII. 31.) Korm. rendelet**
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* **(vállalati) szabályozási rendszer.**
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* **köztulajdonban álló gazdasági társaságok.**

- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* kormányzat, megfelelő.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* a közjó szolgálata.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* állami gazdálkodó szervezetek.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* költségvetési szervek.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* Belső Kontroll Rendszer, benne a nyomvonalakban a kockázatkezelés alapján a tevékenységek végrehajtásának eljárásrendje.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:*
- Az államháztartásról szóló 2011. évi CXCV. törvény 69. § (1) bekezdése kimondja, hogy „a belső kontrollrendszer ... azt a célt szolgálja, hogy ... a **működés** és gazdálkodás során a tevékenységeket szabályszerűen, gazdaságosan, hatékonyan, eredményesen hajtsák végre...”. A törvény tehát nem csupán a gazdálkodásról, hanem a **működésről** is szól.
- Sajnálatos módon mind a mai napig sok költségvetési szerv nem az alaptevékenységre, hanem csak a gazdálkodási területre értelmezi, így a lényegét nem veszi figyelembe, hiszen minden szervnek az alaptevékenységét kellene megfelelően szabályozni.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* a belső kontrollrendszer normarendje elsősorban jogi, de tartalmában erkölcsi, így több normarend kapcsolati hálózatoként fogható fel.

A szakmai eszköz neve: **GMP (Good Manufacturing Practice) - Helyes Gyógyszergyártási Gyakorlat**

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* nem egyértelmű, mert a GMP jogszabály csak a gyógyszergyártás helyes gyakorlatát tartalmazza, azonban ennek tartalmát sokan általánosan, több szakterületre, pl. élelmiszeriparra, mezőgazdaságra is értelmezik.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* A 44/2005. (X. 19.) EüM „Az emberi alkalmazásra kerülő gyógyszerek gyártásának személyi és tárgyi

feltételeiről” című EüM. rendelet teszi kötelezővé a gyógyszergyártásban a helyes gyártási gyakorlat betartását.

- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* vállalati termelés minőség szabályozási rendszer.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* gyógyszergyártás.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* OGYEI, megfelelő.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* hatósági, a közjót szolgálja.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* gazdasági vállalkozás.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* gyógyszergyártó gazdasági vállalkozás.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* jogszabályban rögzített eljárásrend.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* sok félreértés adódik abból, hogy az eredetileg csak a gyógyszergyártásra vonatkozó, jogszabályon alapuló előírás helyett ma már számos területen általánosítják a szemléletét, így keveredik a jogi és a tartalmi szemlélet. Míg a gyógyszergyártás esetén az OGYEI inspekcióval ellenőrzi a feltételek teljesítését, addig az élelmiszeriparban és a mezőgazdaságban egyes tanúsító szervezetek tanúsítványt adnak.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* a jogi szabályozás a jogi normarendhez tartozik, de az eszköznek erkölcsi normarend tartalma is van.

A szakmai eszköz neve: etikai kódex

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja :* sokan sokféle módon értelmezik az etikai kódexet, így az elnevezés nem egyértelmű és félreértésre adhat okot.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* az etikai kódexeket olyan szabályoknak tekintjük, amelyeket jellemzően a szakmai etikák körébe szokás besorolni, valójában azonban sok esetben egy-egy hivatásrend munkajogi szabályait pontosítja és teszi kifejezetten vagy burkoltan kötelezővé, ill. szankcionálhatóvá. Pontosan emiatt jól alkalmaz-

hatóak munkajogi vitákban, együtt az elsősorban eljárási elemeket tartalmazó fegyelmi szabályzatokkal. Az etikai kódexek célja az azokat hatályba léptető közösség autonóm célja, szankciói pedig heteronómak, azokat a közösség kényszeríti ki. Jelentőségük egyre inkább az egyes nemzeti hivatásrendek területére szorul vissza. A név ellenére általában alkalmatlanok arra, hogy az egyén erkölcsi normarendjére hatást gyakoroljanak.

- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* erkölcsi magatartás.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* adott szakmai közösség erkölcsi magatartása.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* sajnálatos módon sok olyan szervezet ad ki etikai kódexet, amelynek nincs biztosítva sem az alkalmassága, sem a képessége, sem pedig a megfelelősége. Még a jogszabály által létesített köztestületek esetén sem biztos, hogy az előírt feltételek teljesülnek.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* bár az etikai kódexet kiadó szervezetek értelemszerűen nonprofit szervezetek, sajnálatos módon ezek egy része a tevékenységét nyereségérdekelten végzi, ellenétben a megadott céljával és a jogi előírásokkal.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* társadalmi szervezetek.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* jogszabállyal létrehozott köztestület vagy önként társult testület.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* leírt kódex nem teljesítés esetén a közösségből kizárás.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* Mivel az adott szerv legitimitása, megfelelősége sem egyértelmű, másrésztől sok esetben vita van arról, hogy az etikai kódex csak az etikai viselkedést vagy a jogi magatartást is tartalmazza, *sok a vita és az ellentét.*
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* az etikai kódex az erkölcsi normarendbe tartozik, de elemezni kell a szabályozás vallási normarendtartalmát is.
- *Megjegyzés:* sok félreértés van az etikai kódex jogi tartalmával

kapcsolatban: egyrészt a jogtól független, másrészt, ha a jog erkölcsstelen, akkor azt nem kell betartani.

A szakmai eszköz neve: egészségügyi szakmai protokoll

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* az eszköz neve általában egyértelmű, de magyarázatként megadjuk a protokoll értelmezését: **érintkezési szabályok összessége**, amely megszabja a hivatalos érintkezések módját, formáját.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* Meghatározott betegségcsoportban és ellátási szinten egy betegség vagy állapot – az elérhető tudományos bizonyítékokkal alátámasztott preventív, diagnosztikai, terápiás, ápolási, gondozási és rehabilitációs – ellátási folyamatával kapcsolatos konkrét tevékenységek rendszerezett listája, ami az egészségügyi szolgáltatások szakmai ellenőrzésének és finanszírozásának alapját képezi. Célja az ellátás biztonságosságának és egyenletes színvonalának biztosítása.
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* betegellátás.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* minden egészségügyi szolgáltatás.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* a betegellátásra alkalmasság jogszabályi előírásainak a teljesülése.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* az egészségügyi szolgáltatások tevékenysége elvben csak nonprofit lehet, sajnos azonban sok szolgáltató nyereségre törekszik.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* állami szolgáltató.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* egészségügyi intézmény.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* a protokollban a tevékenységek rendszerezett listája, megadva az elvégzés módját is.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* az egészségügyi szakmai protokollok nem veszik figyelembe, hogy a beteg meg nem felelősége miatt a betegellátás során megállapított diagnózis logikailag csak hihető, de nem bizonyító.

- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* normarendje lehet jogi, erkölcsi és esetleg vallási, a betegellátás során sok bioetikai kérdés is felmerül.
- *Megjegyzés:* az egészségügyi szakmai protokollok nem a beteg tényleges állapotát veszik figyelembe, hanem csak a megállapított diagnózis szerinti műveleteket szabályozzák, ezért az egészségügyi szakmai protokollok erkölcstelnek.

A szakmai eszköz neve: **szabályozás szabályozáselméleti modellel**

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* az eszköz neve sok szakember számára nem egyértelmű, mert különösen a minőségügyben sajnálatos módon a szabályozáselmélet alig ismert.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* szabályozáselméleti modellel történő szabályozás, a rendszer állapotváltozóinak, beavatkozó, zavaró és kimenő változóinak az értelmezése alapján a rendszer állapotának a szabályozása az állapotváltozás, a kimenet-összefüggés és az irányítási szabály alapján történik.
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* bármely szakmai tevékenység.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* minden olyan szabályozási rendszer, amely a szabályozáselmélet modellel modellezhető.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* a modell alkalmazhatóságának a feltétele a modellező alkalmassága, képessége és megfelelősége.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* a modell alkalmazása független a modellező értékrendjétől, nyereségérdekeltségű működésétől, bár a modellért kért díjszabás mértéke erkölcstelen is lehet.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* vállalati/intézményi vagy kisebb egység.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* ha teljesül a modell alkalmazhatóságának a feltétele.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* szabályozáselméleti modellel történő szabályozás feltétele a szabályozandó rendszer

meghatározása, a rendszer működését befolyásoló tényezők ismerete, a rendszer állapotváltozóinak, beavatkozó, zavaró és kimenő változóinak, valamint az állapotváltozás, a kimenet-összefüggés és az irányítási szabály modellezhetősége.

- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* az eszköz alkalmazását nehezíti a szabályozásméleti modell ismeretének a hiánya, illetve a modellezéshez szükséges magas szintű szakemberek hiánya.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* a modell céljától függ a normatartalom, amely lehet jogi, erkölcsi és vallási.
- *Megjegyzés:* R. E. Kalman, L. Falb, M. A. Arbib: TOPICS IN MATHEMATICAL SYSTEM THEORY McGraw-Hill Book Company, New York etc., 1969, M.D. Mesarovic (Author), D. Macko (Author), Y. Takahara: Theory of Hierarchical, Multilevel Systems, 1970, B.S. Blanchard, J.E. Blyler: System Engineering Management, 5th edition, Wiley, 2016.

A szakmai eszköz neve: **nemzeti minőségügyi akkreditálás**

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* az akkreditálás (accreditation) elnevezés nem egyértelmű. Az akkreditálás tág értelemben magába foglalja a diplomáciai követek valódiságának az igazolását.
- Szűkebb értelemben is többféle akkreditálás ismert. Jogi szempontból értelmezhető a „társadalmi” és a jogszabály alapján létesített hatósági/nemzeti akkreditálás.
- A hatósági/nemzeti akkreditálásnak is több fajtája léteik: hazánkban egyrészt a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (MAB) által működtetett a felsőoktatási akkreditálás, másrészt Nemzeti Akkreditáló Hatóság (NAH) által működtetett a **nemzeti akkreditálás**, helyesebben **nemzeti minőségügyi akkreditálás**. Az utóbbi akkreditációnak a korábbi magyar neve elismerés volt.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* a (nemzeti minőségügyi) akkreditálás során a Nemzeti Akkreditáló Hatóság a nemzetgazdaság/közjó érdekében előre rögzített eljárással alkalmasnak tartja, elismeri az akkreditált szervezet alkalmasságát, hitelességét vizsgálat/kalibrálás,

tanúsítás, ellenőrzés minőségügyi tevékenység elvégzésére.

- A Nemzeti Akkreditáló Hatóság akkreditálásának célja a megfelelőségtanúsítványok kölcsönös elfogadásának elősegítése.
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* a megfelelőségtanúsítás területén. _
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* megfelelőségtanúsítás területén azok számára, akik kérnek akkreditálást.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* az akkreditálás fontossága miatt lényeges az akkreditáló szervezet képessége, alkalmassága, megfelelősége.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* elvben az akkreditáló szervezet nonprofit, független szervezet, a gyakorlatban ha nem is nyereségérdekeltségű, de a saját fenntartása érdekében az akkreditálandó szervezettől jelentős befizetést követel és nagyon sok esetben nem valósul meg a függetlenség a kisméretű ország adottságai miatt.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* állami.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* a minőségügyi megfelelőségtanúsítás területén és az oktatási területen.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* a NAH által kidolgozott módszer.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* jelentős probléma az akkreditáló szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége, a szervezet által felkért szakértők alkalmassága, képessége, és igen gyakran nem teljesül a függetlenség. Sajnálatos módon az akkreditálást sok esetben csak azért kérik, mert számos pályázat esetén feltétel az akkreditált státusz.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* az akkreditálás sok esetben az erkölcsi normarendbe tartozik.
- *Megjegyzés:* A megfelelőségtanúsító szervezetek akkreditálását a bizalom hiánya teszi szükségessé; ha a felek között lenne bizalom, akkor nem lenne szükség az akkreditálásra.

A szakmai eszköz neve: állami felsőoktatási akkreditálás

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* számos országban nincs állami/hatósági akkreditálás, ezért megkérdőjelezhető a hatósági akkreditálás szükségessége.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság a felsőoktatásban folyó képzés, tudományos kutatás, művészeti alkotótevékenység tudományos minőségének ellenőrzését, biztosítását és értékelését elősegítő országos szakértői testület.
- *A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény 71. § (1) szerint a MAB-nak (Plénum) húsz tagja van. Kilenc tagot delegál a miniszter, kettő tagot a Magyar Tudományos Akadémia, egy tagot a Magyar Művészeti Akadémia, három tagot a Magyar Rektori Konferencia, kettő tagot a felsőoktatási intézményt fenntartó egyházi jogi személyek, egy tagot a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, egy tagot a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája, egy tagot a Doktoranduszok Országos Szövetsége. A testület tagjait az oktatásért felelős miniszter előterjesztésére a miniszterelnök bízza meg, hatéves időtartamra.*
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* felsőoktatás, illetve megfelelést tanúsítás.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* az állami felsőoktatási intézmények.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (MAB). Kihívás a megfelelés vonatkozásában az akkreditáló szervezet esetében egyrészt a hazai minőségügy alacsony színvonala, másrészt az akkreditálásban és a döntéshozásban szereplő szakértők megfelelő minőségügyi oktatásának hiánya, továbbá a túlterheltségük.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* elvben az akkreditáló szervezet nonprofit, független szervezet, a gyakorlatban a saját fenntartása érdekében az akkreditálandó szervezettől jelentős befizetést követel.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* állami.

- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* felsőoktatás.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* a MAB minőséghitelítést végez, azaz megvizsgálja, hogy egy adott intézmény vagy program megfelel-e a MAB által előre meghatározott és közzétett minőségi követelményeknek. Ha ez a megfelelés fennáll, akkor hitelesíti, "akkreditálja" a vizsgált intézményt vagy programot. Fő tevékenységi köre tehát az intézmények, karok és programok akkreditációja, valamint az egyetemi tanári pályázatok véleményezése.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* jelentős probléma egyrészt a Kormány szerepe a testület működésében, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak hagyományos jelentős befolyása. Komoly kockázat, hogy az akkreditáció formálissá, adminisztratívává válik, ill. veszélyt jelenthet, hogy az akkreditáló szervezet tagjai, felkért szakértői ugyan elismert szakértői a felsőoktatásnak, a minőségügyi ismereteik azonban nem elegendőek, vagy a pártatlanságuk nem biztosított. Ezért az eljárások és döntések esetenként nem annyira minőségügyi szakmai, mint bürokratikus döntések lesznek.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* a felsőoktatási akkreditáció elsősorban a jogi normarendbe tartozik, emellett közvetetten az erkölcsi normarend része is, több normarend kapcsolati hálózatoként fogható fel.

A szakmai eszköz neve: **menedzsmentrendszer-szabvány**

- *A szakmai eszköz nevének egyértelmősége, szinonímái, eszközcsoportja:* a magyar minőségügyi szakmában ez az elnevezés aránylag egyértelmű, bár a menedzsment szó helyett néhányan az irányítási elnevezést használják, ami azonban erősen félrevezető, hiszen a magyar irányítás szó tartalma eltér a menedzsment (kezelés) szó értelmétől.
- A menedzsmentrendszer-szabvány elnevezésén a legtöbben az ISO vagy hasonló szervezet által kiadott, a magyar szabvány fogalmát tükröző jelentést értik. A gyakorlatban ezen elnevezésen ma már általában az újabb hatályos ISO 9001 szabványt értik. Szomo-

rúan meg kell jegyezni, hogy a korábbi ISO 9000, ISO 9001, ISO 9004 szabványok tartalmasabb, összehangolt szabványok voltak.

- *A szakmai eszköz rövid leírása:* a menedzsmentrendszer-szabvány a vállalati menedzsmentrendszerek összefoglaló elnevezése, ezen belül értelmezhető a minőségmenedzsment (MIR), a környezetmenedzsment (KIR), a munkahelyi egészségvédelmi és biztonsági menedzsment (MEBIR), valamint az információ- és adatvédelmi menedzsmentrendszerek összefoglaló elnevezése.
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenység területe:* A vállalat/szervezet működését szabályozó szervezet menedzsmentrendszere.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* elvben bármely szervezet menedzsmentrendszere.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* az ISO szervezet rendkívül nagy tapasztalattal rendelkező, magas színvonalú üzleti stratégia alapján működik, azonban a szabványok készítése során elsősorban a könnyű értékesíthetőséget és nem az egyre tökéletesítendő minőségügyi szakmai tartalmat tekinti célnak.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* hivatalosan nonprofit szervezet, azonban minél több nyereségre törekszik.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* állami szinten gazdasági szervezet.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* bármilyen gazdasági, társadalmi szervezet.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* menedzsmentrendszer szabvány alkalmazása.
- *A szakmai eszköz használatának veszélyei:* Az ISO 9001 szabvány újabb kiadásai használatának rendkívül nagy a veszélye, mert a szabványok minőségügyi szakmai tartalmának a legmagasabb szintjét a 2000-ben kiadott szabványok képezték, azóta azonban nem volt szakmai fejlődés.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* a menedzsmentrendszer szabványok alkalmazása jogi szempontból önkéntes, de a beszállítók számára a vevő piaci kényszere miatt „kötelező”. A

menedzsmentrendszer-szabványok az erkölcsi normarend részének tekinthetők, de több normarend kapcsolati hálózataként is felfoghatók.

A szakmai eszköz neve: **műszaki dokumentáció**

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* aránylag egyértelmű elnevezés.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* a műszaki dokumentáció magába foglalja a berendezés tervezésére, gyártására, összeszerelésére, telepítésére, üzemeltetésére és karbantartására vonatkozó szöveges és képi (rajzos, fényképes) információkat.
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* termékek, alkotások létrehozása.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* elsősorban a műszaki alkotások területén.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* rendkívül fontos lenne a szervezet alkalmassága, képessége, ez azonban vállalatától vállalatig erősen változó.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* általában nyereségérdekeltségű.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* vállalati szint.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* elsősorban az alkatrésziparok területén.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* a létrehozandó műszaki termék, alkotás jellegétől függ, a termékrajztól kezdve a termék-specifikációig sokféle lehet.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* nagyon kevés a műszaki dokumentációhoz értő szakember a műszaki felsőoktatás gyakorlati oktatásának a hiányosságai miatt. A műszaki dokumentáció hiányosságai miatt sok a szakmai és jogi vita a beszállító és a vevő között.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* nincs közvetlen normarendi tartalma, de közvetetten a jogi normarendbe tartozik.

A szakmai eszköz neve: tevékenységek végrehajtásának eljárásutasítása

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* az eszköz elnevezését sok helyen használják, de nincs egységes elnevezése.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* bármely szervezet bármely tevékenységének a végrehajtását szükséges egyértelműen meghatározni.
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterülete:* végrehajtó tevékenység.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* bármely végrehajtó tevékenység.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet alkalmassága, képessége, megfelelősége:* az eljárásutasításokat kiadó szervezetek igen sokfélék, alkalmasságuk, képességük szervezetről szervezetre eltérő. Az egyes iparágakban, gyárakban a minőségsszabályozás feltétele az alkalmas eljárásutasítás, így az eljárásokat elkészítők megfelelő alkalmassága egyaránt célja a gyártónak, sőt a vevő sok esetben megköveteli ezek magas színvonalát.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* a tevékenységek végrehajtásának eljárásutasítását készítő érdekeltisége függ a szervezet típusától: a magáncégek nyereségérdekeltségűek, az állami szervezetek nonprofit jellegűek, az állami közszolgáltatóknál azonban több esetben nincs kidolgozva az eljárásutasítás.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* vállalatok/intézmények.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* vállalatok/intézmények végrehajtó tevékenysége.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* a szervezeti kultúrától függ, több helyen a Szervezeti Működési Szabályzatban van szabályozva.
- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* az eljárásutasítást másképpen kellene értelmezni olyan tevékenységek esetén, amikor a tevékenység megfelelő bemenet használ, és másképpen kellene értelmezni a meg nem felelő bemenet használata esetén. Nagy szerepe lehet ennek a megkülönböztetésnek például az egészségügyben.

- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* a tevékenységek erkölcsi, vallási szerepét a tevékenység végrehajtásának a célja határozza meg.
- *Megjegyzés:* sajnos sok állami intézmény esetén a tevékenységek végrehajtásának eljárásutasítása hiányzik.

A szakmai eszköz neve: **szakirányítás**

- *A szakmai eszköz nevének egyértelműsége, szinonímái, eszközcsoportja:* minden szakterületen nagyon fontos feladat a kezdő vagy még kevés tapasztalattal rendelkező szakemberek számára a szükséges ismeretek elsajátítása, munkájuknak a segítése, irányítása.
- Különösen fontos feladat ez olyan tevékenységek esetén, amelyek megnemfelelő bemeneteket használnak, ezeket a tevékenységeket többféle elnevezéssel illetik. Korábban a határőrség nevezte ezt a tevékenységet szakirányításnak.
- *A szakmai eszköz rövid leírása:* a megnemfelelő bemeneteket használó tevékenységeket végző szervezetek esetén a kezdő vagy még kevés tapasztalattal rendelkező szakemberek számára a szükséges ismeretek elsajátítását, munkájának a segítését, irányítását **szakirányításnak** nevezzük.
- *A szakmai eszköz társadalmi tevékenységterület:* megnemfelelő bemenetet használó tevékenységek.
- *A szakmai eszköz tevékenységének a terjedelme:* minden megnemfelelő bemenetet használó tevékenység, így pl. egészségügy, gyógypedagógia, honvédelem, rendvédelem, büntetés-végrehajtás.
- *A szakmai eszközt kiadó szervezet értékrendje, célja, nonprofit vagy nyereségérdekeltségű:* a fenti szervezetek általában nem nyereségérdekeltségű szemlélettel végzik e tevékenységüket.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintje:* intézményi szint.
- *A szakmai eszköz használatának társadalmi/közösség szintjén a terjedelme:* megnemfelelő bemenetet használó tevékenységet végző szervezetek.
- *A szakmai eszköz által alkalmazott módszer:* szervezetenként eltérő módszerek.

- *A szakmai eszköz használatának problémái, veszélyei:* mivel a meg nemfelelő bemenetet használó tevékenységek minden esetben egyediek, fontos feladat a szakirányítás megfelelő szintű végzése.
- *A szakmai eszköz normarendekkel való kapcsolata:* a jogi és az erkölcsi normarend részének tekinthetők, de több normarend kapcsolati hálózatoként is felfoghatók.

Megfeleléskezelés áttekinthetetlen bürokratikus környezetben

A vállalkozásokra vonatkozó szabályok nagy mennyisége miatt – és amiatt, hogy ezen a területen nincs tájékoztató anyag vagy szervezet – a vállalkozásoknak, illetve vezetőinek meglehetősen nehéz meghatározni, hogy mely szabályokat kell a vállalkozásoknak betartani.

Mindez megnöveli annak a kockázatát is, hogy a vállalkozás ellen valamely rá vonatkozó szabály megsértése miatt jogi eljárás indul, amelyből számos hátrányos következmény is származhat.

Értékvesztett és bizalmatlanságra épülő világban, a vallás, az erkölcs és a jog normarendjének szétzilált állapota mellett a szabványok és a jogrend szökőárja nem jelent megoldást, továbbá a megfeleléskezelés is reménytelen kísérlet a bajok orvoslására. Megoldást egyedül a vallás, az erkölcs és a jogrend létérték alapú, az élet védelmét jelentő rendszerének kibontakoztatása jelentheti.

Homicskó Árpád egyetemi docens KRE-ÁJK

A JOG, AZ ETIKA ÉS A SZABVÁNYOK SZEREPE AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN, AVAGY SZABÁLYOZÁS KOMPLEXITÁS AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN

Az egészségügyi szabályozást vizsgálva megállapítható, hogy mind a jogi, mind az etikai, mind a szabványokra, minőségbiztosításra vonatkozó előírások meghatározó szerepet töltenek be. A jogi előírások a meghatározóak az egészségügyben is, gyakorlatilag minden lényeges egészségügyi kérdéskör jogilag szabályozott, így kötelező erővel bír. Fontos azonban azt is kiemelni, hogy az egészségügyben is meghatározóak az etikai tartalommal is bíró rendelkezések. Ebbe a körbe sorolhatók a betegjogok, vagy az egészségügyi dolgozók jogainak és kötelezettségeinek kérdésköre, de én ide sorolnám a haldokló beteg gondozásának kérdéskörét is. Ezeken a területeken az etikai elvárások jogi szabályozást nyernek, az etikai elvek jogi formában jelennek meg. Szintén fontos az egészségügyben a szabványok, a minőségbiztosítás szerepe. Tanulmányomban rendszerezett keretek között mutatom be, hogy az egészségügyben a jog, az etika és a szabványok milyen módon jelennek meg.

A jogi szabályozás szerepe az egészségügyben

Az egészségügyben a legátfogóbb módon az egészségügyi jogi szabályozást az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (a továbbiakban: Eütv.) tartalmazza. Az Eütv. széles körben fogja át azokat a kérdéseket, amelyek meghatározzák az egészségügy működésének kereteit. Az Eütv Preambuluma nagyon jól összefoglalja mindazt, ami a téma feldolgozása szempontjából meghatározó. A Preambulumban rögzítésre kerül, hogy nem csak a jogi, hanem az etikai szempontokra is figyelemmel kell lenni, amikor az egészségügyi szabályozás kialakításra kerül. Kimondásra kerül, hogy az állam felelős a lakosság egészségügyi állapotáért illetőleg, hogy az egyén egészséghez fűződő érdeke és jólléte elsőbbséget kell, hogy

élvezzen, továbbá, hogy az orvostudomány fejlődésének eredményeit a jelen és a jövő nemzedékek javára kell felhasználni. Külön kiemelésre kerül, hogy azért is került megalkotásra az Eütv., mert az államnak figyelemmel kell lennie a bekövetkezett tudományos, technikai, etikai és társadalmi, valamint a jogrendszerrel érintő változásokra, továbbá nemzetközi kötelezettségeinkre.¹

Az Eütv. széles körben rendelkezik azokról a főbb kérdésekről, amelyek esetében a jogi szabályozásra szükség van az egészségügyben. Az Eütv. tartalmaz jogi, etikai, és szabványokra vonatkozó szabályozást is. Az Eütv-en kívül azonban számos más jogszabály van, amelyek lényeges témaköröket felölelve kifejezetten az egészségügyi rendszerre vonatkozó jogi szabályozást tartalmaznak. Az is megállapítható, hogy a törvényi szabályozáson túl kormányrendeletek és miniszteri rendeletek is tartalmaznak kötelező érvényű előírásokat. Ennek megfelelően törvény rendelkezik többek között az egészségügyi dolgozók jogviszonyának kérdésével, így figyelembe kell venni az egészségügyi szolgálati jogviszonyról szóló 2020. évi C. törvényt, továbbá az egészségügyi tevékenység végzésének egyes kérdéseiről szóló 2003. évi LXXXIV. törvényt. Az egészségügyi adatok kezelése vonatkozásában az egészségügyi és a hozzájuk kapcsolódó személyes adatok kezeléséről és védelméről szóló 1997. évi XLVII. törvény rendelkezései az irányadóak. Az egészségügyi alapellátásról a 2015. évi CXXIII. törvény szól. Az önálló orvosi tevékenységről a 2000. évi II. törvény rendelkezik. Meg kell említenünk a kötelező egészségbiztosítási ellátásokról szóló 1997. évi LXXXIII. törvényt is, amely az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének kereteit határozza meg. Az egyértelműen látható, hogy a jogi szabályozás kereteit mindig törvények tartalmazzák, és a részletkérdések szabályozása történik meg alacsonyabb szintű jogszabályokban, amelyek azonban soha nem lehetnek ellentétesek a törvényekben foglaltakkal. Az egészségügyi rendszer és ellátórendszer szabályozása tekintetében rögzíthető, hogy a jogszabályi előírások meghatározóak.

1 az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (a továbbiakban: Eütv.) Preambuluma

Az etikai szabályok szerepe az egészségügyben

Az egészségügyben fontos szerepe van az etikai szabályoknak is. Ezek közül kiemelendő a hivatásetikai elvek jelentősége. A hivatásetikai kódexek létjogosultsága az, hogy a különböző hivatásrendek (pl.: orvosok, ügyvédek, közjegyzők, bírák, ügyészek, kormánytisztviselők, munkavállalók) sajátosságaihoz igazodva az etikai elveket, előírásokat, valamint szabályokat összegyűjtsék. A jogszabályokon túlmutató etikai követelmények fontos elemét képezik az integritásnak (lefektetett elveknek, értékeknek való megfelelés), továbbá a kódexek egy része csak elveket rögzít (etikai kódex, Code of Ethics), míg más része magatartási szabályokat, eljárást is (magatartási kódex, Code of Conduct). Az orvosi hivatás esetében az erkölcsi alapokat sokáig a hippokratészi eskü jelentette. Ez továbbra is meghatározó, ugyanakkor a jelenkori követendő elvárásokat a Magyar Orvosi Kamara Etikai Kódexe [a továbbiakban: MOK Etikai Kódex] tartalmazza, amelyet 2011. szeptember 24-én fogadott el a Magyar Orvosi Kamara Közgyűlése, és amely 2012. január 1-jétől hatályos. A MOK Etikai Kódexe kimondja, hogy az Orvosetikai Kódex az orvosetika írott szabályait rögzíti. A Magyar Orvosi Kamara öröködi az orvosi hivatás tisztasága felett, védelmezi a hivatásuknak megfelelő magatartást tanúsító orvosokat, elmarasztalja azokat az orvosokat, akik a szakma erkölcsi szabályait, és/vagy orvosi esküjüket megszegik. Látható, hogy az írott belső szabályok az orvosi hivatás tekintetében irányadó erkölcsi szabályokat foglalja össze, amelyek megtartása valamennyi orvostól elvárás. A MOK Etikai Kódexe kimondja, hogy amit az egészségügyről szóló törvény² (a továbbiakban: Eütv.) és más egészségügyi jogszabályok tiltanak, azt az Orvosetikai Kódex sem engedheti meg, amit kötelező érvénnyel elő írnak, az alól az Orvosetikai Kódex sem adhat felmentést. Ha a jog és az etika nincs összhangban, az orvos feladata a jogszabályok megtartása. Itt ki kell emelni az Eütv.-nek a VI. Fejezetét, amely az egészségügyi dolgozók jogairól és kötelezettségeiről rendelkezik. Az Eütv. lehetővé teszi, hogy az orvos a beteg ellátását megtagadja, ha az adott ellátás erkölcsi

2 az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (a továbbiakban: Eütv.)

felfogásával, lelkiismeretei, vagy vallási meggyőződésével ellenkezik,³ ugyanakkor viszont csak akkor tagadhatja meg ilyen esetben, ha ez a beteg egészségi állapotát károsan nem befolyásolja, és a beteget más orvoshoz irányítja, vagy javasolja, hogy saját érdekében forduljon más orvoshoz.⁴ Látható, hogy a beteg ellátása adott esetben előrébb való a jogszabályi rendelkezés alapján, mint az orvos erkölcsi felfogása. Az orvosnak azonban lehetősége van arra, hogy különböző fórumokat felhasználjon abban az esetben, ha úgy érzi a kifogásolt jogszabályt az orvosi etikának megfelelően meg kellene változtatni. Az Orvostikai Kódex az orvos magatartására vonatkozó normákat foglalja össze, de egyben utal annak íratlan szabályaira is.

A MOK Etikai Kódex célja meghatározni az orvosi, fogorvosi (a továbbiakban együtt: orvosi) szakma hivatásrendi szabályait, rögzíteni a hivatás gyakorlásának erkölcsi normáit, örködni az orvosi hivatás tisztasága felett, növelni erkölcsi színvonalát, védelmezni a hivatásuknak megfelelő magatartást tanúsító orvosokat és elmarasztalni azokat, akik a szakmai és/vagy etikai szabályokat megszegik, valamint rögzíteni a gyógyító-megelőző tevékenység során a betegekkel és a munkatársakkal való kapcsolat és együttműködés etikai szabályait.⁵ Az orvosi etika alapelvei az élet és az emberi méltóság tisztelete, mindig jót tenni a betegeknek és nem ártani, az egyenjogúság és kölcsönös bizalom az orvos-beteg és az orvos-orvos kapcsolatban, a beteg autonómiájának (önrendelkezésének) tisztelete, az igazságosság, valamint a betegek fokozott védelme.⁶ Az etikai alapelveknél látható, hogy a betegellátás során az orvos részéről elvárt magatartások fogalmazódnak meg. Nagyon fontos, hogy kimondásra kerül az etikai alapelvek körében, hogy az orvosi hivatás alapvető törvénye az emberi élet tisztelete és védelme.⁷ Az emberi élet alapvetően a legnagyobb érték, amitől a többi érték függ. Az orvosi hivatás célja az

3 Eütv. 131. § (5) bekezdés a) pont

4 Eütv. 131. § (6) bekezdés a) -b) pont

5 A Magyar Orvosi Kamara Etikai Kódexe (a továbbiakban: MOK Etikai Kódex) I.1.1. pontja

6 MOK Etikai Kódex I. 1.2. pontja

7 MOK Etikai Kódex I.1.3. pont

emberi élet védelme, annak fogantatásától haláláig.⁸ Az orvosi hivatás általános etikai követelményei között kerül megfogalmazásra, hogy az alapvető etikai normák maradandó, általános emberi, erkölcsi értékeken, évezredek hagyományokon alapulnak, nem függhetnek aktuális politikai gazdasági irányzatoktól, az egyén pillanatnyi érdekeitől. Kívánatos, hogy az orvos megfeleljen az általános etikai normáknak, és ezt képes legyen egész életében gyakorolni.⁹ Ez az etikai alapelv nem teszi elfogadhatóvá azt a napjainkban egyre inkább hangoztatott felfogást, amely szerint az egyénnek joga van döntenie az életéről és arról, ha meg akar halni, és ezt a döntését az orvosnak tiszteletben kellene tartania. Az orvos oldaláról az emberi élet tisztelete és védelme elvárásként fogalmazódik meg, amelyhez minden esetben tartania kell magát, így álláspontom szerint az eutanázia betegjogi megközelítése során tekintettel kell lenni az orvosi hivatás alapvető követelményeire is, így nem lehet elegendő egyedül a beteg oldaláról vizsgálni a kérdést, úgy hogy kirekesztjük az egészségügyi ellátást végző orvost a vizsgálódásból. A beteg jogainak minden esetben összhangban kell lenniük az orvos részére előírt kötelezettségekkel, de az álláspontom szerint soha nem írható elő elvárásként az orvosok részére, ami ellenkezik a gyógyítás legalapvetőbb erkölcsi törvényével. Kiemelendő, hogy az életének végstadiumában lévő betegnek, aki adott esetben súlyos, gyógyíthatatlan betegségben szenved is joga van fájdalomának csillapításához és szenvedéseinek csökkentéséhez,¹⁰ továbbá a hospice ellátásra. A haldokló beteg gondozásának (a továbbiakban: hospice ellátás) célja a hosszú lefolyású, halálhoz vezető betegségben szenvedő személy testi, lelki ápolása, gondozása, életminőségének javítása, szenvedéseinek enyhítése és emberi méltóságának haláláig való megőrzése. Ezen cél érdekében a beteg jogosult fájdalomának csillapítására, testi tüneteinek és lelki szenvedéseinek enyhítésére, valamint arra, hogy hozzátartozói és a vele szoros érzelmi kapcsolatban álló más személyek mellette tartózkodjanak. A hospice ellátást lehetőség szerint a beteg otthonában, családja körében kell nyújtani. A hospice ellátás magában foglalja a haldokló beteg hozzátartozóinak segítségét a beteg ápolásában, továbbá

8 MOK Etikai Kódex I.1.3. pont (2) – (3) bekezdés

9 MOK Etikai Kódex II.1.3. pont (1) bekezdés

10 Eütv. 6. §

lelki gondozásukat a betegség fennállása alatt és a gyász időszakában.¹¹ Látható, hogy a magyar jogalkotó széles körben rendelkezik a haldokló beteg gondozásáról, az egyén méltóságát a középpontba helyezve, de az orvosi hivatás alapvető törvényét is figyelembe véve. Az orvos nem élhet vissza betege kiszolgáltatott helyzetével, nem sértheti emberi méltóságát, figyelembe kell vennie szemérem és szégyenérzetét. Még kilátástalannak tűnő esetben is vigaszt kell nyújtania, erőt adva betegének. Feltétlenül el kell kerülnie a beteg tárgyiasulását, amelynek következtében esetté, a kutatás tárgyává, vagy sorszámmá válhat.¹² Az orvos nem segédkezhet öngyilkosságban és nem segítheti betegét a halálba. Ennek megszegése kirívóan súlyos etikai vétség.¹³ Az orvos köteles a tőle elvárható módon betege fájdalmát, félelemérzését csökkenteni.¹⁴ A hivatásetikai alapelvek tehát az orvosi tevékenység gyakorlása tekintetében fontos és részletes előírásokat tartalmaznak olyan kérdésekben is, amelyeket az egészségügy területén irányadó jogszabályok is tartalmaznak általános jelleggel, de az Alaptörvényből is levezethetőek.

Az orvosi hivatásetikai alapelvek rögzítik az orvosokkal szembeni etikai követelményeket így többek között az etikai vétség fogalmi meghatározását. Eszerint etikai vétség az Etikai Kódexbe foglalt magatartási szabályok vétkes megszegése, továbbá az alapszabályban, illetőleg a Kamara más belső szabályzatában foglalt vagy az Orvosi Kamarán belüli, választott tisztségből eredő kötelezettségnek a vétkes megszegése.¹⁵ Etikai vétség az orvosi foglalkozás jogszabályokban meghatározott általános szakmai magatartási szabályainak a vétkes megszegése is.¹⁶ A MOK Etikai kódexe foglalkozik az orvosi hivatás általános etikai követelményeivel, az orvos elsősegély-nyújtási kötelezettségével, a betegekkel való kapcsolattartással, az adatkezeléssel, titoktartással, egészségügyi dokumentáció kezelésével, az orvos betegségével, alkalmatlanságával a betegellátással összefüggésben, a betegek részére nyújtandó tájé-

11 Eütv. 99. § (1) – (4) bekezdés

12 MOK Etikai Kódex II. 1.3. pont (4) bekezdés

13 MOK Etikai Kódex II. 1.3. pont (17) bekezdés

14 MOK Etikai Kódex II. 1.3. pont (18) bekezdés

15 MOK Etikai Kódex II. 1.1. pont

16 MOK Etikai Kódex II. 1.1. pont

koztatási kötelezettséggel, a tájékoztatáson alapuló beleegyezéssel. A MOK Etikai Kódexe foglalkozik továbbá a gyógyszer és gyógyászati segédeszköz rendeléssel és az orvoslátogatókkal való kapcsolattartással, a gyógyszerekről való tájékoztatással, a szervátültetésekkel, a fogamzásgátlás és az abortusz legfontosabb orvosetikai kérdéseivel, a prenatális diagnosztikával, a genetikai diagnosztikával, összejt és génterápiával, az asszisztált reprodukcióval, a szabadságukban korlátozott személyek orvosi ellátásának etikájával, a gazdasági intézkedések orvosetikai vonatkozásaival, az orvosi hálapénzzel és hálaszolgáltatással. A MOK Etikai Kódexe tartalmazza az orvosok egymás közötti kapcsolatával, a szakvizsgálatokkal és konzíliumokkal, a más orvos tevékenységéről történő véleménynyilvánítással, az orvos kapcsolatát más egészségügyi dolgozókkal, a progresszív betegellátást, az orvos és a gyógyszerész kapcsolatát, az orvos és a természetgyógyász kapcsolatát, a kutatás és az orvosi biológiai kísérletek etikai szabályait, a tudományos közlések etikai szabályait, az oktatást végző orvosokkal szembeni etikai elvárásokat, az orvos gazdasági jellegű tevékenységének etikai vonatkozásait, az orvos megjelenését a tömegtájékoztatásban, az orvosi hivatással össze nem férő tevékenységeket, az orvos kereskedelmi tevékenységét, az orvos kapcsolatát a gyógyszert, gyógyászati segédeszközt gyártó, vagy forgalmazó cégekkel, az orvosi sztrájkjal, valamint a közéletben részt vevő orvossal szembeni etikai elvárásokat. A MOK Etikai Kódexe tartalmazza a Kamarai tanácskozások etikai követelményeit, a választott kamarai tisztségviselők, küldöttek, és testületi tagok felelősségét. A fentiek alapján látható, hogy a hivatásetikai szabályok az orvosok esetében részletesen meg vannak határozva és jól körülhatárolt iránymutatást adnak számukra hivatásuk megfelelő elvégzéséhez.

Vannak olyan rendelkezések is, amelyek bár jogi keretek között, de etikai szabályokat rögzítenek. Ebbe a körbe tartoznak a betegjogok, amelyek bár sok esetben etikai elvárásokat fogalmaznak meg, mégis a jogi szabályozás keretében kerülnek rögzítésre. A betegjogokról az Eütv. részletesen rendelkezik. A betegjogok célja, hogy az etikai elvárásoknak jogi tartalmat adjon. A betegjogok körében kerül szabályozásra az egészségügyi ellátáshoz való jog, az emberi méltósághoz való jog, a kapcsolattartás joga, a gyógyintézet elhagyásának joga, a tájékoztatáshoz

való jog, az önrendelkezéshez való jog, az ellátás visszautasításának joga, az egészségügyi dokumentáció megismerésének joga, valamint az orvosi titoktartáshoz való jog. Az etikai elvárások tehát a jogi szabályozás révén kötelező, államilag is kikényszeríthető normává válnak. Szintén etikai tartalmat is hordoznak az egészségügyi dolgozók jogai és kötelezettségei. Ezek az egészségügyi dolgozók ellátási kötelezettsége, a vizsgálati és terápiás módszerek megválasztása, az ellátás megtagadásának joga, a tájékoztatási kötelezettség, a dokumentációs kötelezettség, a titoktartási kötelezettség, az egészségügyi dolgozók védelme, a szakmai fejlődéshez való jog és kötelezettség, valamint egyes egészségügyi dolgozók érdekvédelme. Amint látható ezek az orvosi hivatás és működéshez kapcsolódó elvárásokat rögzítene. Ami a beteg részéről jogosultságként jelenik meg, az az orvos szempontjából kötelezettségként jelentkezik.

A haldokló beteg gondozása is etikai tartalommal bír, de jogi szabályozást nyert egészségügyi szolgáltatások igénybevételéhez kapcsolódik. A haldokló beteg gondozásának (a továbbiakban: hospice ellátás) célja a hosszú lefolyású, halálhoz vezető betegségben szenvedő személy testi, lelki ápolása, gondozása, életminőségének javítása, szenvedéseinek enyhítése és emberi méltóságának haláláig való megőrzése.¹⁷ Mindezen cél érdekében a beteg jogosult fájdalmának csillapítására, testi tüneteinek és lelki szenvedéseinek enyhítésére, valamint arra, hogy hozzátartozói és a vele szoros érzelmi kapcsolatban álló más személyek mellette tartózkodjanak.¹⁸ A hospice ellátást lehetőség szerint a beteg otthonában, családja körében kell nyújtani.¹⁹ A hospice ellátás magában foglalja a haldokló beteg hozzátartozóinak segítségét a beteg ápolásában, továbbá lelki gondozásukat a betegség fennállása alatt és a gyász időszakában.²⁰ Látható, hogy a haldokló beteg esetében erkölcsi, etikai elvárások kerülnek megfogalmazásra, amelyeknek a célja, hogy beteg emberi méltósága még ebben a teljes kiszolgáltatottságban se csorbulhasson.

17 Eütv. 99. § (1) bekezdés

18 Eütv. 99. § (2) bekezdés

19 Eütv. 99. (3) bekezdés

20 Eütv. 99. (4) bekezdés

A szabványok szerepe az egészségügyben

A szabványok kérdésköre, avagy a minőségbiztosítás az egészségügyben szintén fontos szerepet tölt be. Ezt támasztják alá azok az elemek is, amelyekről a következőkben lesz szó. Az egészségügyi szolgáltatások szakmai követelményrendszerének az a célja, hogy az egészségügyi szolgáltatások megfelelő minőségben legyenek biztosítva, különös tekintettel azok hatásosságára és hatékonyságára, valamint az egészségügyi szolgáltatásokat igénybe vevő, valamint az e szolgáltatásokat nyújtó személyek jogai biztosítva legyenek.²¹ Az egészségügyi szolgáltatás főszabály szerint kizárólag az egészségügyi államigazgatási szerv által kiadott működési engedély birtokában, az abban meghatározottak szerint kezdhető meg, illetve folytatható.²² Ez a feltétel alapvető fontosságú a minőségi egészségügyi szolgáltatások nyújtása szempontjából. A működési engedély csak abban az esetben adható ki, ha a kérelmezőnek az egészségügyi szolgáltatás során okozott kár megtérítésére van felelősségbiztosítása. A felelősségbiztosítási szerződés megszűnése esetén a biztosító ennek tényét haladéktalanul köteles bejelenteni az engedélyező szervnek, amely a működési engedélyt visszavonja, amennyiben az egészségügyi szolgáltató nem rendezik más biztosítónál felelősségbiztosítással.²³ A működéshez szükséges feltételek fennállásában bekövetkezett változást a szolgáltató haladéktalanul bejelenti az egészségügyi államigazgatási szervnek.²⁴ A működéshez szükséges feltételek meglétét az egészségügyi államigazgatási szerv rendszeresen ellenőrzi.²⁵ A rendszeres ellenőrzés a minőség biztosításának a garanciáját jelenti. A tárgyi feltételrendszer tekintetében az egészségügyi szolgáltatónak biztosítania kell az ellátáshoz szükséges követelményeket, és meg kell felelnie a munkavégzés feltételeire vonatkozó előírásoknak.²⁶ Az egészségügyi szolgáltatás nyújtásának mi-

21 az egészségügyről szóló 197. évi CLIV. törvény (a továbbiakban: Eütv.) 107.

§ a – b) pontok

22 Eütv. 108. § (1) bekezdés

23 Eütv. 108. (2) bekezdés

24 Eütv. 108. § (3) bekezdés

25 Eütv. 108. § (4) bekezdés

26 Eütv. 109. §

nőségi feltételrendszere foglalható össze ezen előírás vonatkozásában. A személyi feltételrendszer tekintetében pedig az egészségügyi tevékenység - folytatásának formájától és módjától függetlenül – az Eütv. és a külön törvény rendelkezéseire figyelemmel önállóan vagy felügyelet mellett végezhető.²⁷ Az egészségügyi tevékenységet önállóan - külön törvényben foglaltakra is figyelemmel - az adott tevékenység folytatására jogosító egészségügyi szakképesítéssel rendelkező, és az adott szakképesítés tekintetében a kötelező továbbképzési kötelezettségét teljesített vagy a továbbképzési kötelezettség teljesítése alól az Eütv. szerint mentesült, a működési nyilvántartásba bejegyzett személy végezhet. Az önállóan végzett egészségügyi tevékenység főszabály szerint az arra feljogosító szakképesítésnek a működési nyilvántartásba történő bejegyzésétől kezdhető meg.²⁸ Az egészségügyi szakképesítéssel rendelkező személyek alapnyilvántartásáról szóló miniszteri rendeletben foglalt egészségügyi szakképesítéseket az oklevél vagy bizonyítvány megszerzését, illetve magyarországi honosítását vagy elismerését követően alapnyilvántartásba kell venni.²⁹ Az alapnyilvántartás célja a megszerzett szakképesítés közhiteles tanúsítása.³⁰ Szintén fontos követelmény, hogy az egészségügyi dolgozók tekintetében működési nyilvántartást kell vezetni. Azt a személyt, aki az Eütv-ben foglalt feltételeknek megfelel, kérelmére működési nyilvántartásba kell venni.³¹ A működési nyilvántartás célja az egészségügyi dolgozók adatainak közhiteles tanúsítása.³²

Az egészségügyi szolgáltatások minőségének biztosítását a minőségügyi rendszer keretében szükséges vizsgálni.³³ A minőségügyi rendszer magában foglalja a minőségi követelmények meghatározását, ezek teljesítésének nyomon követését, ellenőrzését, értékelését, akkreditálását, illetve tanúsítását és a folyamatos minőségfejlesztést.³⁴ Az egészségügyi

27 Eütv. 110. § (1) bekezdés

28 Eütv. 110. § (2) bekezdés

29 Eütv. 111. § (1) bekezdés

30 Eütv. 111. § (2) bekezdés

31 Eütv. 112. § (1) bekezdés

32 Eütv. 112. § (2) bekezdés

33 Eütv. 119. § (1) bekezdés

34 Eütv. 119. § (2) bekezdés

szolgáltatás megfelelő minőségének alapvető feltétele, hogy azt kizárólag jogszabályban meghatározott személyi és tárgyi feltételekkel rendelkező szolgáltató nyújtsa, az ellátás során érvényesüljenek a jogszabályban foglalt vagy egyéb szakmai szabályok, így különösen a tudomány mindenkori állását tükröző és bizonyítékokon alapuló szakmai irányelvek, ezek hiányában a megalapozott, széles körben elfogadott szakirodalmi közlésekre, vagy szakmai konszenzusra támaszkodó szakmai ajánlások. Szintén a megfelelő minőség alapvető feltétele, hogy az egyén számára egészségi állapotában az elérhető legnagyobb tényleges állapotjavulást eredményezze, és tegye lehetővé a betegjogok érvényesülését, továbbá a rendelkezésre álló erőforrások optimális felhasználásával szakmailag hatásosan nyújtható legyen, illetőleg biztonságos legyen mind a betegek, mind az ellátásban közreműködők részére.³⁵ Az egészségügyi szolgáltatások minőségét és minőségfejlesztését az egészségügyi szolgáltató minőségfejlesztési és ellenőrzési rendszere (a továbbiakban: belső minőségügyi rendszer), a hatósági szakfelügyeletet ellátó szerv, a szakmai munka minőségértékelését végző szerv, az egészségügyi szolgáltatások akkreditációja és a megfelelőség-tanúsítás (a továbbiakban: külső minőségügyi rendszer) biztosítja.³⁶

Minden egészségügyi szolgáltató biztosítja a belső minőségügyi rendszer működését, amelynek célja a szolgáltatások minőségének folyamatos fejlesztése, a szolgáltatás folyamatainak megismerése és részletes tervezése, ideértve a lehetséges hibák megelőzésének tervezését is, a szolgáltatás során felmerülő hiányosságok időben történő felismerése, a megszüntetéséhez szükséges intézkedések megtétele és ezek ellenőrzése, a hiányosságok okainak feltárása, az azokból fakadó költségek, károk csökkentése, a szakmai és működési követelményeknek való megfelelés és a saját követelményrendszer fejlesztése, a betegek jogainak, igényeinek és véleményének figyelembe vétele, valamint a hatékony és a biztonságos munkavégzést támogató környezet biztosítása belső követelményrendszer fejlesztése során.³⁷

35 Eütv. 119. § (3) bekezdés a) – e) pontok

36 Eütv. 120. §

37 Eütv. 121. § (1) bekezdés a) – f) pontok

A belső minőségügyi rendszer magában foglalja a betegellátási és háttérfolyamatok biztonságos, eredményes és hatékony szabályozását és működtetését, a szükséges erőforrásokkal való hatékony gazdálkodás biztosítását, az egészségügyi és működési dokumentumok kezelési rendjének kialakítását és működtetését, a felelősségi szintek és hatáskörök meghatározását és gyakorlati alkalmazását, a panaszok szabályozott kezelését, a betegoktatás és tájékoztatás rendjének kialakítását és alkalmazását, az elégedettségi vizsgálatok kialakítását és alkalmazását, a kommunikációs irányok és módszerek meghatározását és gyakorlati alkalmazását, a szakmai irányelvek alkalmazásának, bevezetésének rendjét és a helyi szakmai ellátást szabályozó dokumentumok kialakítását és gyakorlati alkalmazását, a betegbiztonsággal összefüggő kockázatok, a nemkívánatos események áttekintését, elemzését, értékelését és a megelőző intézkedések megfogalmazását, szakmai mutatók meghatározását és alkalmazását, valamint az előzőekben foglaltak rendszeres nyomon követését és értékelését, valamint a szükséges javító intézkedések megfogalmazását.³⁸

A külső minőségügyi rendszer működése az egészségügyi szolgáltatók működési engedélyezési rendjére épül, és a szolgáltatások biztonságos nyújtáshoz szükséges követelményeknek, az egyes szolgáltatások szakmai tartalmának, a szolgáltatások értékelési szempontjainak, az alkalmazott eljárások dokumentációs rendszere és adatszolgáltatás minőségi követelményeinek meghatározásán, nyilvánosságra hozatalán és rendszeres felülvizsgálatán, továbbá az egészségügyi szolgáltató hatósági szakfelügyeletén, valamint szakmai minőségértékelésén, az akkreditációs rendszeren, valamint a megfelelőség-tanúsítás rendszerén keresztül valósul meg.³⁹

A minőség vizsgálatára azért van szükség az egészségügyben, mivel jelentős mértékben befolyásolja azt, hogy mennyiben hatékony az adott egészségügyi szolgáltatás. A gyenge minőség többlet kiadásokat eredményez, így csökkenti a hatékonyságot. A minőség javulása a tudás megteremtésébe és fejlesztésébe történő beruházással, az ellátási folyamatok standardizálásával, és a szervezeti jellemzők

38 Eütv. 121. § (2) bekezdés a) – l) pontok

39 Eütv. 122. § a) – d) pontok

újratervezésével érhető el. Az egészségügyi ellátórendszerben az egyes érdekcsoportok a minőség különböző komponenseinek érvényesülésében érdekeltek. Az egyes komponensek nem mindig különülnek el teljesen egymástól, azok érvényesülése vagy sérülése kihathat más komponensek érvényesülésének mértékére. Az eredményesség és a hatékonyság függ a szervezeti működéstől (hozzáférés), a beteg saját jellemzőitől, amely független az ellátás minőségétől, és természetesen az ellátás folyamatától. A betegek elégedettsége a betegjogok érvényesülésének, és az ellátás fizikai környezetének a függvénye. Az eredményesség fontos feltétele a megfelelő, időben nyújtott ellátás. Az időszerűség a szakmai folyamatok végrehajtása során akkor kerül előtérbe, ha a szükséges szolgáltatás nyújtásának késedelme csökkenti az eredményes ellátás esélyét. Az ellátás minőségét a szervezeti és egyéni érdekek egyaránt befolyásolják.

Összegzés

Tanulmányom célja a jogi, az etikai, és a szabványok megjelenésének, szerepének a bemutatása volt az egészségügyben. Látható, hogy mind a három elem az egészségügyi szabályozásban is megjelenik, jelen van. Az is látható, hogy a jog és az erkölcs kérdésköre nem mindig különül el élesen egymástól. Az egészségügyben a betegjogok tekintetében megállapítható, hogy sok esetben etikai elvárások fogalmazódnak meg jogi szabályozás keretében. A szabványok esetében is fontos szempont, hogy azok jogi keretet kapjanak, kötelező érvénnyel megjelenjenek, adott esetben kikényszeríthetők legyenek.

A FELSŐOKTATÁS MINŐSÉGE ÉS A SZABÁLYOZÁSKOMPLEXITÁS

A kutatás célja és keretei

Jelen írásomban azt vizsgálom, hogy a hazai felsőoktatási szabályzók milyen formában és milyen eszközrendszerrel szolgálják, biztosítják a felsőoktatás szabályozáskomplexitását a felsőoktatási folyamat minőségének vonatkozásában, és mennyiben igazodnak a társadalmi, felsőoktatási tendenciákhoz. Kutatási célom, hogy a felsőoktatási folyamat minőségének, illetve megfelelőség-követelményrendszerének¹ szabályozáskomplexitását, annak alapösszefüggéseit feltárjam. A hazai felsőoktatás tanulási-tanítási² folyamat- és keretrendszerére fókuszálok, terjedelmi gátak okán jelen írásban nem foglalkozom a gazdálkodási és adminisztratív szabályzókkal.

A felsőoktatás minősége

A felsőoktatás napjainkban elfoglalt társadalmi kulcspozícióját jól jellemzi, hogy az OECD *Education at a Glance* 2019³ kiadvány kö-

- 1 A minőség és a megfelelőség közé nem rakható egyenlőségjellel (szerző megjegyzése) A megfelelőség (conformity) egy követelményrendszer szerinti megfelelőségre ad választ, jelen esetben az ESG megfelelőség jól megfogható.
- 2 Fontos fókusza a felsőoktatási minőségbiztosítási sztenderdeknek „The ESG’s focus on »quality assurance related to learning and teaching in higher education, including the learning environment and relevant links to research and innovation« remains pertinent. The ESG also call for institutions to develop »policies and processes to ensure and improve the quality of their other activities, such as research and governance« (ESG 2015, p. 7)”
- 3 OECD (2019) *Education at a Glance 2019: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/f8d7880d-en>, [letöltve: 2019.

zép pontjában a felsőoktatás, illetve a harmadfokú oktatás áll. A *The Global Competitiveness Report 2019* jelentése felhívja a figyelmet a fenntartható és inkluzív növekedési paradigmaváltásra: a környezeti, társadalmi és gazdasági kérdések elkülönült, párhuzamos kezelésének időszaka lejárt; a gazdasági növekedés egyszerre kell, hogy teljesítse a „versenyképes, esélyegyenlőséget biztosító és fenntartható”⁴ ismérveket. A tudás fejlesztése és átadása, mint a felsőoktatás alapvető missziója (mely nem nélkülözheti az oktatás, kutatás, innováció koherenciáját), kiemelten fontossá vált a társadalmakat általánosan befolyásoló, gyors ütemű változások jelenlegi időszakában. Az értelmiségi humán tőke értéke – s ezzel együtt a felsőoktatásé is – a tudásalapú, gyors reakciódejú társadalomban megkérdőjelezhetetlenül központi szerepet tölt be. A felsőoktatás társadalmi előnyei túlmutatnak a munkaerőpiac által keresett végzettségű és megfelelő kompetenciával bíró szakemberek kibocsátásán, az életen át tartó tanulás jelentősége új színtereket nyit a felsőoktatásnak (OECD, 2019). Ez már a demográfiai helyzetünk⁵ okán is jól artikulálható felelőssége és egyben érdeke is a hazai felsőoktatásnak. A fentieknek az is logikus következménye, hogy a felsőoktatás minőségének konstans magas színvonalon kell lennie ahhoz, hogy az „outcome”⁶ megállja a helyét a nagy sebességgel változó, innovációt, kreativitást és hálózatosodást megkövetelő világunkban. De miként definiálható a felsőoktatás minősége?

A felsőoktatási minőség lényegének megértésében jó rendezőelv a modern minőségügy értelmezési keretrendszere, mely a középpont-

október 6.]

- 4 WEF (2019) *The Global Competitiveness Report 2019*, p. 11, http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf, [letöltve: 2019. december 05.]
- 5 https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wdsd009.html
- 6 Nusche, D. (2008) *Assessment Of Learning Outcomes In Higher Education: A Comparative Review Of Selected Practices* OECD Education Working Paper No. 15 „outcome” – tanulási eredményként fordítható ebben a kontextusban. Ez képezi a kompetenciamérésen alapuló hozzáadott érték modell mérési pontjait, mely a bejövő kompetenciaszint és a felsőoktatási tanulmányok elvégzését követő kompetenciaszint közötti változásokat kutatja. (szerző megjegyzése)

jában álló igénykielégítési folyamat minőségét értelmezi. A minőség a fogyasztásban érdekelt (stakeholderek) – értékrendjeik bázisára épülő – értékítélete arról, hogy igényeik kielégítése által mennyi értéket kapnak. Így a minőség az igénykielégítési folyamat által átadott érték⁷. Mindezt felsőoktatási kontextusba helyezve a felsőoktatás mint szolgáltatási folyamat⁸ minősége a felsőoktatási folyamat során átadott – a stakeholderek értékítéletén alapuló – érték. Ezen átadott érték (átvéve Veress et al, 2010 meghatározását) szűk értelemben véve a stakeholderek „egyéni” nyeresége, mint például a végzett hallgató által megszerzett munkaerőpiaci pozíció és jövedelem, vagy a munkaadónak a könnyen beilleszthető, hatékony munkaerő által termelt nyereség, tág értelemben azonban a felsőoktatás társadalmi értéke⁹.

A felsőoktatási minőség ezerarcú, hiszen egyrésztől ahány érdekelt fél, annyiféle értékrendbázisú metamorfózisban jelenhet meg (ahol a szolgáltatást nyújtó felsőoktatási intézmények egyedi és sajátos entitá-

-
- 7 Veress, G.–Birher, N.–Nyilas, M.(2010) A minőségbiztosítás filozófiája, JEL könyvkiadó
 - 8 Veress Gábor (2008) A szolgáltatás értelmezése és minőségének biztosítása in: Minőség és Megbízhatóság, 2008 XLII évf. 2008/2, pp. 81-94. szerint a szolgáltatási folyamatok minőségének biztosítása csak úgy lehetséges, ha nagy pontossággal rögzítjük és biztosítjuk a megfelelőséget a szolgáltatást adó és igénybevevő (személy/szervezet/rendszer) megfelelőség-követelményrendszerének.
A szolgáltatási folyamat minőségbiztosítási rendszerének további érdekessége, hogy a szolgáltatást adó rendszere magába kell, hogy foglalja az igénybevevő minőségrendszerét is (Veress, 2008), az iteráció az igénykielégítési folyamat része. Az egyértelműség és a definíciótisztaság miatt a felsőoktatás mint folyamat minőségét annak „adó és vevő” megfelelőség-követelményrendszere oldaláról közelítem meg, ezt tágítom tovább az „értékteremtő minőségügy” (Veress et al, 2010, 64) összefüggéseire, és ezzel együtt vizsgálom a szabályozáskomplexitás vonatkozásait.
 - 9 Különösen Thornton, J. R. ((2004): How does a university create value? https://www.academia.edu/858027/How_does_a_university_create_value [letöltve: 2019. október 6.]) és McMahan, W. W. ((2017) The Social Benefits of Higher Education, for Teixeira, P.N – Shin, J.C. (Eds) Encyclopedia of International Higher Education Systems and Institutions) kutatásai keltették fel az érdeklődésemet e területen

sok), másrésről az érték, erkölcs, etika és a normák elválaszthatatlanul beágyazódó és „testreszabó” változók. A felsőoktatás minőségéről (egy nem a jelenlegi írásban vizsgált) hipotézisem szerint nincs társadalmi konszenzus, azonban az eddigi kutatási eredményeim alapján *a társadalmi értéktéremtésre való képességet* definiálom a felsőoktatás általános és alapvető hozzáadott értékeként.

Szorosan ide tartozik, hogy a bolognai folyamatok által sürgetett transzparencia és átjárhatóság, valamint egyéb társadalmi változások olyan felsőoktatási trendeket¹⁰ idéztek elő, melyek közül az alábbiak a mai napig relevánsak maradtak:

- a) Erősebb fókusz az elszámoltathatóságon és a teljesítményen: a finanszírozási források sokszínűvé válásával az elszámoltathatóság hangsúlyosan középpontba kerül. Felerősödik a formális minőségbiztosítási rendszerek kifejlesztésének igénye, a minőség kulcstémává válik a szakpolitikában.
- b) Új intézetirányítási formák: a menedzserek megjelenése az intézmények felsővezetésében, piaci döntési modellek elterjedése.
- c) Globális hálózatépítés, mobilitás, együttműködés: nemzetköziesedés terjedése és fokozottabb együttműködés a felsőoktatás aktorai között.
- d) A kínálat diverzifikációja: új intézménytípusok és oktatási formák jelentek meg, intézményeken belül is jelentős kínálatbővülés tapasztalható.
- e) Heterogénebb hallgatói összetétel: megnövekedett a női hallgatók aránya, magasabb hallgatói átlagéletkor vált megfigyelhetővé, szociális helyzet és etnikai összetétel szerint is változó a kép.

E tendenciák közül az a, b, c segítheti, támogatni tudja a felsőoktatás minőségének hatékony és önreflektív szabályozását, míg a d és az e tendenciák társadalmi-felsőoktatási szükségleteket tükröznek, melyeket ki kell „szolgáltatni” a vonatkozó szabályozórendszernek.

10 Santiago et al, OECD (2008) A felsőoktatás a tudástársadalomért, Az OECD Tematikus Áttekintése a Felsőoktatásról, Összefoglaló jelentés

A meghatározó szabályzók

Napjaink felsőoktatásának minőségére vonatkozó legfontosabb nemzeti szabályokból az alábbiakat találtam fókuszomhoz illeszkedőnek¹¹:

- a 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról (továbbiakban Nftv),
- a 87/2015. (IV. 9.) Korm. rendelet a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról,
- a 19/2012. (II. 22.) Korm. rendelet a felsőoktatási minőségértékelés és -fejlesztés egyes kérdéseiről (továbbiakban MAB rendelet),
- 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet a felsőoktatási szakképzések, az alap- és mesterképzések képzési és kimeneti követelményeiről, valamint a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet módosításáról,
- 283/2012. (X. 4.) Korm. rendelet a tanárképzés rendszeréről, a szakosodás rendjéről és a tanárszakok jegyzékéről,
- 387/2012. (XII. 19.) Korm. rendelet a doktori iskolákról, a doktori eljárások rendjéről és a habilitációról,
- 139/2015. (VI. 9.) Korm. rendelet a felsőoktatásban szerzhető képesítések jegyzékéről és új képesítések jegyzékbe történő felvételéről, valamint
- 121/2013. (IV. 26.) Az Oktatási Hivatalról szóló Korm. rendelet (továbbiakban OH rendelet).

Ezeken kívül van három alapidokumentum, melyeket kihagyhatatlannak találtam a felsőoktatás minőségének szabályozáskomplexitását vizsgálva:

- A „Fokozatváltás a felsőoktatásban” (A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai) című nemzeti felsőoktatási stratégia¹², ahol stratégiai irányvonalakra és akciókra formálva találkozhatunk

11 nem mindegyikre térek ki később, inkább az együttlátás kedvéért írtam össze őket (szerző megjegyzése)

12 Fokozatváltás a felsőoktatásban A teljesítményelvű felsőoktatás fejlesztésének irányvonalai (2014) <https://www.kormany.hu/download/d/90/30000/felso-oktatasi-strategia-2014.pdf> [letöltve: 2018.10.23.]

a hazai felsőoktatás előtt álló kihívásokkal, illetve a hazai felsőoktatás-politika irányelveivel.

- Az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosításának sztenderdjei és irányelvei (továbbiakban ESG²⁰¹⁵) szabvány¹³, melynek 2015-ben az oktatási miniszterek által elfogadott módosítása van érvényben. Ez az a dokumentum, mely a határokon túlnyúló transzparencia és átjárhatóság biztosítására hivatott és az európai felsőoktatás megfeleléség-követelményrendszer alapjának tekinthető.
- A Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (MAB) Szervezeti és Működési Szabályzata¹⁴, mely a minőséghitelesítés és szakértői tevékenység ESG szerinti működésének részletszabályait meghatározza.

Szabályozáskomplexitás

Vizsgálatomat az Nftv. III. fejezetének minőségbiztosítási értelmezésével in medias res indítva elmondható, hogy a felsőoktatási intézményekre vonatkozó alapvető működési szabályok felsorolása között rögzítésre került a Szervezeti és Működési Szabályzat törvényhez igazított megalkotásának és akadálymentes közzétételének szükségessége. A törvény 2. mellékletében részletesen megtaláljuk az SZMSZ három fő részének – szervezeti és működési rend, foglalkoztatási követelményrendszer, hallgatói követelményrendszer – tartalmi kötelmeit. A szervezeti és működési rend részeként előírás a minőségirányítási szabályok megalkotása, vagyis minőségirányítási rendszer működtetése. Az intézményi szervezeti és működési szabályzatok a teljes szolgáltatási folyamat megfeleléség-követelményrendszerét magukban foglalják, strukturálják és testre szabják a felsőoktatási intézményre, azok foglalkoztatottjaira és a hallgatókra vonatkozó mindennemű működési szabályzókat,

13 Az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosításának standardjai és irányelvei (ESG 2015), https://enqa.eu/indirme/esg/ESG%20in%20Hungarian_by%20OFI-HAC.pdf [letöltve: 2019.12.28.]

14 <https://www.mab.hu/wp-content/uploads/2019/12/MAB-Szervezeti-%C3%A9s-M%C5%B1k%C3%B6d%C3%A9si-Szab%C3%A1lyzat.pdf> [letöltve: 2020. október 10.]

törvényből eredeztethető előírásokat. Ezenkívül alapvető működési szabály az esélyegyenlőséget biztosító tájékoztató és hallgatói tanácsadó rendszer szükségessége, a tehetséggondozás és a tudomány társadalmi elismertségének növekedésével kapcsolatos feladatok ellátása, a nyilvános hozzáférés szabályainak, a hallgatói jogviszonylétesítés követelményeinek közzététele, valamint általános működési alapelvként az egyenlő bánásmód és az egyenlő esélyű hozzáférés elvének betartása. Vagyis az intézmény megfelelőség-követelményrendszerének vizsgálatához elengedhetetlen az SZMSZ szerteágazó szabályrendszerének és a gyakorlati működésnek az összevetése.¹⁵ Az alapelvek tekintetében észrevehető a korábban felsorolt felsőoktatási tendenciáknak való megfelelés, láthatóan követi a hazai törvényalkotás az európai térség felsőoktatási tendenciából adódó szabályozási szükségleteket.

Az Nftv. II. fejezete a felsőoktatási intézmény létesítésének alapfeltételeit sorolja, melynek teljesülését a köztes szervezetként működő Oktatási Hivatal (továbbiakban OH) által kibocsátott működési engedély, illetve az Országgyűlés állami elismerésről szóló döntése hitelesíti. A működési engedély minimális tartalmával a törvény 2. melléklete foglalkozik, ahol megtalálható alapkritérium az ESG-nek való megfelelésről hozott szakértői megállapítás¹⁶ szükségessége, illetve külföldi intézmények esetében az intézmény minőségbiztosítási rendszerének a rá irányadó külföldi előírások szerinti megfelelése. Az ESG-nek való megfelelésre alapozott MAB szakvélemény ugyanakkor csupán az intézmény ötvenvenkénti felülvizsgálatánál fontos bemeneti feltétel a törvény szerint. Új képzések indításánál, doktori iskola létesítésénél a jelenlegi szabályzók szerint az Oktatási Hivatalhoz beérkező kérelmek alapján a hivatal felkéri a felsőoktatási megfelelőség-követelményrendszer kiemelkedő fontosságú köztes szervezetét, a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottságot a szakvélemény kiállítására, ezen esetekben a törvény azonban nem említi az ESG-hez való igazodást. Megjegyzendő, hogy a felsőoktatási intézmény működésének engedélyezése és a felsőoktatási

15 Jelenleg nem vizsgálom külön a gazdálkodási szabályzókat, de természetesen a szabályozáskomplexitás fontos részét képezik a gazdálkodási, ill. adminisztratív szabályok.

16 Az OH felkérésre a MAB készíti el

intézmény működési engedélyének ötévenkénti felülvizsgálata kapcsán kért, valamint a nem mesterképzések indításához kapcsolódó MAB szakvélemény nem kötelező érvényű, míg a mesterképzések indításával és a doktori iskola létesítésével kapcsolatos MAB szakvéleményhez kötve van az Oktatási Hivatal. Vagyis a MAB-nak az ESG figyelembevételével hozott szakértői véleményét a felsőoktatási intézmény működésének engedélyezésével és a felsőoktatási intézmény működési engedélyének ötévenkénti felülvizsgálatával kapcsolatos Oktatási Hivatali felkérés kapcsán kell elkészíteni, azonban annak nincs kötelező ereje; az előírás csupán annyi, hogy az OH a határozatában ismertetni köteles a MAB megállapításait. Másik fontos szabály, hogy képzések indításakor és doktori iskola létesítésekor a felsőoktatási intézmény kezdeményezheti, hogy a MAB helyett az Európai Felsőoktatási Minőségbiztosítási Szövetség (European Association for Quality Assurance in Higher Education) teljes jogú tagjaként működő, és az Európai Felsőoktatási Minőségbiztosítási Regiszterbe (European Quality Assurance Register for Higher Education) bejegyzett szervezet felkérésére kerüljön sor.

A MAB, mint független országos szakértői testület, Nftv-ben rögzített fő felelősségi területei:

- a felsőoktatási alaptervekenység minőségének és a felsőoktatási intézmény belső minőségbiztosítási rendszere működésének külső értékelése,
- szakértői részvétel a meghatározott felsőoktatási intézményekkel kapcsolatos eljárásokban (ez lehet intézményi, vagy OH kérelemre indított hivatalból, vagy egyéb döntés-előkészítési eljárásokhoz kapcsolódó).

A 19/2012. (II. 22.) MAB rendelet a felsőoktatási törvényből kiemeli és a részleteiben tovább szabályozza a felsőoktatási minőség világát. Ide tevődött át a felsőoktatási minőségértékelés, -fejlesztés általános kereteinek meghatározása, melyből most csupán két kulcsfontosságú megállapítást emelnék ki:

- A felsőoktatási alaptervekenység minőségének a biztosítása az Nftv-ben meghatározott keretek között elsődlegesen a felsőoktatási intézmény feladata és felelőssége.

- A MAB, mint szakértő testület, az Európai Felsőoktatási Minőségbiztosítási Szövetség (European Association for Quality Assurance in Higher Education) által elfogadott „A felsőoktatás minőségbiztosításának európai sztenderdjei és irányelvei”-vel összhangban folytatja tevékenységét.

Vagyis az Nftv. által előírt szervezeti és működési kereteken belül az intézmények felelősek a minőségükért; a belépési és működési minimumkövetelményeket az állami „felügyeleti” rendszer ellenőrzi, ami természetesen nagyon messze van a minőségkultúrának kedvező intézményi környezet kialakításától, mely intézményi hatáskör. Ahhoz, hogy megválaszoljuk, hogy mit jelent a MAB szakértői tevékenységének ESG kompatibilitása, illetve milyen szakértői tevékenységeket végez, közelebbről szemügyre vesszük ezeket a sztenderdeket és irányelveket, valamint a MAB tevékenységét. Azonban már itt is rögzíthető, hogy a MAB minden eljáráshoz kötődő szakértői tevékenységét – az Nftv. elvárásain túlmutatóan – az ESG sztenderdeknek megfelelően fejt ki.

A szabályozás következő szintjén találjuk a MAB Szervezeti és Működési Szabályzatát, ahol a következő tipizálást találjuk a MAB fő feladatairól:

(1) Megfelelőségvizsgálat

Hazai felsőoktatási intézmények, képzések, doktori iskolák értékelési és akkreditációs (minőséghitelesítési)¹⁷ eljárásainak lefolytatása (SZMSZ és eljárási szabályzataiban rögzítetten Nftv.-hez és MAB rendelethez igazodóan). Kezdeményezők a felsőoktatási intézmények. (intézmény-, és doktori iskola akkreditáció)

17 „A MAB minőséghitelesítést végez, azaz megvizsgálja, hogy egy adott intézmény vagy program megfelel-e a MAB által előre meghatározott és közzétett minőségi követelményeknek. Ha ez a megfelelés fennáll, akkor hitelesíti, „akkreditálja” a vizsgált intézményt vagy programot. Fő tevékenységi köre tehát az intézmények, karok és programok akkreditációja, valamint az egyetemi tanári pályázatok véleményezése.” <https://www.mab.hu/#eljarasok> A jelen írás definíciói szerint megfelelésvizsgálatnak felel meg, melyhez kapcsolódó eljárásrendet a MAB határozza meg.

(2) Szakértői vélemény nyújtása

Az OH által kirendelt vagy OH, miniszter vagy intézmények által felkért szakértőként a jogszabályokban meghatározott eljárásokban szakértői vélemény nyújtása. (pl. működési engedély, illetve annak felülvizsgálata, szakindítási kérelmek, doktori iskola létesítése vagy bővítése, létesítendő szakról vélemény, monitoring, egyetemi tanári véleményezés, programakkreditáció)

(3) Minőségfejlesztési tevékenység

Egyéb minőségfejlesztési kérdésekben miniszteri, OH vagy intézményi kérésre elemzéseket, értékeléseket készít (pl. intézmény minőségbiztosítási rendszerének, nyilvántartásba vett képzéseinek értékelése), valamint együttműködik hazai és nemzetközi felsőoktatási és akkreditációs szervezetekkel.

A megfogalmazott feladatok szempontjából kulcsfontosságú, hogy a nemzeti szabályozókban rögzített kötelmek egy-egy eljárás indítói, vagy saját belső intézményi akarat. Az intézményi kérésre indított külső minőségbiztosítási tevékenység – bár ugyanazon önértékelési kérdéseken alapszik, mint az intézményakkreditáció – lényegesen közelebb áll a minőségképesség becsléséhez, azaz a minősítéshez, s ezzel együtt természetéből adódóan magában hordozza a minőségfejlesztés szervezeti igényét és PDCA elkötelezettségét, mely a felsőoktatási minőségkultúra alapját is képezi.

Nemzetközi relációk

A kontextus értelmezése szempontjából itt helyénvalónak és hasznosnak tartom a hazai felsőoktatási akkreditáció nemzetközi helyzetének, beágyazottságának közelebbi vizsgálatát. Ebben a rövid alfejezetben nagyrészt az ENQA és a MAB honlapján található információkra támaszkodtam¹⁸. A MAB 2000 óta tagja az ENQA (European Association for Quality Assurance in Higher Education – Felsőoktatási Minőségbiztosítás Európai Szövetség) nemzetközi szervezetnek, mely 2004-ig European Network for Quality Assurance in Higher Education megnevezéssel

18 <https://enqa.eu/> [letöltve: 2020.október 10.] <https://www.mab.hu/> [letöltve: 2020.október 12.]

végezte tevékenységét a felsőoktatás minőségének javítása érdekében, elsősorban a bolognai folyamathoz csatlakozó országok felsőoktatási minőségbiztosítás fejlesztésének fő aktoraként. Az ENQA tagságra épülő minőségbiztosítási szakmai szervezet, mely tagjait mind európai, mint nemzetközi szinten képviseli. Az ENQA tagok az Európai Felsőoktatási Térség (EHEA, European Higher Education Area) felsőoktatásának minőségbiztosítással foglalkozó szervezetei, melyek megfelelnek a már említett ESG (Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area) II. (külső minőségbiztosítás) és III. (az ügynökségek működési sztenderdjei) fejezetének.

Az ENQA hármas célt szolgálva végzi tevékenységét. Egyrészt célja, hogy európai és nemzetközi szinten képviselje tagjait elsősorban politikai döntéshozatali eljárásokban, valamint a stakeholder szervezetekkel történő koordinációval. Másrészt célja, hogy tudásközpontként funkcionálva az Európai Felsőoktatási Térség minőségbiztosítási eljárásainak és rendszerének folyamatos fejlesztésében katalizátor szerepet töltsön be. Valamint célja, hogy kommunikációs platformként funkcionálva megossza a minőségbiztosítási szaktudást és információkat a tag- és egyéb érdeklődő szervezetekkel, stakeholderekkel.

Az ENQA szorosan együttműködik egyéb meghatározó európai partnerszervezetekkel, mint például az Európai Egyetemek Szövetsége - European University Association (EUA), a Felsőoktatási Intézmények Európai Szövetsége - European Association of Institutions in Higher Education (EURASHE), vagy az Európai Hallgatói Szövetségek - European Students' Union (ESU), s emellett tagja az előzőekben felsorolt szervezeteket tömörítő E4 Group „formációnak” is. Láthatóan koordinációval átszőtt, jelentős stakeholdereket összegyűjtő, együtt gondolkodó és a tudás megosztására törekvő működés tárható fel, s emellett külön kiemelném az oktatáspolitikai szerepvállalást. További fontos információ, hogy az ENQA alapító tagja az EQAR, The European Quality Assurance Register for Higher Education - Európai Felsőoktatási Minőségbiztosítási Regiszternek, melynek 2008-as létrehozásával a cél az európai felsőoktatási minőségbiztosítás átláthatóságának javítása volt, és általa létrejött az ESG-nek megfelelő, nyilvános és karbantartott

regiszter. Az ENQA tagságfelvétel után mintegy 20 évvel, 2019-ben került fel először a MAB az EQAR regiszterbe¹⁹.

ESG Célok és alapelvek

Ha visszatérünk az ESG-nek való megfelelés nagyobb körütekintést igénylő területére, következő lépésünk, hogy magát az ESG²⁰¹⁵ szabványt közelebről megvizsgáljuk. Nem lehet elmenni a tény mellett, hogy az ESG²⁰¹⁵-t az E4 Group négy tagja és három további közreműködő partner jegyezte (Educational International, BUSINESSEUROPE, EQAR), ami a hálózatosodást, illetve az érdekelt felek együttműködésén alapuló szakmai konszenzusát tükrözi. A felsőoktatási „minőségkultúra misszió” további nélkülözhetetlen jellemzője, hogy az ESG mind nemzeti, mind intézményi szinten, mind pedig a határokon átnyúlva nyújt minőségbiztosítási támaszt a felsőoktatási tendenciák következtében a keresleti és kínálati oldalon is egyre sokszínűbbé váló felsőoktatásban. Az ESG hatóköre tekintetében nem tekinthető minőségi sztenderdeknek vagy kötelezően alkalmazandó módszertannak, inkább iránymutatóként funkcionál a tanulási paradigmaváltás következtében fontossá vált összes felsőoktatási szolgáltatási terület minőségbiztosítására vonatkozóan. Az ESG a minőségbiztosítást az elszámoltathatóság és a minőség jobbítása együtteseként értelmezi, ami támogató közege a minőségkultúra kialakulásának²⁰. Így a célok között nem csupán a többszintű minőségbiztosítási keretrendszer kialakítása, hanem a kapcsolódó információs tudásbázis, a minőség megteremtése és javítása, illetve a szintén többszintű mobilitás erősítése is megjelenik.

Az ESG az Európa Felsőoktatási Térség minőségbiztosítási alapelvein nyugszik:

- „A felsőoktatási intézmények elsődleges felelősséggel tartoznak szolgáltatásaik minőségéért és a minőség biztosításáért.

19 <https://www.eqar.eu/register/agencies/agency/?id=58> [letöltve: 2020. október 25.]

20 ezért mikor a minőségbiztosítás, minőségirányítás terminusokat használom az ESG megfelelés-követelményrendszer vonatkozásában, beleértem a minőségfejlesztési tevékenységet is. (szerző megjegyzése)

- A minőségbiztosítás reagál a felsőoktatási rendszerek, intézmények, képzési programok és hallgatók sokszínűségére.
- A minőségbiztosítás támogatja a minőségkultúra fejlődését.
- A minőségbiztosítás figyelembe veszi a hallgatók, a többi érintett és a társadalom igényeit és elvárásait.”²¹

Az intézményi felelősség hangsúlya nem ismeretlen számunkra, hiszen a MAB-rendelet kapcsán kiemeltük ezt a hazai szabályzórendszerben is artikulált kijelentést. A minőségbiztosítás ESG definíciójából pedig egyenesen következik a minőségkultúra fejlődésének támogatási alapelve, mely nem lehetséges az érdekeltek, illetve a sokszínűség (mint felsőoktatási tendencia) igénykielégítése nélkül. A korábban felsorolt felsőoktatási trendek mindegyike tükröződik akár az ESG céljait, alapelveit tekintjük, akár működési keretrendszerét vesszük figyelembe. Az ESG szerkezete hármas tagozódást követ, amely a belső, majd a külső minőségbiztosítás, végül a minőségbiztosítási ügynökségek sztenderdjeit és irányelveit veszi sorra. Fontos információ, hogy a sztenderdek az Európai Felsőoktatási Térségben elfogadott felsőoktatási minőségbiztosítási gyakorlatot foglalják össze, így minden érdekelte érvényesek. Az irányelvek rámutatnak a sztenderdek jelentőségére és alkalmazási módjaikra, melyeket mindig az adott környezet határoz meg. Az 1. melléklet az ESG belső minőségbiztosításra vonatkozó sztenderdjeit, azok fő hazai és lehetséges intézményi lenyomatait vizsgálja. Jól érzékelhető, hogy minden sztenderd tükröződik a hazai szabályozásban. Az SZMSZ részeként rögzített minőségirányítási megfeleléskövetelmény igazán akkor éri el célját, ha nem csupán az intézményi megfelelésnek, hanem az intézmény minőségképességének, illetve a folyamatok, azaz a felsőoktatás minőségének alapjaként is alkalmazzák. Külön tanulmánykötetet érdemelnének a sztenderdek intézményi megvalósulásának tényleges gyakorlati alternatívái és dilemmái a minőségbiztosítás–minőségfejlesztés–minőségkultúra vonatkozásában. (pl. intézményi akkreditációs jelentések kutatása)

Az ESG 2. részének sztenderdjeit a 2. ábra tartalmazza. Az ESG 2. és 1. része közötti egyértelmű kapcsolódást a MAB önértékelési szempont-

21 ESG²⁰¹⁵, pp. 10. https://enqa.eu/indirme/esg/ESG%20in%20Hungarian_by%20OFI-HAC.pdf [letöltve: 2019.12.28.]

rendszere jelenti, mely kivétel nélkül kitér az ESG 1. részében a belső minőségbiztosításra megfogalmazott sztenderdekre. A MAB Nftv-ben függetlenként²² deklarált akkreditációs intézmény honlapján nyilvánosan elérhetőek az eljárások, útmutatók, határozatok és a fontos alapító és működési szabályzatok is. Néhány párhuzamos programakkreditáció határozatát olvasva visszaköszön az írásom első részében tett megállapítás, miszerint az Nftv. rendelkezései alapján csak mesterképzések indításával és a doktori iskola létesítésével kapcsolatos MAB szakvélemény kötelező erejű. Így fordulhat elő, hogy a MAB által nem akkreditáltak minősített alapképzést a mai napig meghirdeti az érintett intézmény. A MAB akkreditációs és szakértői tevékenységének limitált kötelező érvénye (hatásköre) további kérdéseket vet fel a hatékonyság vonatkozásában. Elképzelhető, hogy a nyilvános információk rendszerszerű biztosítása a hallgatók, leendő hallgatók, munkaadók felé tisztább döntési situációkkal, jobban átgondolt felvételi kérelmekkel járna²³.

A 3. rész sztenderdjeit felsoroló 3. melléklet elemzése kapcsán megállapítható, hogy sok szempontnál nagyon szoros a 2. rész külső minőségbiztosítási sztenderdjeihez való csatlakozás. Az Nftv, a MAB rendelet és/vagy a MAB SZMSZ-e részleteiben szabályoz, illetve a MAB honlapon elérhető minden szükséges információ. A ESG 3.2. Hivatali státusz vonatkozását eddig még nem említettük, mely az Nftv. 70. § (1a) bekezdése szerint így szól: „A MAB jogi személy. A MAB az oktatási hivatal által a felsőoktatási információs rendszer keretében vezetett hatósági nyilvántartásba való bejegyzéssel jön létre, székhelye Budapest, képviselőre az elnök jogosult. A MAB a közhasznúsági nyilvántartásba vétel nélkül közhasznú szervezet. A MAB alapító okiratát a miniszter adja ki.” A MAB mint minőségbiztosítási ügynök tevékenységének ESG fejlesztési irányvonalait jól foglalják össze a MAB Nemzetközi Tanácsadó Bizottság (HAC International

22 „intermediary body” típusú köztes szervezetként – Kozma T.- Rébay M.(szerk) (2006) Felsőoktatási Akkreditáció Közép-Európában, Felsőoktatási Kutatóintézet Új Mandátum Kiadó – a függetlenség témaköre további kutatást igényelne (szerző megjegyzése)

23 pl. felvi.hu-n szakoknál, intézményeknél a nyilvános akkreditáció és szakvélemény határozatok „kapcsolása”

Advisory Board) 2019. október 25-25-án tartott Bizottsági Ülésén elhangzott javaslatok.

Amellett, hogy a bizottság elismerését fejezte ki az EQAR tagság és az elmúlt évben kifejtett tevékenység miatt, a következő javaslatokat fogalmazta meg a MAB minőségbiztosítási tevékenysége kapcsán²⁴:

- Javasolt a külső stakeholderek, kiemelten a hallgatók bevonása a MAB munkájába. Megfelelő irány a HÖÖK-kal eddig kiépített jó kapcsolat, ugyanakkor a hallgatókkal való együttműködés további szélesítése, fejlesztése javasolt a kölcsönös bizalom és hallgatói támogatás, s ezzel az intézményi minőségkultúra erősítésére.
- Javasolt egy tematikus hallgatói elemzés elkészítésének támogatása, mely a legutóbbi MAB értékelések tapasztalatairól, a megmutató erősségekről és gyengeségekről, valamint innovatív jobbitó javaslatokról szól.
- Javasolt az üzleti és az ipari stakeholderek intenzívebb bevonása akár nagyvállalatok HR részlegéről, akár KKV-król, egyéb szakmai szervezetekről, önkormányzatokról, pedagógiai és művészeti társulásokról, civil szervezetekről legyen is szó.
- Aktív kapcsolat javasolt a jelenlegi MAB tevékenység támogatásához és kiegészítő szakértők igénybevételéhez kapcsolható felsőoktatási intézményekkel.
- Fontos lenne a MAB tevékenységének fokozott disszeminációja és jól felépített kommunikációja a láthatóság, presztízs és hitelesség szolgálatában. Ehhez kapcsolhatóan javasolt a tematikus jelentések széleskörű publikálása.
- Javasolt a MAB szakmai pool minőségének folyamatos fejlesztése.
- Javasolt a MAB humán erőforrásainak mennyiségi és minőségi fejlesztése (jelenleg túlterhelt a rendszer).
- Javasolt MAB stratégiaterv készítése kapcsolódó akciókkal²⁵.

24 HAC International Advisory Board Meeting 25-26 October 2019 Meeting Summary and Recommendations (https://www.mab.hu/wp-content/uploads/2019/11/Recommendations-2019_FINAL.pdf, letöltve: 2020. október 25., a szerző összegző fordításában javaslatokról

25 honlapon már megtalálható (szerző megjegyzése)

- Javasolt, hogy a következő évi ülés²⁶ a hallgatók és a munkaadók képviselőivel kibővítve történjen.

Vagyis a külső értékelő felé támasztott megfelelés-követelményrendszer fókuszja az önreflektív fejlődés minőségkultúrájának mélyítése az érdekeltek, kiemelten a hallgatók bevonása, kommunikáció, képzés és erőforrás-fejlesztés és hálózatosodás eszközrendszerével, összhangban a legutóbbi ENQA felülvizsgálat (review)²⁷ megállapításaival. További visszajelzést ad a MAB tevékenységéről az ENQA 2020. áprilisban publikált tematikus elemzése, melyben az ESG 2.1 (belső minőségbiztosítás figyelembevétele), 3.4 (tematikus elemzés), 3.6 (belső minőségbiztosítás és szakmai magatartás) sztenderdeknek való megfelelést vizsgálja²⁸. A MAB teljesen megfelelt az ESG 2.1. sztenderdnek²⁹, míg a másik kettőnek alapvetően felelt meg. A 3.4. sztenderdnél a hatékony disszemináció hiánya, a 3. 6. sztenderdnél pedig a stakeholderek visszacsatolásainak részletes mechanizmusát nem tartalmazó MAB riportok voltak megemlítve. A tematikus jelentés egyéb általános, minden ügynökségre vonatkozó javaslatai a hatékonyságra, az érdekeltekkel való kommunikáció javítására, az intézményi felelősségvállalás erősebb támogatására, a tanulási eredmények definiálására és mérésére fókuszálnak.

Vizsgálatomban fontos szerepet szántam azoknak az összefüggéseknek a felrajzolására, melyek az ESG sztenderdjeit a hazai felsőoktatás szabályozáskomplexitásában megvalósítják. Ennek az elemző munkának az eredményeit a felsőoktatási minőség szabályozáskomplexitását összefoglaló 1. melléklet tartalmazza. Az ábrán felrajzolt összefüggések

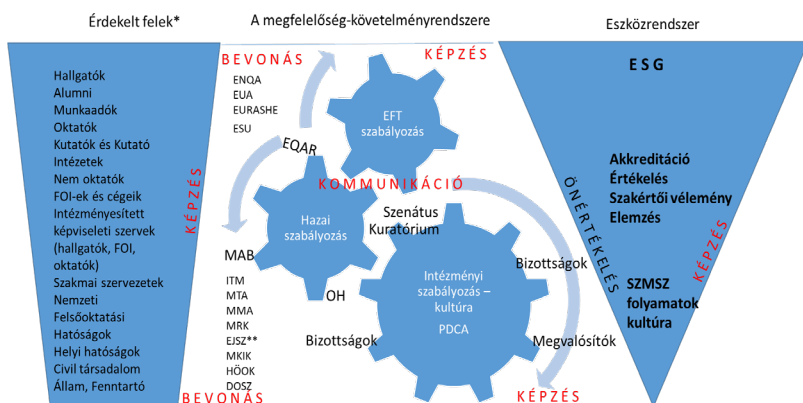
26 2020. október 30-31. volt a kitűzött időpont, még nem találtam információt a MAB honlapján. (szerző megjegyzése)

27 ENQA Agency Review (2018): Hungarian Accreditation Committee (HAC) <https://enqa.eu/wp-content/uploads/2018/10/HAC-External-Review-Report-2018.pdf> [letöltve: 2020. október 25.]

28 Tomas,C–Kelo, M (2020) ESG 2015–2018 ENQA Agency Reports: Thematic Analysis <https://enqa.eu/indirme/papers-and-reports/occasional-papers/ESG-2015%20ENQA%20Thematic%20Analysis%20final.pdf> [letöltve 2020.október 25.]

29 korábbi megállapításunk volt, miszerint az önértékelés szempontjai egyeznek az ESG 1. rész sztenderdjeivel (szerző megjegyzése)

az érdekelt feleket, a háromszintű minőségbiztosítási szabályozási keretrendszer hatásmechanizmusát és fő szereplőit, valamint az eszköztendert azonosítja nagy vonalakban. Hangsúlyozandó, hogy bár az intézmények szempontjából az ESG sztenderdjeinek való megfelelés minőségbiztosítási és minőségfejlesztési rendszerkövetelményeknek való megfelelést, vagyis intézményi minőségképességet, illetve felsőoktatási minőséget jelent, mégsem azonosítható a felsőoktatási minőségkultúrával. Tapasztalataim alapján ugyanis sok dolgunk van még a minőségbiztosítás „papírgyári” ideológiájának átformálásával, a gyakorlati minőség iránti elkötelezettség terjesztésével, fejlesztésével. A nem megfeleléseket és a fejlesztési lehetőségeket felismerő, és azokat rendszerszerűen kereső és kezelő felsőoktatás nem elképzelhető az ábrán kiemelt képzés, bevonás és kommunikáció „varázsszavak” nélkül.

*Homan et al (2020) felhasználásával

** FOI-t fenntartó Egyházi Jogi Személyek

1. ábra: A felsőoktatási minőség szabályozáskomplexitása (saját szerkesztés)

A minőségkultúra egyik jelentős szubkultúráját jelenti a hibakezelési kultúra, mely a hibák rendszerszerű felismerésével (nem „mintadokumentumok” alá rejtésével) és a rendszer részét képező kezelési, „újratervezési” önreflexiós mechanizmusban, megfelelő kommunikáció és képzés mellett tud megerősödni. Hogyan máshogy jöhetnek felszínre például a tantárgytematika és a leadott tényleges tananyagtartalom

eltérései, vagy a számonkérések tényleges rendje, illetve a tantárgyak felelősei, oktatói és a tényleges „közreműködők” közötti eltérés? Abban az esetben, ha az intézmények bevonják a hallgatókat a képzési és tantárgyprogramok kialakításába (is), figyelnek és becsatornázzák a hallgatói véleményeket, kommunikálják az eredményeket feléjük, és képzik őket a minőségkultúra szemléletére, gyakorlati megvalósítására, akkor elég nagy esély van rá. A kontrollfolyamatok beépítése szintén elengedhetetlen. Ez feltételezi, hogy az intézmények, oktatók és nem oktatók értik a felsőoktatási minőségkultúrát, képzetek és elkötelezettség irányába. Az intézményvezetés felelőssége, hogy biztosítja-e a foglalkoztatottak, a szervezet, illetve a rendszer minőségképességét³⁰ a humán erőforrás menedzsment eszköztárát hasznosítva. Veress Gábor erről így ír: „A szolgáltatás minőségét ezért csak úgy lehet biztosítani, hogy alkalmas megfelelőség-követelményrendszerek alkalmazásával, megfelelő kiválasztással, képzéssel, továbbképzéssel, továbbá megfelelő körülmények biztosításával, motiválással és elismeréssel biztosítjuk a szolgáltatást adó személy/szervezet/rendszer megfelelősége által a minél tökéletesebb minőségképességet és együttműködő társként bevonjuk a szolgáltatást igénybevevő személyt/szervezetet is.”³¹

Az intézményi minőségkultúra kialakulásának támogatásához minden érintett fél összefogására szükség van; legyen az maga a kormányzat és köztes szervezetei, az intézményi vezetés, a hallgatók, oktatók vagy a munkaadók. A szakmai minőségbiztosítás, valamint az általa támogatott minőségkultúra kialakításának és honosításának bázisa a felsőoktatási intézmény; szükséges az erős, professzionális intézményi menedzsment, melyhez azonnal kapcsolható a kiváló vezető személyiségek „minőségteremtő” ereje, képző, bevonó, kommunikátor kompetenciái, illetve a minőségkultúra folyamatokba és hálózatokba épített keretrendszerének kialakítása és folyamatos fejlesztése. Ugyanígy a nemzetközi mozgásteret összefüggéseiben látó és trendjeiben értő szakpolitikai iránymutatásnak is jelentős szerepe van a felsőoktatási minőség formálásában.

30 Veress, G. –Birher, N.–Nyilas, M. (2010) A minőségbiztosítás filozófiája, JEL könyvkiadó

31 Veress Gábor (2008) A szolgáltatás értelmezése és minőségének biztosítása in: Minőség és Megbízhatóság, 2008 XLII évf. 2008/2, pp. 93

Kitekintés

Az ENQA publikációk néhány aktuális témaköre, mint például a tanulási és tanítási innováció a külső minőségbiztosítás részeként³², az érdekeltek bevonása a külső minőségbiztosításba³³, az e-értékelés minőségbiztosításának keretrendszere³⁴ vagy az e-learning minőségbiztosítási megfontolásai³⁵ jól jelzik napjaink hangsúlyait. A szabályozáskomplexitás és a felsőoktatási minőség kontextusában a belső és külső minőségbiztosítási (és fejlesztési) kérdések olyan dimenziói is helyt kell, hogy kapjanak, mint a társadalmi érték, az értékszocializáció, inklúzió, méltányosság vagy az etika, erkölcs. Ezen fontos dimenziók tanulmányozására jelen írás keretein belül nem volt módom. Egyéb számomra izgalmas kutatási terület a felsőoktatás minőségének szabályozáskomplexitásában jelentős szereppel bíró, mégis a gyakorlati életben nehezen megfogható „méltányosság és a minőségbiztosítás”: a hallgatói diverzitás és az egyenlő esélyek biztosítása, illetve a méltányosság rendszerszerű megközelítésének minőségbiztosítási fókuszú kutatása. Szintén érdekesnek tartom a „vezetés és minőségbiztosítás”: az állami intézmények között 2014-ben bevezetett kancellári, illetve a közelmúltban megjelenő új irányítási modell intézményi minőségmenedzsmentre gyakorolt hatásainak vizsgálatát.

-
- 32 Greere et al (2018) Innovation in teaching and learning as part of external quality assurance approaches Report from the ENQA Leadership Development Programme 2018, <https://enqa.eu/index.php/publications/papers-reports/occasional-papers/>
 - 33 Homan et al (2020) Study on stakeholder involvement in external quality assurance, https://enqa.eu/indirme/papers-and-reports/associated-reports/Study-on-stakeholder-involvement-in-EQA_web_n.pdf [letöltve: 2019. október 6.]
 - 34 Foerster et al (2019) FRAMEWORK FOR THE QUALITY ASSURANCE OF E-ASSESSMENT, <https://enqa.eu/index.php/publications/papers-reports/associated-reports/> [letöltve: 2020. október 25.]
 - 35 The ESG in the changing landscape of higher education Statement by the E4 Group, August 2020, https://enqa.eu/wp-content/uploads/2020/08/E4-statement_The-ESG-in-the-changing-landscape-of-higher-education_Final.pdf [letöltve: 2020. október 25.]

Záró gondolatok

Konklúzióként elmondható, hogy a hazai felsőoktatás minőségének szabályozáskomplexitása minden lehetőséget megad a kiválóságra törekvő, a minőségkultúra iránt elkötelezett felsőoktatási szervezeteknek a felsőoktatási trendekhez illeszkedő minőségkultúra fejlesztésére. Ugyanakkor még nem elég hatékony a minőségi információk hiteles disszeminációjában, az érdekeltek minőség iránti érzékének a formálásában, a hallgatók mint legfőbb stakeholderok tényleges bevonásában és megfelelő tájékoztatásában. A hallgató nem fog a MAB honlapján a továbbtanulásához kiegészítő információk után kutatni. A hallgatóhoz el kell juttatni a hiteles és pártatlan felsőoktatási minőségi információkat, hogy a döntését a számára fontos információk alapján tudja meghozni. A minőség iránti elkötelezettséget a legjobb szabályozási rendszer sem tudja kikényszeríteni, a minőségkultúrára képessé kell válni. A képessé tétel a képzés-nevelés, bevonás, motiváció és kommunikáció eszközrendszerének szisztematikus és rendszerbe ágyazott alkalmazásával teszi teljessé a felsőoktatási minőség szabályozáskomplexitását. S bár ehhez a felsőoktatási minőség szabályzórendszerének mindhárom szintjének összefogására, a fogaskerekek illeszkedésére és olajozottságára szükség van, a fő szerep az intézményeké.

A keretrendszer adott, a minőségkultúra tartalmával az intézmények tudják megtölteni azt. Meglátásom szerint a felsőoktatás hozzáadott értékét képviselő társadalmi értékteremtési képesség alapja sem más, mint az önreflexióra, kapcsolódásra, méltányosságra és inklúzióra képes minőségkultúra, mint természetes alkotó közeg. Ezért fontos, hogy a felsőoktatási intézményeinkben ezt a kultúrát megérthesse és elsajátíthassa a hallgató, s mint a felsőoktatás társadalmi értékének egy dimenzióját magával vihesse. Ehhez elengedhetetlenül szükségese a minőségkultúra iránt elkötelezett, rendszerépítő és kontrolláló intézményi felsővezetők, valamint a rendszert (meg)értő és alkalmazó oktatók, munkatársak. Jó szelet jelenthetnek ehhez a már említett támogató felsőoktatási tendenciák, ahol a minőség központi témakör, az intézményi menedzsmentrendszerek felfrissültek, a nemzetköziesedés és a hálózatosodás pedig katalizálni képes az előzőek hatásait.

A FELSŐOKTATÁS MINŐSÉGE ÉS A SZABÁLYOZÁSKOMPLEXITÁS

1. melléklet: ESG 1. rész A belső minőségbiztosítás sztenderdjei, a hazai szabályozás és lehetséges intézményi megvalósulások (saját szerkesztés)

AZ INTÉZMÉNYI BELSŐ MINŐSÉGBIZTOSÍTÁS		STANDARD	NEMZETI SZABÁLY	INTÉZMÉNYI SZINT
ESG 1.1	Minőségbiztosítási politika	Az intézmények rendelkezzenek publikus és a stratégiai menedzsment részét képező minőségbiztosítási politikával.	Nftv. 2.melléklet "A szervezeti és működési rend részét képező a felsőoktatási intézmény minőségirányítási szabályozása."	Intézményfejlesztési Terv, Minőségügyi-, minőségfejlesztési tervek, eljárások,dokumentumok, struktúra
ESG 1.2	A képzési programok kialakítása és jóváhagyása	Az intézmények rendelkezzenek folyamatokkal képzési programjaik kialakítására és jóváhagyására. A képzési programokat úgy kell kialakítani, hogy elérjék kitűzött céljaikat, beleértve az elvárt tanulási eredményeket. A program révén megszerezhető képzés legyen világosan meghatározott és között, utaltással a nemzeti képesítési keretrendszer megfelelő szintjére, ennek révén az Európai Felsőoktatási Térség képesítési keretrendszerére	Nftv. (I.,II.,III, IV fejezet); 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet , 19/2012. MAB rendelet (Duales) Képzési Tanács)	Képzési program kialakítása, folyamat szabályozás
ESG 1.3	Hallgatóközpontú tanulás, tanítás és értékelés	Az intézmények biztosítsák képzési programjaik olyan megvalósítását, amely aktív szerepe ösztönzi a hallgatókat a tanulási folyamat létrehozásában. A hallgatók értékelése tükrözze ezt a megközelítést.	Nftv. (senátus, biztosítgok hallgatói részvétel aránya)	SZMR, Képzési program kialakítása, folyamat szabályozás, oktatók hallgatói értékelésének rendje
ESG 1.4	A hallgatók felvétele, előrehaladása, tanulmányaik elismerése és a képesítés odaítélése	Az intézmények következetesen alkalmazzák a teljes hallgatói életciklust lefedő, előzetesen meghatározott és közzétett szabályzataikat, például a hallgatók felvétele, előrehaladása, tanulmányaik elismerése és a képesítés odaítélése tekintetében.	Nftv. IV rész (A hallgató) és az SZMSZ re vonatkozó szabályok - 2. melléklet	Hallgatói követelményrendszer
ESG 1.5	Oktatók	Az intézmények biztosítsák, hogy oktatóik megfelelő kompetenciáival rendelkezzenek. Alkalmazzanak méltányos és átlátható eljárásokat oktatóik toborzására és továbbképzésére.	Nftv. VII. fejezet	Oktatói követelményrendszer, HR szabályzatok
ESG 1.6	Tanulástámogatás és hallgatói szolgáltatások	Az intézmények megfelelő finanszírozási forrásokkal rendelkezzenek a tanulási és tanítási tevékenységekhez, valamint biztosítsanak adekvát és könnyen hozzáférhető tanulástámogató feltételeket és hallgatói szolgáltatásokat	Nftv. II. fejezet Alapvető működési szabályok, kapcsolódó gazdálkodási keretrendszer,	SZMR és tanulási-tanítási környezet folyamatos fejlesztését, hálózatosodást biztosító folyamatok
ESG 1.7	Információkezelés	Az intézmények gyűjtsenek, elemezzenek és használjanak releváns információkat képzési programjaik és egyéb tevékenységeik irányítására.	Nftv. V.fejezet, 121/2013. (IV. 26.) OH rendelet	Intézményi kimutatások, elemzések
ESG 1.8	Nyilvános információk	Az intézmények tegyenek közzé világos, pontos, objektív, naprakész és könnyen hozzáférhető információkat tevékenységükről, benne képzési programjaikról.	Nftv. II. fejezet - alapvető működési szabályok	intézményi honlap és a nyilvánossági folyamatok gondozása
ESG 1.9	A képzési programok folyamatos figyelemmel kísérése és rendszeres értékelése	Az intézmények folyamatosan kísérik figyelemmel és rendszeres időközönként tekintsek át képzési programjaikat, biztosítandó, hogy azok elérjék kitűzött céljaikat, illetve megfeleljenek a hallgatók és a társadalom igényeinek. Ezen értékelések eredményezzék a programok folyamatos javulását. Az ennek folytán tervezett vagy megtett intézkedéseket minden érdektelt felé közölni kell.	Nftv IV fejezet - tantervek ötéves felülvizsgálata, 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet, MAB rendelet - egyéb szakértői tevékenység (miniszter, OH vagy intézmény kérésére)	folyamatok kialakítása és működtetése az érdektelt felek bevonásával a képzések rendszeres önértékelésére, fejlesztésére
ESG 1.10	Rendszeres külső minőségbiztosítás	Az intézményeket rendszeres időközönként külső minőségbiztosítás alá kell vetni az ESG szint	Nftv - ötéves intézményi felülvizsgálat, MAB rendelet - egyéb szakértői tevékenység (miniszter, OH vagy intézmény kérésére)	a minőségbiztosítási rendszer kialakítása és működtetése az érdektelt felek bevonásával a rendszeres intézményi önértékelések és külső minőségbiztosítás alkalmazása

2. melléklet: Az ESG külső minőségbiztosítási tevékenység sztenderdjei (saját szerkesztés)

A KÜLSŐ MINŐSÉGBIZTOSÍTÁSI TEVÉKENYSÉG		STANDÁRD	NEMZETI SZABÁLYOZÁS	MAB
ESG 2.1	A belső minőségbiztosítás figyelembevétele	A külső minőségbiztosítás vegye figyelembe a belső minőségbiztosítás hatásságát az ESG 1. részében leírtak szerint.	Nftv és MAB rendelet	MAB önértékelés szempontrendszere = ESG 1. rész standardjai
ESG 2.2	A kívánt célnak megfelelő módszerek kialakítása	A külső minőségbiztosítást úgy kell meghatározni és kialakítani, hogy az megfeleljen kitűzött céljainak, figyelemmel a vonatkozó szabályozásokra is. Az érintetteket be kell vonni a külső minőségbiztosítás kialakításába és folyamatos fejlesztésébe.	MAB rendelet, MAB SZMSZ	Eljárásrendek
ESG 2.3	Az eljárások alkalmazása	A külső minőségbiztosítási eljárások legyenek megbízhatóak, hasznosak, előre meghatározottak, következetesen alkalmazottak és nyilvánosak. Foglalják magukba a következőket: önértékelést vagy annak megfelelő eljárást; külső értékelést, amely rendszerint helyszíni látogatással is jár; a külső értékelésről készült jelentést; □ konzisztens követő vizsgálatot.	Részben Nftv. XVIII. Fejezet 41. és MAB rendelet, MAB SZMSZ	Eljárások (eljárásrendek, önértékelési útmutatók, bírálati szempontrendszerek stb) https://www.mab.hu/eljarasok/
ESG 2.4	Külső szakértő kollégák	A külső minőségbiztosítási tevékenységet külső szakértők csoportjai végezzék, amelyek tagjai között legyenek hallgatók is.	Nftv és MAB rendelet, MAB SZMSZ	Határozatok https://www.mab.hu/hatarozatok/
ESG 2.5	Az eredmény kritériumai	A külső minőségbiztosítás bármely eredménye vagy értéktétele világos, nyilvánosságra hozott és következetesen alkalmazott kritériumokon alapuljon, függetlenül attól, hogy az adott eljárás formális döntéshez vezet-e.	Nftv. XVIII. Fejezet 41., MAB SZMSZ	honlapon nyilvánosan elérhető https://www.mab.hu/hatarozatok/
ESG 2.6	Értékelő jelentések	A szakértők teljes jelentését nyilvánosságra kell hozni. Ez legyen világos, az akadémiai közösség, a külső partnerek és más érdeklődők számára hozzáférhető. Amennyiben az ügynökség a jelentések alapján formális döntést hoz, a döntést a jelentéssel együtt nyilvánosságra kell hozni.	Nftv. XVIII. Fejezet 41., MAB SZMSZ	honlapon nyilvánosan elérhető https://www.mab.hu/hatarozatok/
ESG 2.7	Panaszok és fellebbezés	A panaszételi és fellebbezési eljárásokat a külső minőségbiztosítás kialakításával együtt világosan meg kell határozni, és az intézményeket ezekről értesíteni kell.	Nftv., és MAB rendelet, MAB SZMSZ	Felülvizsgálat és Panaszkezelési eljárásrend, https://www.mab.hu/wp-content/uploads/2020/06/FvB_%C3%BCgyrend_m%C3%B3B3d_v2020.04.23.pdf

3. melléklet: ESG 3. rész sztenderdek (saját szerkesztés)

A MINŐSÉGBIZTOSÍTÁSI ÜGYNÖKSÉGEK		SZTENDERD
ESG 3.1	Minőségbiztosítási politika, tevékenységek és eljárások	Az ügynökség rendszeresen végezzen külső minőségbiztosítási tevékenységet az ESG 2. részében leírtak szerint. Rendelkezzen világos és kimondott célkitűzésekkel, amelyek a nyilvánosan hozzáférhető küldetésnyilatkozata részét képezik, és amelyek az ügynökség napi munkájában megjelennek. Az ügynökség biztosítsa irányító szervezetében és munkájában az érintettek részvételét.
ESG 3.2	Hivatalos státus	Az ügynökségnek legyen biztos jogi alapja, az illetékes hatóságok hivatalosan ismerjék el minőségbiztosítási ügynökségként.
ESG 3.3	Függetlenség	Az ügynökség legyen független, működjön autonóm módon. Teljes felelősséggel rendelkezék működéséért és annak eredményeiért, harmadik személyek befolyásától mentesen.
ESG 3.4	Tematikus elemzés	Az ügynökség rendszeresen publikáljon jelentéseket, amelyek leírják és elemzik külső minőségbiztosítási tevékenységük általános tanulságait.
ESG 3.5	Erőforrások	Az ügynökség munkájához rendelkezzen elegendő és megfelelő emberi és pénzügyi erőforrással.
ESG 3.6	Belső minőségbiztosítás és szakmai magatartás	Az ügynökség rendelkezzen belső minőségbiztosítási eljárásokkal tevékenysége minősége és integritása meghatározására, biztosítására és jobbítására.
ESG 3.7	Az ügynökségek rendszeres külső értékelése	Az ügynökséget legalább ötévente külső értékelésnek kell alávetni, hogy megállapítható legyen megfelelése az ESG-nek.

Dr. habil. Udvary Sándor PhD., tszv. egyetemi docens, KRE ÁJK

RENDET A RENDETLENSÉGBE – NÉHÁNY SZEMPONT A ROBOTOK SZABÁLYOZÁSÁNAK KOMPLEX KÉRDÉSE ÜRÜGYÉN

1. Bevezetés

A mesterséges intelligencia, a robotok szabályozása rendkívül népszerű kutatási téma az utóbbi időszakban nemcsak a jogászoknál, hanem más tudományterületeken is. Jelen írásban célom azt vizsgálni, hogy egy technikai újdonság szabályozási folyamata során milyen módszertani problémák léphetnek fel, a normaalkotás módszerének kiválasztása milyen kérdéseket vet fel, az egyes szabályozási alternatívák sokasága milyen regulációs hálót eredményez, ami a politikai döntéshozó feladatát nagyban nehezíti. Célom e rövid tanulmánnyal néhány szempont felvilágosítása annak érdekében, hogy rendet lehessen hozni ebbe a rendkívül komplex szabályozási kérdésbe, s módszeresen megközelíteni a témát.

2. A szabályozási igény felmerülése

Valamely társadalmi jelenség szabályozásának igénye jellemzően azután merül fel, hogy az innováció, jelenség – például egy új humán gyógyítási módszer – már megvalósult vagy folyamatosan megvalósul, azaz működik és hatásokat fejt ki a társadalomra. Ha ezek a hatások közvetlen módon egytől egyig pozitívak (bár ilyen eset még a fenti példával is nehezen képzelhető el), akkor a szabályozás a társadalom részéről indokolatlannak tűnik, hiszen nincsenek olyan veszélyek, amelyek elhárítására a szabály szolgálna.

Ilyen esetben ugyanakkor elképzelhető, hogy az adott társadalmi jelenség – ami tehát csak előnyös, pozitív¹ közvetlen hatást váltana ki az elméleti gondolat kísérletünkben – a pozitív hatások megvalósítása mellett megsért valamilyen társadalmi ideált, ezzel valamely jogi vagy nem jogi társadalmi normát. Pl. az új humán gyógymódot magas költsége miatt csak azok számára szolgáltatják, akik azt ki tudják fizetni, *ergo* egyes nézetek szerint a gyógymód léte és elérhetővé tételének módja a társadalmi elosztás egyenlőtlenségét fokozza. Ugyan a magam részéről a lehetőségek egyenlőségét preferálom az eredmény egyenlősítésével szemben,² el kell azonban fogadni, hogy a társadalmi többség úgy is „utasíthatja” a politikai elitet, hogy az elosztás mértékének fokozásával az eredményt egyenlítse ki, akár a kisebbségben maradtak akarataival szemben is (pl. fokozott adózás, más elvonások és redistribúció útján). A szabályozási kérdés ilyenkor úgy merül fel, hogy az egyébként tartalmában nem szabályozandó jelenséget annak elosztása megváltoztatása érdekében kezdi (rend)szabályozni a jogalkotó és pl. árszabályozást alkalmaz, állami tevékenységi körbe vonja (ezzel teljes mértékben kontrollálva a tevékenységet, ld. így pl. a hivatalos fizetési eszköz kibocsátásának lehetőségét),³ vagy enyhébb eszköz útján az állam adóforrásból maga is vásárlóként lép fel az adott termék, szolgáltatás tekintetében. Megteheti az állam azt is, hogy közjogi, magánjogi vagy végső soron büntetőjogi normákat alkot annak érdekében, hogy az elosztás rendje tükrözze a fentebb említett mozgékony társadalmi ideált: erre példa a diszkrimináció tilalmának alaptörvényi szabályozása, amely azonban mindig alkotmánybírói értelmezés tárgya.⁴ Ekkor

1 Önmagában már az is kérdés, hogy mit fogadunk el pozitív, előnyös hatásnak: az ebben való közmegegyezést a politikai akarat, a jogalkotó akaratá jelképezi. Technikai értelemben: társadalmilag előnyösnek tekinthető az, amit a jogalkotó előnytelenként nem tilt vagy korlátoz. Ez egyébként rímel a polgári jog maximájára, amely szerint mindent szabad, ami nem tilos.

2 Nézeteim alapját ld.: MILTON FRIEDMAN – ROSE FRIEDMAN: *Free To Choose*, Harmondsworth, Penguin Books, 1980, 159-182. (a továbbiakban: FRIEDMAN, 1980)

3 LÉNÁRD ERIKA - UDVARY SÁNDOR: *Kriptovaluta a vagyonban a végrehajthatóság tükrében*, Executio (az MBVK lapja), (kézirat, megjelenés alatt)

4 Most mellőzöm annak az egyébként rendkívül érdekes kérdésnek a részletes

ezek az általános szabályok specifikus jogi norma nélkül is kifejtik a hatásukat az új jelenségre a rendes jogértelmezési, igazságszolgáltatási úton keresztül. Ilyenkor az előnyös, közvetlen hatású innováció úgy érkezik a jogrendszerbe, hogy annak általános rendelkezései irányadók a jelenségre. A jogalkalmazónak tehát arra kell felkészülnie, hogy speciális szabály nélkül vonja a meglévő fogalmai alá a jogtárgyat és annak megfelelően is kezelje.⁵

Ha egy már bevezetett új jelenségnek van ismert negatív hatása, másképpen megfogalmazva személyi, dologi vagy természeti kár esett az adott jelenséggel közvetlen oksági összefüggésben, a társadalom és a jogalkotó alapvető érdeke az ilyen károk elhárítására⁶ irányuló szabá-

kifejtését, hogy van-e az Alaptörvény jogászai értelmezésének olyan hatóköre, amely során a jogtechnikai érvek szintjén dönti el az Alkotmánybíróság, hogy helyes-e az adott társadalmi-többségi nézet. Jelzéseképpen: a halálbüntetést megsemmisítő 23/1990. (X. 31.) AB határozathoz a kisebbségben maradt Dr. Schmidt Péter alkotmánybíró különvéleményt fűzött, amiben arra utalt, hogy az Alkotmánybíróságnak a jogalkotót, alkotmányozót kellett volna felhívnia az ellentmondás feloldására. Tartalmilag azt sérelmezte tehát, hogy az Alkotmánybíróságnak nem volt hatásköre két ellentmondó alkotmányi rendelkezés közt döntenie: a jogalkotónak kellett volna ezt megtennie. Ez az érv (kis módosítással) a mi példánkban is alkalmazható: ha az alkotmányozó hatalom valamilyen tartalmat rendel az egyenlőség koncepciójához (legyen az most a példában az eredmény egyenlősége), ez a tartalom a későbbi jogszabályokban az alkotmányozói szándék szerint megjelenhet, vagy éppenséggel (egy politikai váltás miatt) azzal ellentétes tartalmú jogszabályok szülehetnek. Számomra az az egyik jelentős kérdés ebben, hogy van-e lehetősége az Alkotmánybíróságnak az eredeti alkotmányozói tartalmat átértelmezni (a példánkban a lehetőség egyenlősége tartalomra). A saját konzervatív nézeteim miatt nehezen tudok mást elképzelni, mint az eredeti értelmezési tartományt. Ld. az USA főbíró, Antonin Scalia nézeteit halála kapcsán méltató cikkben: UDVARY SÁNDOR: *Az originalista hagyatéka*, Jogtudományi Közlöny, 2016/4. 237-241.

- 5 Kiváló példa erre a lízingszerződés magyar jogrendbe való betagozódása, amely először a szerződési szabadság alapján, majd adójogi szabályok adta keretekben, végül diszpozitív speciális polgári jogi normákban öltött testet.
- 6 A jog gazdasági elemzésének módszertana szerint a valódi cél nem a káreseményeket teljes mértékben elhárító szabályozás megalkotása, hanem egy olyan equilibrium megtalálása, kialakítása, ahol a károsító eredmény elleni

lyozás megalkotása. Ilyen esetben a társadalom védelme által megkívánt mértékben a jogalkotó tiltja, korlátozza az innovációban tetten öltő új jelenséget. A tiltás a jogrenden kívül helyezi az adott innovációt, a törvényes rend inntól vagy nem vesz róla tudomást és nem védi a vele kapcsolatos magánjogi szerződéseket, vagy egyenesen üldözi az adott terméket, valamint annak forgalmát. Erre nyilván akkor van szükség, ha az adott termék bizonyítottan jelentős károkat okozott, vagy teljes a közmegegyezés abban, hogy ilyen okozhat.⁷

A korlátozás sok módon nyilvánulhat meg: a jogalkotó az adott termék tekintetében személyi, tárgyi feltételeket támaszthat azok gyártásához, forgalmazásához, kezeléséhez; korlátozható a rajtuk való tulajdonszerzés, hasznosítási lehetőségük. Időben, térben, használati módban korlátozható az adott termék, szolgáltatás hasznosítása. Ezek a korlátok – ismét – a jogalkotónak azt a mérlegelését tükrözik, hogy a ténylegesen bekövetkezett, bizonyítható károk, illetve a potenciális, magas fokú veszélyek miatt a védekezésnek mi a várhatóan legjobb módja.

A jogalkotó mérlegelését egyébként a fentebb már említett alaptörvényi garanciák korlátozhatják, így pl. büntetőjogi eszközt csak *ultima*

védekezés társadalmi költségei egyensúlyban állnak a potenciális és bekövetkezett káreseményekkel. Erről ld.: ROBERT COOTER – THOMAS ULEN: *Jog és közgazdaságtan*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005, 349-356. Ezekkel a nézetekkel magam is egyetértek, bár véleményem szerint figyelembe kell venni azt is, hogy egy károsító eredmény elhárítására való törekvés elmaradása nemcsak közvetlenül az érintettek számára fejt ki negatív hatást, hanem a társadalom szövetére is romboló módon hat. Másképpen: ha pl. egy új üzem létesítése miatt károsult személyek panaszát az állam figyelmen kívül hagyja, akkor nemcsak a csekély számú érintett polgár számára keletkezik kár, hanem a figyelmes többség oldaláról bizalomvesztés is fellép, ami a közvetlen politikai hátrányokon túl a társadalmi kohéziót is gyengíti. Ebből az következik számomra, hogy az elhárítás költségeinek a számszaki közgazdasági nézet alapján indokoltnál magasabb volta bizony alátámasztható azzal, hogy egy ilyen költséges szabály a társadalmi kohézió megtartását is szolgálja.

7 Tipikusan ez a helyzet az egyre újabb és újabb kábítószeres esetén, amelyek mögött jelentős tudományos teljesítmény állhat, de a velük járó egészségi, társadalmi károk szörnyűek, s sokszor potenciális veszélyük is elég a tiltás kimondásához.

ratio-ként alkalmazhat és csak a büntetőeljárás elvek megtartásával; az adott jelenségre kiterjednek az alkotmányos alapjogok, így nem sértheti pl. a benne megnyilvánuló tevékenység az emberi méltóságot, stb. Ugyanakkor a jogalkotónak figyelemmel kell lennie pl. a vállalkozáshoz való jogra,⁸ valamint arra, hogy nem tiltott tevékenységet bárki azonos feltételek mentén, szabadon vállalhasson. Így pl. a fentebb említett alanyi korlátozások ne legyenek alkotmányosértők azáltal, hogy diszkriminatív módon írnak elő feltételeket: az új innovációval újonnan piacra lépők személyét diszkriminatív előírások útján korlátozzák.

Egyébként a jogalkotó nemcsak jogi, hanem etikai normával is elérheti az általa meghatározott célt: ennek egyik módja, hogy a szabályozási igény dacára nem szabályozza jogilag az adott területet, ami viszont más normák előtérbe kerülésének hagy teret. Ha ezt a jogbizonytalanságot fokozó módszert nem alkalmazza a jogalkotó, az etikai normáknak leginkább úgy hagyhat teret, hogy általános elvi alapokat ad valamely szabályozásnak, majd az adott szakmai közösségre hagyja a szakmai etikai normák megalkotását. Az etikai normák előnye ilyen esetben a rugalmasság, hátrányt képez azonban azok demokratikus deficitje: nem a demokratikus népképviselői szervek alkotják a szabályt, hanem szakmai szervezetek, akár saját parciális érdekeik mentén.

Ha nincs ismert, már bekövetkezett negatív hatás, de a társadalom ilyenről indokoltan tart, az előzőhöz hasonlóan tiltást, korlátozást alkalmaz a jogalkotó.⁹ Sok esetben a bizalmatlanság valamely érdekelt rétegtől ered, majd az elfogadásához szükséges demokratikus többség úgy alakul ki, hogy a társadalom széles rétegeinek érdektelensége mellett egy érdekelt kisebbség tud jelentős nyomást helyezni a jogalkotóra. Ettől még nem válik antidemokratikussá egy ilyen norma, de mivel valójá-

8 FÁBIÁN FERENC: *A vállalkozáshoz való jog*, in: JAKAB ANDRÁS – FEKETE BALÁZS (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/a-vallalkozashoz-valo-jog> (2018). [23]–[29].

9 A roboti kérdések szabályozási igénye ilyennek tűnik. Az innováció jelenleg zajlik, azonban a várakozások arra mutatnak, hogy a mesterséges intelligencia által vezérelt roboti egységek társadalmi hatásai az előnyök mellett számos esetben hátrányosak lesznek, illetve vannak olyan veszélyek, amelyek beláthatatlannak tűnnek.

ban egy kisebbség érdekét szolgáló normáról van szó, a későbbiekben emiatt is tiltakozást válthat ki egy ily módon keletkezett jogszabály.

Ebben a körben arra kell figyelemmel lenni, hogy az a hivatkozási alap, amelyre a jogalkotó a tiltást vagy korlátozást helyezi, nem valós, spekulatív. Például ahhoz, hogy egy anyagot pszichotróp anyagként tiltólistára helyezzenek, nem feltétlenül szükséges, hogy számos ember kórházba kerüljön vagy meghaljon az adott anyaggal bizonyított oksági összefüggésben. Elegendő, ha alapos és módszeres szakértői vizsgálatok igazolják, hogy az adott anyag tiltásának elmaradása esetén biztosan (helyesebben: a tolerálhatónál magasabb valószínűséggel) ilyen károsító hatást fejtene ki.

Módszertanilag ugyanez a probléma a korlátozó rendelkezésekkel is: potenciális veszélyek miatt korlátozást indokolni csak hipotetikus példák alapján, feltételezésekre alapozva lehet. Ezek viszont jellegükből fakadóan bizonytalanok, éppenséggel a szükségtelenségük is bebizonyosodhat.¹⁰ A jogalkotói rugalmasság orvosolhatja az ilyen túlbiztosításból fakadó lassítást, de ennek is vannak társadalmi költségei: a folyamatos jogalkotási folyamat, az elmaradt innováció előnyös hatásai, stb.

10 Friedman az FDA (USA Szövetségi Élelmiszer és Gyógyszer Ügynöksége) példáján keresztül igyekszik igazolni, hogy a hivatali működés jellegéből fakadóan túlbiztosításra törekszik, így egy új gyógyszer engedélyezése sokkal lassabb és bizonytalanabb, mint egy ilyen ügynökség közreműködése nélkül. A biztonság oldalán tévedni az állami hivatalnok részéről mindig kisebb gond, még akkor is, ha túlbiztosításról van szó. FRIEDMAN, 1980, 242-250, különösen 248. Az érvelés meggyőző ereje dacára nehezen képzelhető el, hogy az államok, akár az Európai Unió részeként hazánk ne az USA-hoz hasonló engedélyezéssel rendezze bizonyos termékek piacra kerülését. Módszertanilag a problémára helyesen mutat rá Friedman: a „túlzott” óvatosság miatt elhárított káresetek mellé a vizsgálatok ritkán teszik a mérleg másik serpenyőjébe azt, hogy az innováció elmaradása miatt hány ember gyógyulása hiúsul meg, mert az innovációs előnyök nem fejthették ki hatásukat.

3. Szakértői vizsgálatok a normafajta és jogpolitikai stratégiai célmeghatározás, fogalmmeghatározás érdekében

A szabályozási igény *post facto* vagy *ex ante*¹¹ felmerülése a társadalmat, különösen a jogalkotó szerveket tehát arra indítja, hogy megvizsgálják az új jelenség szabályozásának lehetőségét. A norma nemcsak jogi szabály lehet, hanem a vallási és etikai normák is alkalmasak lehetnek valamely jelenség kezelésére.

A szekularizált társadalmakban a vallási normák direkt szabályozási szerepe csökken. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalom ne támaszkodhatna azok követésére pl. akként, hogy valamely társadalmi krízis más normák megalkotására kényszerítő hatását csökkentse. Így pl. a keresztyén vallásra jellemző „szeretet-parancs” alapján egy nagyjából keresztyén értékeket követő társadalomban vélhetően csekélyebb direkt állami beavatkozásra van szükség szociális krízishelyzet idején, hiszen a polgárok belső, vallási indíttatásból tesznek a krízis enyhítéséért. Ha az ilyen hatás nem éri el a társadalmilag, esetleg az alkotmányos alapjogok által elvárt mértéket, az állam további normák útján fog beavatkozni.

Erkölcsei vagy szakmai etikai szabályok is szerepet játszhatnak egy új jelenségre való társadalmi válaszadásban. Erkölcsi szabályok – a vallási normákhoz hasonló módon – abban az adott polgári közösségben fejthetik ki hatásukat, amelyben az adott erkölcsi szabályok megfelelően érvényesülnek. Mivel az erkölcsi irányzatok éppúgy sokszínűek, mint ahogy a társadalmak rétegzettek abból a szempontból, hogy milyen normákat fogadnak el ilyenként, az erkölcs normatív erejét nehéz segítségül hívni egy új jelenség szabályozásához. A szakmai etikai szabályok már alkalmasabbak lehetnek: a jogalkotó elvi alapok meghatározásában megnyilvánuló közreműködésével egy adott területen tevékenykedő szakmai közösség (amely jellemzően közös etikai elveket vall, ilyen pl. az orvosok alapvető etikai hozzáállása) fogja meghatározni, hogy az elvi kereteken belül a konkrét részcselekmények közül melyik lesz tiltott, melyik szabad vagy éppen támogatott. Az etikai szabályok érvényesülése azonban jellemzően nem éri el a jogérvényesítés szintjét: megsértésükre

11 T.i. a tényleges káros hatások után vagy bekövetkezésük előtt.

jogsértésként bíróság előtt hivatkozni nem lehet. Szankciórendszere jellemzően önkéntes alávetésen alapul, kizárásos jellegű (vagyis pl. az etikai normák megszegői valamely kedvezményes pozíciót veszítenek el), de jogsértés „vádjával” nem kell szembenézniük, kivéve, ha az etikai normaszegés valamelyik generálklauzulán keresztül eléri a már jogilag is releváns szintet, pl. a jó erkölcsbe ütközés szintjét).

Kizárólag a *fas* vagy *mos* normarendjével a modern nyugati államok¹² alig válaszol(hat)nak valamely új jelenségre, innovációra. Az állam a jogvédelem útján tud hatékony védelmet nyújtani a polgárainak, így ezzel az eszközzel lép fel az őket érő tényleges vagy esetleges károk ellen. Kiegészítő jelleggel viszont a fenti normarendszerek is figyelembe veendők, pl. csökkenthetik a jogi beavatkozás mértékét, körét, költségeit.

A társadalom tehát – már csak a szekularizált jogállami intézményrendszere miatt is – jellemzően a jogalkotás felé fordul, mint az innovációt, új jelenségeket szabályozó normarendszerhez. Ezt erősíti a nemzetközi környezet is, amely nemzetközi egyezményekben elismert emberi jogok hatékony érvényesítését várja el az adott államtól; emiatt megkerülhetetlenek pl. az Európai Unió regionális szinten érvényesülő jogállami elvárásai. De ezek hiányában is ezt támogatja az államszervezet kiépült bürokratikus rendje: saját szükségességét kevésbé indokolhatná egy közpénzen működő adminisztratív szervezet, ha valamely új jelenség kapcsán egyszerűen kijelentené, hogy annak hátrányainak kezelésére az adott társadalom vallási és erkölcs rendje minden szempontból képes. Épp ellenkezőleg: a saját hatékonyságát bizonyítandó, a feladat- és hatáskörébe tartozó jogi szabályozás fontosságát kell bizonyítania, alábecsülve és alulértékelve a fentebb elemzett normarendszerek hatékonyságát.

Az innovatív jelenségek szabályozásának eszköze tehát jellemzően jogi, ahol azonban a politikai erő határozza meg a stratégiai célokat. Ehhez az szükséges, hogy értékelhető fogalmi keretekbe ágyazva választási helyzetbe kerüljön a politikai hatalmat gyakorló személy,

12 Azonban keveset tudunk olyan latorállamokról, mint pl. az Iszlám Állam, amely legalábbis fellépett az államiság igényével és elsősorban vallási alapon határozta meg a normarendjét. Ez bár inkább elrettentő, de példa lehet a fentebbi levezetés indokoltságára.

szervezet. Másképpen megfogalmazva: pl. a robotok várható előnyös és hátrányos hatásai kapcsán akkor tud stratégiai célokat meghatározni az államfő, kormányfő, kormány vagy annak tagja,¹³ ha egy általuk ismert vagy megismerhető fogalmi keretbe ágyazzák számukra azt. Az előkészítő munkálatok elvégzésére jellemzően a jogalkotási bürokratikus szervezetek jogosultak és kötelesek, akik feladatkörüket részben vagy egészben ki is szervezhetik.¹⁴ Ezek az állami vagy államszervezeten kívüli szakértői szervezetek tudják megvizsgálni az adott új jelenséget, példánkban a robotikával, a mesterséges intelligenciával, az önvezető autókkal kapcsolatos kérdéseket. Az előkészítő szervezetek vizsgálata kiterjed arra, hogy az adott jelenségnek van-e nemzetközileg¹⁵ elfogadott vagy javasolt fogalma; az mennyiben illeszkedik már ismert jogi fogalmakhoz, azok tartalmához; és milyen stratégiai célok köthetők hozzá. A politikai döntéshozónak választásra felkínált stratégiai célok körét korlátozhatja az adott nemzeti kormányzat (vagy nemzetközi döntéshozó szerv) politikai programja.¹⁶ Ugyanakkor a szakértők szempontjából helyes megoldás ilyenkor is, hogy a politikai választást nem ők végzik el, vagyis a szakmai vizsgálat ezen szintjén teljes körű feltárást végeznek és a politikai döntéshozóra hagyják a stratégiai célok meghatározását, a számukra politikai okokból megvalósíthatatlan célok kizárását.

A megfelelő fogalmi keretbe ágyazott jelenséghez az előkészítők jogpolitikai stratégiai célt, koncepcionális célt rendelnek. Szerencsés, ha alternatívát kínálnak fel a döntéshozónak, de az is előfordul a folyamat

13 Függően az adott állam állam- és kormányzati formájától.

14 Tipikusan ilyen a helyzet nagy jelentőségű kodifikációk során, ahol már a koncepcionális kérdések eldöntéséhez szakértői segítségre van szüksége a politikai döntéshozóknak. Ilyen volt többek között a polgári jogi és a polgári eljárásjogi, valamint a munkajogi kodifikáció is.

15 Pl. a mesterséges intelligencia EU szakértői csoport által javasolt fogalmáról lásd: << <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/definition-artificial-intelligence-main-capabilities-and-scientific-disciplines>>> (2020. 10. 31.)

16 Pl. ha egy technikai újdonság az abortuszt és egy másik nőgyógyászati műtetet tenne sokkal egyszerűbbé egy konzervatív kormány regnálása alatt, a jogpolitikai stratégia meghatározásánál érthető módon az abortuszt megkönnyítő újdonság – politikai okokból – alul lesz hangsúlyozva.

során, hogy a több alternatíva közül a politikai döntéshozóval való folyamatos egyeztetés során már kiesnek a támogatásukra méltatlan célok. Így nem ritka, hogy mire a koncepciót meghatározó szerv (pl. kormány) elé kerül döntéshozatalra a célokat összefoglaló, a jogalkotási feladatok irányát meghatározó dokumentum, addigra már nem, vagy alig tartalmaz választási lehetőségeket. Úgy tűnik, mintha ilyen esetben a kormányzat pusztán jóváhagyná a szerveitől hozzá érkező jogpolitikai célokat. Gyenge kormányzat és erős adminisztráció esetén ilyen történhet, de ez diszfunkcionális eredményekre vezethet, hiszen a politikai döntéshozatal az elvetésre vagy elutasításra redukálódik, nem pedig a stratégiai irány tényleges meghatározására.¹⁷ A koncepcionális, stratégiai célok meghatározásánál tehát vagy választási lehetőségek feltárása indokolt, vagy pedig folyamatos egyeztetéssel kell biztosítani, hogy a döntéshozó ne engedje ki a kezéből az irány meghatározását.

4. A jogpolitikai döntéshozatal jogi és gazdasági keretéről

A kormányzat az innovációs célt szem előtt tartva hozza meg a jogpolitikai döntést, elsősorban a szabályozás szükségességéről, másodsorban annak stratégiai irányvonalairól. A koncepció részét kell képezze a megvalósíthatóságról és a gazdaságosságról szóló tanulmányok következtetése is.

A szabályozás szükségeltelensége esetén a további jogalkotási folyamat megáll, ám ez a fentebb leírtak szerint elég ritka. Olyan területeken képzelhető el, sőt indokolt ezt választani, amely területeken vannak kellő absztrakciós szinten lévő általános szabályok, amelyek túriks az új jelenségek integrációját. Tipikusan ilyen a helyzet a magánjogban, ahol is a magas absztrakciós szinten lévő polgári jogi normák általában

17 Például egy öntanuló algoritmus autonóm fegyverrendszerre való kapcsolása, mint alapkérdés esetén legyen a politikai hatalom döntési joga, hogy egyáltalán kívánja, engedi-e ilyenre használni legális keretek között a szabályozási hatalmában lévő jelenséget (itt: az algoritmus jogszerű használatát), s ha igen, akkor mi annak a határa. Amennyiben az erről való döntést pusztán szakmai kérdésként kezelné a kormányzat, azzal a honvédelmi kapacitásról, emberek életéről való döntést engedné ki a kezéből – ez számomra elképzelhetetlen.

megfelelő keretet biztosítanak valamely jogintézmény adaptációjához. Csak így volt elképzelhető, hogy a lízingszerződések – a szerződési szabadság általános elve alatt – nemzetgazdasági szinten is jelentős részét tudták képezni a jogrendünknek anélkül, hogy a Ptk. azt különös szerződésként szabályozta volna. A roboti egységek gazdasági rendbe való betagozódása néhány definiáló szabály segítségével könnyen elképzelhető hasonló módon, hiszen ember nem lévén, dologként vehető figyelembe. A cselekvéseiért való felelősség megállapításához sem feltétlenül szükséges extenzív szabályozás, ha annak az érdekelt javára és terhére való beszámítását általános értelmezési keretként elfogadjuk.¹⁸ A magas szintű mesterséges intelligenciával vezérelt roboti egységek számára a technikai jogi személy keretében korlátozott jogalanyiség létesítése nem lehetetlen a jogalkotó részéről, de az egységek enélkül is beilleszthetők a jogrendbe, ha az üzembentartójuk ágenseként vesszük azokat figyelembe.

Más a helyzet viszont az olyan esetekben, amelyek közjogias szabályozást kívánnak. Így ha az adott jelenség büntetőjogi normáért kiált, a jogalkotás mellőzhető, ráadásul az alkotmányos büntetőjog keretein belül. Számunkra kevésbé jelentősek a roboti cselekmények által felvetett büntetési kérdések: megítélésünk szerint csak post facto szabályozási igény esetén fog azon érdemben elgondolkodni a jogalkotó. A büntetőjogot átható tettes-elmélet alapján a jogalkalmazók a jogértelmezés adta kereteken belül mindent meg fognak tenni, hogy valamely (akár roboti) cselekményekért való felelősség emberhez legyen köthető. Egyrészt azért, mert a jogrendre jellemző a *horror vacui*, másrészt pedig azért is, hogy tagadják, amit Zódi éleslátóan megfogalmaz: a technikai fejlődés jelen szintjén előfordulhat, hogy bizonyos cselekményeknek nincsen felelőse.¹⁹

Kivéve, ha a társadalom olyan szintre jut, amikor már nem lesz számára elképzelhetetlen, hogy a büntetőjogi felelősség nem csak természetes személyeket terhel.²⁰ Szándékosan mellőzöm a „szint” minősítését (pl.

18 Ld. UDVÁRY SÁNDOR: *Az autonóm nem emberi cselekvés polgári jogi megítélésének egyes kérdései az automatizált döntéshozatal adatvédelmi szabályainak határvonalán*, NKE, 2020, (megjelenés alatt)

19 ZÓDI ZSOLT: *Platformok, robotok és a jog*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2018, 219.

20 Megjegyzendő, hogy a jogi személlyel szemben alkalmazható büntetőjogi in-

fejlett, elfogadó stb.), mivel az önmagában értékelés volna. Jelenleg nem tudjuk megítélni, hogy ha egy adott közösség vegyes²¹ társadalommá alakul, akkor valóban fejlettebb, vagy egyszerűen csak más minőségű lesz. Hasonlóképpen az emberközpontú társadalom, amely a roboti egységeket nem ismeri el jogalynak, azaz nem rendel hozzájuk jogokat, önmagában ezért még nem minősíthető maradnak. Amíg nem köteleznek nemzetközi, kikényszeríthető normák valamely társadalmat adott berendezkedés elfogadására (s reméljük, ilyen nem várható egyhamar), addig minden kormány a saját választói közösségének az értékrendjét fogja alapul venni a viszonyulás meghatározásakor. Ennek szempontjait pedig a polgárok értékrendje fogja végső soron meghatározni.²²

A stratégiai döntést meghatározó módon befolyásolja majd a gazdasági érdekek szövődéke. A felszínes nézetek szerint az innovációban megnyilvánuló gazdasági szolgáltatás fokozza a meglévő vagyoni egyenlőtlenséget. Bár ennek megítélése közgazdasági kérdés, véleményem szerint az elmúlt évszázad, de akár csak pár évtized is bizonyította az ellenkezőjét. Így pl. a számítástechnikai innovációban rejlő gazdasági potenciált nem tudta a rajtvonalnál előnyben lévő cég kisajátítani, sőt, garázsból indult új szereplők váltak világszinten meghatározóvá, majd

tézkedésekről szóló 2001. évi CIV. törvény jelenleg is megfogalmaz intézkedési lehetőségeket a jogi személyekkel szemben, feltéve, hogy a bűncselekmény elkövetése a jogi személy javára előny szerzését célozta vagy eredményezte, vagy a bűncselekményt a jogi személy felhasználásával követték el, és a bűncselekményt a jogi személy (leegyszerűsítve) vezető tisztségviselője vagy tagja követte el. [Ld. 2. § (1) bek.] A cselekményt azonban itt is természetes személy végzi el tevőlegesen. Ettől jelentősen különbözne az az eset, ha a példa kedvéért mesterséges intelligencia által vezérelt mechanikus egységek rongálnának. Utóbbi esetben ugyanis a cselekmény mögött első pillantásra nincsen emberi akarat, s a megvalósításnál sincsen emberi közreműködés. Polgári jogi tekintetben kifejtett nézetünk szerint azonban a jogszabály itt is alkalmazható: az ilyen cselekményeket be kell tudni ember javára vagy terhére. Amíg azonban ez a polgári jogban jogértelmezési keretekben is elvégezhető, a büntetőjogi szabályozás hézagmentessége megkövetelheti, hogy ez törvényileg legyen kimondva.

21 Amely az emberi és a roboti szereplők között jogi szempontból a lehető legkisebb különbséget teszi.

22 Az más kérdés, hogy ez az értékrend idővel befolyásolható bármilyen irányba.

lett jelentéktelenebb a szerepük. Hol vannak ma azok a 19. vagy 20. századi óriás vállalkozások, amelyek saját korukban legyőzhetőnek tetszettek? Azok a társadalmak pedig, amelyek az innovációt élvezték, összességében óriási életszínvonal-növekedést élhettek meg, miközben a társadalom rétegei közötti egyenlőtlenségek csökkentek. A tapasztalat alapján, ha az ipar 4.0 – s részeként a robotizációból fakadó előnyök – a szabadpiaci mechanizmus keretén belül lesznek kezelve, a korábbiakhoz hasonló módon azok az innovációk vezetnek sikerre, amelyek nemcsak gazdájuk, hanem elsősorban a fogyasztók, a polgárok számára előnyösek.

Ugyanakkor ennek feltétele, hogy az innovációból származó előnyök – állami közreműködéssel – ne kerüljenek licenszelésre pusztán gazdasági potenciáljuk jelentősége miatt a meglévő gazdasági rendszer szereplőihöz. Másképpen: az valóban a társadalmi egyenlőtlenségek fokozására fog szolgálni, ha egyes inkumbens vállalkozók kizárólagosságot szereznek az államtól az új innováció gazdasági potenciáljának kihasználására. Ezzel ugyanis mások, akik a verseny adta környezetben szervezési vagy más előnyüket kihasználva fokozottabb hatékonyságot tudnának nyújtani, állami kényszerrel lennének elzárva az adott tevékenység választásától. Ilyen volt a helyzet pl. a rádióhullámok kommunikációs célú kihasználásának kezdeti idején, amikor is az állam, tulajdoni igényt formálva az erőforrásra, maga rendelkezett az elosztásról.²³ Egyes nézetek szerint ugyanakkor ezt piaci alapon is rendezni lehetett volna. Egy kommunikációs forradalom, az internet megjelenése és elterjedése volt szükséges ahhoz, hogy az állami korlátozások idejétmúlttá váljanak...

5. A normaalkotás egyes etikai és vallási aspektusai

A jogalkotási folyamat az erre irányadó alkotmányos és sarkalatos előírások szerint zajlik, amelynek során kiemelt jelentőségű a társadalmi észrevételek becsatornázása. Hadd emlékeztessék jelen sorokkal a polgári perrendtartás kodifikációjának arra a lépésére, amikor –miután a stratégiai koncepciót a Kormány már elfogadta és a jogszabálysöveget az Igazságügyi Minisztérium belső és külső szakértői előkészítették – a

23 UDVÁRY SÁNDOR: *Alkotmányos médiajog*, Budapest, KRE ÁJK-ORTT, 2008, 69-72.

miniszter kezdeményezésére a jogalkotási nyilvánosságra hozatali előírásokon felül az egyes tudományos műhelyek, egyetemek is megkeresésre kerültek. A széleskörű nyilvánosságnak is volt tehát lehetősége bekapcsolódni a folyamatba, de ezen felül a jogalkotó célzottan a szűkebb tudományos közösséget is megkereste, észrevételeiket pedig igen nagy számban be is építette a végső normaszövegbe. Ezt a jó gyakorlatot – bízom benne – a robotizációval kapcsolatban is folytatni fogja a jogalkotó, vannak is erre mutató jelek. Így a mesterséges intelligencia tekintetében a Kormány határozattal fogadta el²⁴ az azzal kapcsolatos stratégiáját, a gazdasági érdekeltek mellett pedig tudományos szakemberek²⁵ is helyet foglalnak azokban a testületekben, amelyek a jogalkotáshoz szakértői segítséget nyújtanak.

Ugyanakkor a normaalkotás ennél sokrétűbb feladat. Ahogy fentebb utaltunk rá, nemcsak a jogi normák szintjén reagál a társadalom ezekre az új jelenségekre, hanem a közerkölcs, a szakmai etikai normák is alakulnak, s jellemző módon a vallások is adaptálódnak egy-egy innováció által teremtett új helyzethez. Kiváló példa a Jehova tanúinak hozzáállása a vértranszfúzióhoz. A vértranszfúzió, mint az egészségügyi ellátást forradalmasító eljárás, társadalmilag széles körben elfogadott, számos jogi szabály vonatkozik rá, szakmai etikai protokollok írják le elvégzésének módját. A vele kapcsolatos kockázatok, hibák miatt mindkét szabályozási rend állandóan alakul, egyre biztonságosabbá válik.²⁶ Ugyanakkor a Jehova Tanúi a Biblián alapuló szigorú, más egyházak által nem követett nézeteik miatt vallási okokból utasítják el ezt a kezelést – már ha a jog azt megengedi.²⁷ Még akkor is, ha az életmentő kezelés volna számukra. Az állam (végső soron az al-

24 A Kormány 1573/2020. (IX. 9.) Korm. határozata Magyarország Mesterséges Intelligencia Stratégiájáról, valamint a végrehajtásához szükséges egyes intézkedésekről

25 Ld. a Digitális Jólét program organogramját: <<<https://digitalisjoletprogram.hu/hu/tartalom/mesterseges-intelligencia-koalicio>>> (2020. november 15.)

26 Ld. a HIV vírusra való ellenőrzés bevezetését, a kései bevezetés sajnálatos következményeit.

27 Az ellátás visszautasításához való jogról hazánkban ld. az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény 20-23. §-ait.

kotmányozó polgárok közössége) számára az a kérdés, hogy polgára vallásszabadságát és emberi méltóságát többre becsüli-e az élethez való joga kikényszerített érvényesítésénél.

Hasonló vallási kérdések felmerülhetnek majdan a robotok társadalomba való betagozódása kapcsán is. Így pl. a jogképesség tekintetében a kérdés egyik szelete technikai értelemben vett jogi kérdés: a gazdálkodó szervezetek mintájára adható-e technikai személyiség a mesterséges intelligencia és az általa vezérelt roboti egységek számára? Jogi szempontból a fejlett mesterséges intelligenciával rendelkező roboti egységek gazdaságba, mindennapi életbe való betagozódása úgy is elképzelhető, hogy kapnak valamilyen elkülönülő (polgári) jogalanyiságot az ilyen egységek.²⁸ Ugyanakkor Klein Tamás humán központú – általam is támogatott – megközelítése a nyugati-keresztény kultúrkör gyökereit, a keresztény vallási nézeteket is alapul véve veti el ezt a lehetőséget.²⁹ Jogi szempontból kivitelezhető megoldás ez is, az is. A lehetőségek közül a társadalom és annak akaratképző elitje fog választani a saját erkölcsi, vallási meghatározottságú normái keretein belül.

Hogyan alakulnak ki a válaszok erre a kérdésre?

Az erkölcsi és vallási normák képződésének folyamata kissé idegennek tűnhet a jogászok számára, legalábbis azok részére, akik a szokásjog elvétől eltávolodtak. Az erkölcsi normák végső soron közmegegyezést tükröznek a társadalom tagjainak többsége tekintetében, amiből következik, hogy a normák úgy fognak alakulni, hogy a társadalom „kihordja” azokat. Ennek módja a tematizált kommunikációs folyamat, melynek során a társadalomirányítók befolyásolhatják a társadalmi vita irányát, menetét, kérdéseit, sőt, az anticipált válaszokat is. Az ilyen, felülről lefelé haladó vitáknál jellemző, hogy a véleményformálók a sajtó segítségével valamilyen témajavaslat alapján tudják felmérni az álláspontjuk elfogadottságát. A sajtó felelőssége e tekintetben nagy:

28 Ezzel szemben foglaltam állást azt hangsúlyozva, hogy ez a gyártótól, üzemtartótól való eloldást, a jelenleg fennálló felelősségük elengedését jelentené. Ld.: UDVARY SÁNDOR: *Fémrabszolga vagy rivális életforma? A robotok jogi szabályozásának első lépései*, *Gazdaság és jog*, 2018/12. 14-21.

29 KLEIN TAMÁS: *Homunculum regulare necesse est*, *Jogtudományi Közlöny* 2018/9. 380-391.

egyik oldalról ugyan semlegességet várna el tőlük a polgár, a másik oldalról viszont talán éppen az élesen különböző nézetek ütköztetése alakít ki egy elfogadható társadalmi kompromisszumot.

A vallási nézetek – legalábbis a keresztény kultúrkörben – az írás értelmezéséhez nyúlnak vissza ilyen újdonságoknál. Megfigyelhető itt is, hogy a vallási nézetek adaptálódnak, bár sokkal lassabban és szakadások árán: a Jehova tanúi vallási meggyőződésből ugyan nem vesznek részt vértranszfúzióban, a technika más újdonságait viszont nem utasítják el. Nagyon érdekes kérdés lesz a robotok tekintetében, hogy az egyes felekezetek hogyan fognak viszonyulni azok bevezetéséhez, jogalanyiségához, egyes területeken a használatuk megengedhetőségéhez. Az emberek mindennapi pragmatizmusát kell majd összeegyeztetni a bizonyos mértékig hajlítható írásértelmezéssel, s megtalálni azt a pontot, amelynél viszont már törne a meggyőződés gerince. Analógiaként említhetők a fogamzástól modern módszerei, amelyeket a katolikus egyház elutasít, a protestáns egyházak viszont már nem; ugyanakkor egyik egyház számára sem tolerálható az abortusz, mint az emberi élet kioltása. A társadalom széles rétegei azonban még ezt is elfogadhatónak tartják, az egyházak számára tehát kérdésként merül fel, hogy az abortuszt nem ellenző embereket mennyiben tudják befogadni. Vajon lesznek-e olyan roboti szolgáltatások, amelyek elfogadását az egyházak halálos bűnként fogják tételezni? Vajon lesz-e különbség az egyes egyházak nézeteiben? Mindezekre a kérdésekre a válaszok – az erkölcsi normák kialakulásához hasonlóan – lassan fognak csordogálni azzal a különbséggel, hogy a tematizálást nem véleményformálók, hanem az egyházak vezetése fogja elvégezni. Csak bízni tudunk abban, hogy vannak olyan előrelátó egyházi vezetők, akik nem várják meg, míg az emberek nézeteit a kényelem olyan irányba befolyásolja, ahonnan a vallási meggyőződés talajára már nehéz visszavezetni őket.

A SZOKÁSOK SZEREPE A GAZDASÁGBAN

A SZOKÁSOK ALKALMAZÁSÁNAK JOGSZABÁLYON ALAPULÓ KÖTELEZETTSÉGE

Jelen tanulmány áttekinti a szokások szerepét a jog kialakulásában, a jogszabályok értelmezésében, a joghézagok kitöltésében. A szerző célja az, hogy feltárja a szokások és a jogi normák kapcsolatát, különös tekintettel arra a helyzetre, amikor a szokások jogi jelentőséghez jutnak. Tekintettel arra, hogy a kötet a jogon kívüli normarendszerek bemutatását tűzte ki céljának éppen csak érintjük azt a helyzetet, amikor a korábbi szokások akként válnak joggá, hogy jogi norma tartalmaként kerülnek rögzítésre, mivel ilyenkor már jogszabályról beszélhetünk. Inkább arra koncentrálnunk, amikor a szokásként kialakuló magatartási szabályok alkalmazása a bírói ítéletek és más jogalkalmazói aktusok révén vagy magatartási kódexek tartalmaként szakmai és hivatási szabályok keretében válik kötelezővé. A társadalmi kapcsolatok nem feltétlenül igénylik azt, hogy jogi úton szabályozza ezeket az állam, az emberi kapcsolatok egy részére másfajta szabályok vonatkoznak. Ilyen alternatív szabályokat tartalmaz a vallás, az erkölcs, a szokás, a szakma és a hivatás normarendszere, valamint az etikai és a magatartási kódex. Tágabb értelemben a szerződésekre, más jogügyletekre a felek által kialakított – jogszabályokba nem ütköző – normákat is ide soroljuk. A tanulmány vizsgálja azt, hogy a jogalkotás mennyire toleráns a szokások iránt. A témakör történeti bemutatását követően a szerző a közelmúlt és napjaink tendenciáira utal. A szokásokra hivatkozás számos példáját mutatja fel, amelyekkel érzékelteti azt, hogy a szokások napjainkban is alkalmasak a jogi normák pontosítására, kiegészítésére, különösen a gazdaság területén.

1. Fogalmak

A tanulmány keretében igyekszem kerülni a fogalmak definiálását, az elhatárolásokat, elsősorban azért, mert a jogszokás¹ és a szokásjog² mi-
benléte kapcsán sok egymásnak ellentmondó nézet látott napvilágot.³ „A
szokás-jogszokás-szokásjog kérdésköre a jogtudomány kényes, vitatott,
ellentétes véleményektől áthatott területei közé tartozik.”⁴A szerzőnek
nem célja sem ezek részletes bemutatása, sem az eltérő álláspontok közötti
„igazságtétel”. Általánosnak tekinthető az a nézet, hogy a jogalkalmazó

- 1 „Az állam keletkezése után a szokások egyikének-másikának érvényesülését az állam igazságszolgáltató vagy más kényszerhatalmi szervei útján biztosította (pl. halálbüntetés, száműzés, pénzbüntetés stb.). Így a szokás jogi tartalmat nyert, tehát jogszokássá vált.” FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei* Kilencedik átdolgozott kiadás Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest 1996. 77.
- 2 „A jogszokások összességét nevezzük szokásjognak.” FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei* Kilencedik átdolgozott kiadás Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest 1996. 77. Szokásjogról akkor beszélünk, ha a korábban általánosan elterjedt, megszokott magatartás állami eszközök útján kikényszeríthetővé válik. A szokásjog – értelmezésében – jog, amely vagy jogi normaként jelenik meg, vagy konzekvens bírói ítéletekből (más jogalkalmazói döntésekből) kialakuló joggyakorlatban ölt testet. A szokásjog elnevezésben a szokás kifejezés csak az állami úton kikényszeríthető norma eredetét, gyökerét jelzi.
- 3 „A jogszokás kifejezés többféle értelemben használatos. Egyfelől jelentheti a jogalkalmazói gyakorlatszokássá válását, a jogalkalmazók szokását, másfelől pedig a társadalom tagjainak, az ún. jogtársaknak a jogi jellegű szokásait. Ez utóbbi körön belül további különbséget tehetünk aszerint, hogy a jog követése során kialakult szokásokról van-e szó (például bizonyos szerződéses formulák vagy végrendeleti tartalmak szokásossá válása), vagy pedig a tételes jogot pótló, esetenként kizorító, attól tartalmilag eltérő, ún. népi jogszokásokról (ez utóbbiról bővebben lásd TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások* Gondolat Budapest 1981.)” (SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan* Osiris Kiadó Budapest 2006. 232.). Moór Gyula a szokásjog négy értelmét különbözteti meg. (MOÓR Gyula: *Jogfilozófia* Püski, Budapest 1994. 238.)
- 4 GELENCSÉR József: *Szokás, jogszokás és szokásjog a közjogban* in *Közjog és jogállam Tanulmányok* Kiss László professzor 65. születésnapjára Pécsi Egyetem Pécs 2016. 124.

által hozott döntések – közülük is leginkább a bírói ítéletek – hatást gyakorolnak az adott ügy keretein kívül is. Bizonyos idő elteltével és a döntés lényeges elemeinek más jogalkalmazók általi konzekvens követésével az ítéletek jogilag kötelező normákká válnak.⁵ Bár a szerzők többsége az ítéletekből származó, általánosan elfogadott tételeket szokásjogként, azon belül is „bírói szokásjogként”⁶ vagy „jogalkalmazói szokásjogként” aposztrofálja, a tanulmányban – Schwarz Gusztáv álláspontját⁷ követve – mellőzzük ezeket a megjelöléseket. Tesszük ezt annak érdekében, hogy a szokás kifejezést olyan általánosan elterjedt gyakorlatok számára tartsuk fenn, amelyek eredete kevésbé bizonyított. Ezt tükrözi a „népi szokás” kifejezés, amely megkönnyíti az elhatárolást a jogalkalmazói döntésekben gyökerező szokásoktól, amelyek mindig valamilyen eldöntendő eset megoldása érdekében a jogalkalmazó által kialakított álláspontra vezethetők vissza. Megjegyezzük, hogy a „népi szokás” kifejezés sem tökéletes, hiszen a középkorban a szokások differenciált rendszere működött azonos időben, melyek között éppúgy voltak „falusi szokások”, mint „városi szokások”.

„A szokás a társadalom tagjai közötti érintkezések, viszonyok révén kialakuló, rendszeresen ismétlődő magatartás.”⁸ „A szokás valamely szabálynak vagy cselekvési normának bizonyos helyen és időben az emberi társadalom bizonyos köre által folytatott következetes gyakorlata, amikor is az alkalmazott norma helyessége közmegegyőződésen alapszik.”⁹

-
- 5 SZILÁGYI Péter a jogalkalmazói jogképződés 9 jellemző vonását említi. (SZILÁGYI Péter: *Jogi alaptan* Osiris Kiadó Budapest 2006. 236-237.)
- 6 Angol terminológiával judiciary Law vagy custom of Courts of Law
- 7 „A szokásjognak ezek az esetei, amelyekben a bíró a törvény kifejezett akaratának követkesképpen alkalmazza a szokásjogot, metodikai szempontból semmi másnak nem minősíthetők, mint a törvény közvetett tartalmának. A törvény ebben az esetben nem kifejezetten és részletesen szabályozza az illető életviszonyokat, hanem közvetve, oly módon, hogy egy másik materiára utal, amely ezáltal a törvény közvetett tartalmává lesz.” SCHWARZ Gusztáv: *Szokásjog és törvényjog*. Jogállam, VI. k. 100.)
- 8 BALÁSHÁZY Mária: *Jogi alaptan* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Budapest 1999. 17.
- 9 GELENCSÉR József: *Szokás, jogszokás és szokásjog a közjogban* in *Közjog és jogállam Tanulmányok* Kiss László professzor 65. születésnapjára Pécsi Egyetem Pécs 2016. 115.

2. A szokások jogtörténeti nézőpontból

2.1. A szokások megjelenése az ősközösségi társadalomban és továbbélése szokásjogként a rabszolgatartó társadalmak kezdeti korszakában

A szokás már létezett a jog megjelenését megelőzően is, és ebben az időben fontos szerepet játszott a társadalmak életében. „A bomló ősközösségi társadalom korában kifejlődő normák egy része alkalmatlannak bizonyult, más része átalakult formában, vagy éppen új tartalommal állami elismerést nyert.”¹⁰ A szokásokon alapuló jogi normák sajátosága a nagyfokú önkéntes jogkövetés, nevezetesen az, hogy múltja, a gyakorlatba beágyazottsága folytán érvényre juttatásához nem szükséges állami kényszereszközöket bevetni, vagy erre sokkal kevésbé van szükség, mint az előzmény nélküli jogi normák esetén. A szokásra visszanyúló jogi normák emiatt stabilabbak, kevesebb változással, hosszabb ideig maradnak fenn. Nem minden jogi norma alapul szokáson. Az ítéletek sem csak a szokásokat tükrözik, bár régebben a bírák igen sokszor alapozták döntéseiket az általuk ismert vagy felkutatott szokásokra.

A korabeli szokások egy része ma a szokásjogi gyűjteményekből ismerhető meg. Az írott formában rögzített szokásjogi gyűjtemények jellemzően az általánosan követett magatartásoknak azon részét foglalják össze, amelyek bírói döntésekben is megjelentek. A korai sumér szokásjogi gyűjtemények egy-egy jogterülethez tartozó ítéleteket foglaltak össze.¹¹ Az átfogó szokásjogi gyűjtemények többnyire valamilyen módon rendszerezve tartalmazzák a szokásjogot, pl. a ma ismert jogágak közül a családi joghoz, tulajdonjoghoz, szerződéshez kapcsolódó szokásjogi normák elkülönülő csoportokat képeznek a gyűjteményekben. A

10 „Mégannyira régi szokás is csak általt válhatott azonban szokásjoggá, ha az a kialakult uralkodó osztály érdekeinek védelmére alkalmas volt és annak megtartása felett megfelelő hatalom, az állam hatalma örködött.” BOTH-CSZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYÉNÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 29.

11 Így például az ósumér családi törvény, vagy az Ur-i dinasztia korából a birtoklási-vagyonjogi viszonyokra vonatkozó ítéletek, vagy az akkádok tulajdonvédelemmel kapcsolatos döntésgyűjteménye. Több ezer bírói döntés alapján készült Kínában a Csou-korszakban egy joggyűjtemény.

szokásjogi gyűjtemények sokszor másfajta normákat – leggyakrabban vallási előírásokat – is tartalmaznak.¹²

Több szokásjogi gyűjteményben megjelennek az uralkodók által alkotott első törvények is. Később a könyvekben eltolódnak az arányok a szokásjog és az újonnan alkotott jog között, az utóbbi javára. Az egyiptomi Bochorisz király i.e. 8. századból származó, nyolc könyvből álló törvénykönyve összegyűjtötte az alkalmazásban lévő jogot, de fáraói törvényekkel új – sok tekintetben a korábbinál enyhébb – szabályokat vezetett be.

2.2. Törvényekből keletkező szokásjog

Az ókortörténeti szempontból fölvázolt fejlődési ív azt sugallja, hogy a jogszabályok megjelenését követően a jog folyamatosan felváltja a szokásokat, és a történelmi, jogtörténeti kutatások témakörévé szorítja vissza azokat. A körülmények, a gazdaság változásával azonban folyamatosan új szokások alakulnak ki. Az a tény, hogy szokások folyamatosan léteznek, elsődlegesen amiatt van, hogy az emberi viselkedés a változásokhoz igazodik, így mindig léteznek és folyamatosan módosulnak a jogon kívüli magatartásszabályok. Az újonnan kialakuló szokások egy része jogilag kikényszeríthetővé válik jogszabályba foglalás vagy konzekvens bírói gyakorlat által.

Ennek az általánosan jellemző folyamatnak azonban létezik egy ellentétes irányú változata is, amely során a törvények nem jogként, hanem szokásjogként élnek tovább. Erre az ókorban és a korai középkorban is találunk példákat. A fordított irányú változás olyan helyzetekben figyelhető meg, ahol egy erős birodalomban kialakuló jog a hódítások nyomán új földrajzi területeken is bevezetésre kerül. A birodalom visszaszorulása vagy bukása után a meghonosított normák jogszabályként már nincsenek hatályban, de egy részüket még önként követik. A korábbi joganyag egy része ilyen esetben szokásként él tovább.¹³ A számunkra

12 Ilyen például az i.sz. 3. században keletkezett Manu-törvénykönyv, ahol a papok által készített joggyűjtemény 12 fejezetében számos vallási norma is rögzítésre került.

13 Erre volt példa Hamurapi király törvénykönyve, ugyanis az óbabiloni birodalomban hatályba léptetett normák jelentős részét később, más álla-

legismertebb példát a római jog szolgáltatja, amely a Nyugatrómai Birodalom bukását követően számos korábbi provincia területén élt tovább a gazdaság fejlettségi szintjéhez igazodóan, leegyszerűsített formában.

Szűkebb témánk szempontjából is jelentőséggel bír az, hogy a fejlett árutermelés igényeihez kifejlesztett római jog a középkorban is alkalmas volt a kereskedők¹⁴ tevékenységének szabályozására. A területileg és politikailag széttagolt világban sokféle helyi szokás és eltérő jog akadályozta a távolsági kereskedelmet. A római jogi normák azonban jó alapot teremtettek arra, hogy már a korai középkorban egységesedő szabályok alapján folyjon Európában a kereskedelmi tevékenység.

2.3. Szokások és jogi elismerésük a középkorban

2.3.1. A szokások továbbélése, keveredése, joggá fejlődése a középkori kontinentális Európában

A középkori kontinentális Európában ismét megfigyelhető az ókorban is lezajlott – a 2.1. pontban bemutatott – „szokás-szokásjog-szokásjogi gyűjtemény-jog” fejlődési vonal, azzal a sajátossággal, hogy többféle szokás is élt egymás mellett. A többféleség egyrészt a rendi tagozódásból fakadt, mivel másféle jogok illették, és másféle kötelezettségek terhelték a különböző rendekhez tartozókat.¹⁵ „Német nyelvterületen, a hűbéri

malakulatokban is alkalmazták. A khaldeus újbabiloni birodalomban még jogi normaként funkcionáltak a törvénykönyv rendelkezései, de később az asszír birodalomban, sőt a perzsa államban és a hettita birodalomban is szokásjogként funkcionáltak.

14 A római jogban kezdetben a hajósokra és fogadósokra vonatkoztak, később a bankárookra nézve is kifejlődtek speciális szabályok, Lásd FÖLDI András: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1997.

15 „A hűbérurak és vazallusok kapcsolatában kifejlődő jogi viszonyok részletes szabályozása még a 10. századot megelőző időkben, Itáliában fejlődött ki, később pedig a német-római császárok rendelkezései alapján Észak-Itáliában hűbérjogi könyveket foglaltak írásba. Ezek közt a milánói hűbéri szokásjog lett az irányadó. Az így kifejlődő lombard hűbérjogot „libri feudorum” cím alatt a glosszátorok kapcsolták a Corpus Iuris Civilis-hez. A lombard hűbérjog szélesen elterjedt Európában és nagy hatást gyakorolt a feudális

szokásjog (Lehnrecht) mellett, a ministerialisok kötelmeit tartalmazó szolgálati jog (Dienstrecht), ill. a függő parasztság jogi viszonyait rögzítő uradalmi jog (Hofrecht) elkülönítésére is sor került.¹⁶ Témánk szempontjából a középkori városjog a legizgalmasabb. „A városok a kedvező földrajzi és áruforgalmi feltételek között ... valamint a megszerzett kiváltságok révén önálló jogfejlesztő tevékenység színterei lettek. Valójában persze a társadalmi munkamegosztás viszonylag előrehaladott stádiumában különülhetett el a középkori városjog, amely eredetileg maga is a területiális szokásjogok egyikeként tűnt fel. A feudális függés különböző fokozataiban élő (pl. földesúri, egyházi, tartományúri és császári stb.) városok jogától elsőként a különböző kiváltságokat (kereskedelem, bányászat, iparűzés, ill. a pénzváltás stb.) szerzett települések jogrendje különült el.”¹⁷ A sokszínűség történelmi és etnikai okokra is visszavezethető. A feudális széttagoltság jogi partikularizmusra vezet.¹⁸ További eredője a sokszínűségnek Nyugat- és Kelet-Európa eltérő ütemű fejlődése.¹⁹ A sokféle jog létezése miatt a bíróságok az ügy elbírálását az alkalmazandó jog megállapításával kellett, hogy kezdjék, mivel „a nem köztudott szokásjogot a bíróságok előtt bizonyítani kell. Ez úgy történt,

jog fejlődésére.” BOTH-CSIZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYNÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 74.

- 16 BOTH-CSIZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYNÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 79.
- 17 BOTH-CSIZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYNÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 75.
- 18 „A jogi partikularizmus (elkülönült, résszerű jog) abban nyilvánult meg, hogy a feudális urak politikai hatalmának megfelelően kifejlődő territóriumok, tartományok, uradalmak a jogfejlődés elkülönülését hozták magukkal.” BOTH-CSIZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYNÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 69.
- 19 „Jelentős mértékben befolyásolta az állam- és jogrendszer alakulását Közép- és Kelet-Európában a második jobbágyság kifejlődése, vagyis a jobbágyság ún. örökös röghözkötése a 16-18. században. A Nyugat-Európától eltérő fejlődés a feudális földtulajdonjog és a paraszti birtoklás viszonyait sem hagyta érintetlenül, mivel itt az örökös jobbágyság rendszerének a kifejlődésével együtt járt a robotoltató nagybirtok évszázadokig tartó fennmaradása.” BOTH-CSIZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYNÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 66.

hogy a bíróság a hivatkozott jogszabály fennállásának igazolására eskü alatt kihallgatott legalább tíz jelenlévő jogászt, akiknek egyhangúlag kellett nyilatkozniuk.”²⁰

Sokféle szokás és szokásjog párhuzamos továbbélésének, keveredésének, egymásra hatásának és jogga fejlődésének lehetünk tanúi. A mai Franciaország déli területein szokásjogként tovább élő római jog²¹ és az északi részekén uralkodó germán szokások – hosszú évszázadokon keresztül egymás mellett élést²² követően – hatni kezdenek egymásra és a később már jognak tekinthető normarendszer alkotó elemeivé válnak. A recipiált római jog nem egyszerűen a szokásjogok egyikeként létezett, hanem alapul szolgált az egységes jog kialakításához, a helyi szokásjog egységesítéséhez és a jogi partikularizmus leküzdéséhez.

A középkori kontinentális szokások sokszínűségének bemutatása azért fontos témánk szempontjából, mert a 4. pontban látni fogjuk, hogy a hatályos Polgári Törvénykönyv különböző személycsoportok magatartásának, viselkedésének a figyelembe vételét írja elő, mely csoportok – a középkorhoz hasonlóan – eltérő létszámúak lehetnek.

20 BOTH Ödön: *Fejezetek a nyugat-európai állam- és jogtörténet köréből* (JATEPress Szeged 1996. 33. o.) c. művéből idéz KECSKÉS László: *A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszereiben* Dialóg Campus 180.

21 „Helyenként a leigázott (romanizált) lakosság életében megtűrték ugyan a római jog alkalmazását, a fejletlen gazdasági élet azonban általában nem igényelte a rabszolgatartó árutermelő társadalom tudományosan is feldolgozott jogát. Évszázadokkal később viszont az ismét fejlődésnek induló árutermelés tette újból szükségessé a kereskedelem és a pénzgazdálkodással összefüggő viszonyok jogi szabályozását. A primitív feudális jog alkalmatlansága miatt ez a szükséglet legkorábban az észak-itáliai városok fejlődésében jelentkezett és a régi római jog felélesztésére vezetett. A római, páviai, ravennai iskola ilyen irányú tevékenységét a 11-12. századtól a glosszátorok követték.” BOTH-CSIZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYNÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 74.

22 „Az ország északi részén a frank-germán hűbéri szokásjogok, az úgynevezett coutume-ök tömege (mintegy 360) volt hatályban, amely vidékek ezért a „coutume-ök jogának területe” nevet viselték (pays de droit coutumier).” (HAMZA Gábor: *Az európai magánjog fejlődése* Budapest 2020. 61.)

2.3.2. A szokások tovább élése Angliában

„Az angolszász jog egy sor sajátos vonást megőrizve különült el a kontinentális jogrendszerektől. ... az ítélkező gyakorlat szokásjogának, az ún. esetjognak (case law) adott elsőbbséget. A bírói joggyakorlat által formált szokásjog legáltalánosabb megjelenési formája a bírói precedens, amely évszázadok tapasztalatait összegezve a közönséges (szokás-) jog integrálódásához vezetett.”²³ „Az angolszász időkben egykor még fontos helyi jogok is vesztek jelentőségükből, noha formálisan soha nem helyezték azokat hatályon kívül. A királyi bírúk azonban egyre kevésbé alkalmazták az ezen jogrendszerek adta szabályokat, így aztán Angliában már nagyon korán kialakulhatott az egységes központi jog, a common law.”²⁴ Míg a kontinensen a bírói ítéletek a hosszú időn keresztül történő, konzekvens alkalmazás révén válnak kötelezővé, addig a precedens rendszerben az ítélet ún. ratio decidendi²⁵ része automatikusan elnyeri a kötelező erőt. Egyes források szerint a közönséges jog – common law – keretében a szokások élnek tovább Angliában, ahol azokat a jog részeként ismerik el a statute law (jogalkotó által alkotott jog) és az equity (bírói méltányosság) mellett.

2.3.3. A szokások tovább élése Magyarországon

„Az 1848 előtti magyar jogban ... döntően meghatározó a szokásjog elsöprő fölénye a jog egyéb forrásaival szemben. ... A jog igazodott a privilégiumok, a szabadságok köreinek sokszínűségéhez. Más volt a jog a városban és más a vármegyében, más a kiváltságos kerületben és más az úriszék előtt. Az ország távolabbi vidékein is más lehetett a jog. ... A jog a szokásokban gyökerezik: a kezdetektől a tradícióé és a szokásé a döntő szerep a jogszabályok terrénumának alakításában. Később a

23 BOTH-CSIZMADIA-HAJDÚ-HORVÁTH-NAGYÉ: *Egyetemes Állam- és jogtörténet* Tankönyvkiadó 77.

24 KECSKÉS László: *Polgári jogi fejlődés az angol és a skót jogban* HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest 2012.74.

25 KECSKÉS László: *Polgári jogi fejlődés az angol és a skót jogban* HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft. Budapest 2012. 218-222.

hangsúly mindinkább a bírói gyakorlat felé mozdul el, hogy a praxis azután a 16. századtól fokozatosan, de nem látványosan engedjen az alkotott jog nyomásának. ... Az ősi jog tovább élése és szokásjogi formákban történő beépülése a középkori jogrendszerbe magával hozta a büntetőjogiasság karakterisztikumát.”²⁶

„Werbőczy a Hármaskönyvben²⁷ taglalja a szokásjog érvényességi kellékeit: a) a szokás okszerű (racionális) legyen, azaz a közjó elérését szolgálja, a köztudat szerint helyes és a jogérzetnek megfelelő legyen, b) kellő időn át (legalább 10 év) tartós legyen, c) ismétlődő, vagyis gyakran előforduló legyen. A Hármaskönyvben foglaltak alapján: A szokásnak háromféle ereje van, tudniillik magyarázó ereje, mivel ez a törvényeknek legjobb magyarázója, mikor tehát a törvény kétes értelmű, a helyi szokásokhoz kell folyamodnunk, és ha ez kellő fölvilágosítást nyújt, nem szabad eltérni attól az értelemről, melyet a szokás neki tulajdonít. Másodsor, törvényrontó ereje van, mivel lerontja a törvényt, midőn azzal ellenkezésben áll. Harmadsor, törvénytörő ereje van, mivel pótolja a hiányzó törvényt. ... A szokásjog rendkívüli jelentősége lemérhető azon is, hogy különböző formákban még a polgári kor jogrendszerében is fölbukkant. A Hármaskönyv egyes passzusai megérték a II. világháborút is.”²⁸

2.3.4. A kereskedők szokásaiból kifejlődő kereskedelmi szokásjog és ennek tovább élése a kodifikált kereskedelmi jogban

A középkori Európában elkülönültek a magánszféra és a gazdaság szerződésai. A természetes személyek által, nem rendszeres haszonszerzési céllal kötött ügyletek a helyi jogok hatálya alatt álltak, szabályozásuk erősen széttagolt volt. Ezzel szemben a kereskedőknek a biztonságos ügyletkötés érdekében azonos, vagy legalábbis szemléletében hasonló szerződési joganyagra volt szükségük. A kereskedelmi kapcsolatban

26 *Magyar Jogtörténet* MEZEY Barna (szerk.) Osiris Kiadó Budapest 2007. 15.

27 A Hármaskönyv három része: I. az országos nemesi jog, II. a peres eljárás, III. partikuláris jogok, nevezetesen Horvát-Szlavón-Dalmátország, Erdély, városi polgárság, jobbágyok jogai.

28 *Magyar Jogtörténet* MEZEY Barna (szerk.) Osiris Kiadó Budapest 2007. 24.

állók – kezdetben jelentősen különböző – joganyaga az évszázadok során sokat közelített egymáshoz. Az egymással szoros és intenzív kereskedelmi kapcsolatot ápoló területeken – így Észak-Itáliában és a Hanza városokban – egységes szokásjog alakult ki, amely a többi szokásjogtól elkülönült.

A 18. század végén, majd a 19. században a kereskedőkre vonatkozó szabályokat és az üzleti élet jogügyleteinek a normáit kódexekbe foglalták. A szabályok rögzítése, a nagy kereskedelmi törvénykönyvek kidolgozása változást hozott. Megtört a kereskedőkre vonatkozó különböző jogok egymáshoz való közeledésének folyamata, azt a nemzetállamok szintjén korszerű, írásban rögzített szabályok befolyásoló hatása váltotta fel. Egyes országokban a francia Code de Commerce, másokban a német Handelsgesetzbuch vált mintává. A gazdasági életben alkalmazott szerződésekre vonatkozó joganyag a 19-20. században sem vált töredezetté, de a francia és a német jogfejlesztés – a szokásjogi szabályozás révén megvalósult közös szabályokhoz képest – eltérő irányban korszerűsítette az ügyletkötés gazdasági joganyagát.

2.3.5. Az Európai Unió által kezdeményezett jogharmonizáció

Az európai szintű jogegységesítés folyamata csak az Európai Unió jogharmonizációs törekvéseivel éledt fel ismét. Az egységes belső piac kialakítása igényli a különböző jogok közelítését. Ezt a folyamatot nehezíti, hogy időközben az európai országok egy jelentős részében a magán- és az üzleti élet szerződéseit közösen szabályozták, döntően úgy, hogy a polgári jogi szabályozás átítatódott olyan vonásokkal, amelyek korábban a kereskedelmi ügyleteket jellemezték csak. Ma tehát részben olyan országok jogát kell egységesíteni, ahol Polgári és Kereskedelmi törvénykönyv egyidejűleg létezik (pl. Németország és a közép-európai országok többsége), részben pedig olyan országokét, ahol az egységes Polgári törvénykönyvek már nemzetállami szinten összeolvasztották a gazdaság és a magánszféra szerződéseire vonatkozó normákat (Magyarország ebbe az utóbbi csoportba tartozik).

3. A szokások jogalkotói elismertsége

A szokások és a jogalkotás folyamatosan változó viszonyban van egymással. Bemutattuk, hogy forrásai egymásnak: egyrészt, mert az írott jog merít a kialakult szokásokból, másrészt, mert a korábban hosszú időn keresztül hatályban volt jogszabályok az őket létrehozó államhatalom bukásával vagy visszaszorulásával szokásként irányíthatják az egyének lépteit. A jogalkotói hatalom ambivalens viszonyban van a szokásokkal.

a) A jogalkotás egyrészt támaszkodik a szokásokra.

- Jogszabályokba épül be a szokások egy része, ami segít elfogadtatni a valóban újdonságnak minősülő jogi normákat. „Törvények sora próbált legitimációt keresni a szokásban. Nem bírva önmaga erejében, mondta ki például az 1298:67. tc: ha egy nemes birtokai vétkeiért vagy bírság címén a bíró és az ellenfél kezére jutottak, akkor ő vagy mások, akiket illet, azok kezéből az ország régtől megtartott szokása szerint megválthatják.”²⁹
- A helybéli szokások fenntartása, erősítése hozzájárulhat a nemzeti vonal erősítéséhez a külhoni jogalkotással szemben.³⁰ „Mire a Hármaskönyv elkészült, a politikai helyzet döntően megváltozott. A három részre szakadt Magyarországon a nemzeti lét fenyegetettsége miatt a modernizáció, kereskedelmi fellendülés, jogi reform egyszerre másodrendű kérdéssé, elérhetetlen vágyálommá vált. A körülmények reális veszéllyé tették a magyar rendek előtt a Német-Római Birodalomba történő beolvadást ... Innen eredt, hogy míg Werbőczyig minden aggály nélkül elismerték a *ius commune* forrásérvényét és értékét, addig a Quadripartitum szerzői 1555-ben más fontosnak tartották annak hangsúlyozását, hogy a császári jog hazánkban nem érvényes.”³¹
- „A szokások betartására a király is esküt tett.”³²

29 *Magyar Jogtörténet* MEZEY Barna (szerk.) Osiris Kiadó Budapest 2007. 15.

30 Ez figyelhető meg a magyar jogtörténetben, ahol a hazai szokások sokszor nagyobb hatást gyakoroltak, mint az osztrák jogszabályok.

31 *Magyar Jogtörténet* MEZEY Barna (szerk.) Osiris Kiadó Budapest 2007. 21.

32 GELENCSÉR József: *Szokás, jogszokás és szokásjog a közjogban* in *Közjog és jogállam Tanulmányok* Kiss László professzor 65. születésnapjára Pécsi

- A jogalkotó sokszor azzal is erősítette a szokások érvényesülését, hogy feljogosította a bíróságokat a szokások figyelembevételére. A XIX. század második felében meghozott, a bíróságok függetlenségéről szóló magyar törvény kifejezetten tartalmazza a bíróságok (más hatalmi szervek általi) befolyásolhatóságának kizárását azért, hogy előírja azt, hogy a bíróság csak a törvényekhez és a bevett szokásokhoz kötött. A bevett – hosszú idő óta általánosan követett – szokásokat ekkor elismerték olyanként, amelyre a bíró ítéletet alapozhatott, amelynek felhasználásával jogvitát dönthetett el.³³ A szokás figyelembevételének azonban hierarchikus korlátja volt. Csak a jogszabályt követően, annak kiegészítőjeként vagy pótlásaként fogadták el a szokást.
- b) Másrészt a jogalkotói hatalom igyekszik háttérbe szorítani a korábbi szokásokat.
 - Főként jelentősebb változások idején a szokások ereje gyengítheti az új normákat. „A nagy francia forradalom vezetői megtiltották a szokásjog alkalmazását. A porosz Landrecht kifejezetten megtiltotta a törvényrontó szokásjog létrehozását. A Code Civil a francia kommentátorok véleménye szerint csak annyiban engedélyezte, ha a törvény hivatkozott rá. II. József császár törvénykönyve új szokásjog képzését még büntetéssel is sújtotta. Az osztrák polgári törvénykönyv szerint a szokást csak abban az esetben lehet elismerni, amikor valamelyik törvény arra hivatkozott.”³⁴ A szokások háttérbe szorítását lehetett megfigyelni a szocialista átalakulás kezdeti időszakában, az 1950-es évek Magyarországon.
 - A gyakorlatban előfordult az is, hogy a szokás a hatályos jog ellenében is érvényre jutott a joggyakorlatban. A szokás jogrontó ereje azonban kivételes, a jogalkotó általában nehezen tolerálja az ilyen fejleményeket.

Egyetem Pécs 2016. 116.

33 Példákat hoz PETRÉTEI József: *Magyar alkotmányjog I.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2002 179-180.

34 *Magyar Jogtörténet* MEZEY Barna (szerk.) Osiris Kiadó Budapest 2007. 124.

4. A szokások figyelembevételének kötelezettsége a gazdaságra vonatkozó jogszabályokban

„A szokásjog univerzális jogforrás, melynek tárgyköre és ereje semmiben nem marad el a törvény mögött. Különösen így van ez a magánjogban, hiszen ez az a jogág, amelynek szabályait sokkal inkább a mindennapi élet gyakorlata alakítja ki, közvetlenül az érdekeltek szükségleteinek hatása alatt, mint a jogalkotó államhatalom tervszerű elgondolásai.”³⁵

Megítélésünk szerint csupán látszat az, hogy a szokás pusztán a jog kialakulását elősegítő normarendszer, jogtörténeti emlék, amely mai világunkra csekély hatással bír. A valóság az, hogy a szokások nem csupán a jogi normák mellett, azoktól függetlenül, a jogalkotó érdeklődésén kívüli területeken befolyásolják az emberi viselkedést, hanem a jogszabályokat kiegészítő, azokat pontosító szerepük is van. A mai szokások figyelembevétele nem pusztán a jogalkalmazó elhatározásán múlik. Maguk a jogszabályok is előírják a szokásoknak megfelelő viselkedést, kötelezővé teszik a szokások figyelembevételét egyrészt az önkéntes jogkövető magatartás tartalmának meghatározása révén az így eljárók számára, másrészt a bírácoknak és más jogalkalmazóknak a jogviták, vitás ügyek elbírálása során.

4.1. A szokások elismertsége a Polgári törvénykönyvben

A szokások figyelembevételét előíró jogi normák közül elsőként a Polgári törvénykönyv (a továbbiakban: Ptk.) rendelkezéseit tekintjük át. Hazánkban a Ptk. az elsődleges forrása a gazdaság jogi szabályozásának, figyelemmel a monista koncepcióra, nevezetesen arra, hogy a magánszféra és az üzleti élet szerződéseit egy helyen kell szabályozni. A Ptk. tartalmazza a jogi személyekre vonatkozó szabályokat, a 2013. évi V. törvénybe bekerültek a gazdasági társaságok közös normái és az egyes társasági típusokra vonatkozó szabályok is.

A hatályos magyar Ptk. elfogadja olyan normák alkalmazhatóságát, amelyek magában a törvényben nincsenek részletezve. A kódexben több helyen találkozunk azzal a jelenséggel, hogy a jogalkotó lehetővé teszi,

35 *Magyar Jogtörténet* MEZEY Barna (szerk.) Osiris Kiadó Budapest 2007. 123.

sőt kifejezetten megköveteli a Ptk.-n kívüli normák alkalmazását. A monista koncepció egyik kedvező hatása az, hogy a kódex a szokások figyelembevételét mind a magánéletben, mind az üzleti szférában előírja. A gazdaságnak eleve sajátossága az, hogy az üzleti életben kialakult magatartásmintákat általánosan követi. A kezdetben íratlan szabályok betartása, az azokhoz való igazodás alapvető elvárás a piacra lépőkkel és a gazdaságban tevékenykedőkkel szemben. A szakmaspecifikus gyakorlatok egy részét írásba is foglalják, magatartási kódexek jönnek létre. A vállalkozások deklarálják azt, hogy tevékenységüket milyen magatartási kódexnek alávetve folytatják, ezzel növelik működésük átláthatóságát és reklámozzák önmagukat.

A Ptk. a jogon kívüli normák alkalmazását előírja egyrészt már az alapelvek között, másrészt a szerződésekre vonatkozó szabályokban. Utóbb említett területen – részben általános személyi hatállyal – minden polgári jogalanyra, részben az üzleti élet szereplői számára megfogalmazott kötelezettség a jogon kívüli normák alkalmazása. A monista koncepciót követő Ptk. a magán- és az üzleti szféra szabályait nem különíti el, a tanulmányban viszont csoportosítjuk az egyes utalásokat. Tesszük ezt annak kiemelése érdekében, hogy a jogalkotó nem csupán az üzleti életben kialakult jogon kívüli normákat, hanem a magánéleti szokásokat is követni rendeli, és a szokások alkalmazásának a kötelezettsége a privát szférába tartozókat is terheli, nem csak a gazdaság alanyait. A jogalkalmazó feladata, hogy megtalálja az adott szereplők esetén alkalmazandó jogon kívüli normákat.

4.1.1. Alapelvek

A szokások figyelembe vételének kötelezettsége már alapelvi szinten megfigyelhető. Az alapelvek a Ptk.-ban szabályozott valamennyi területen érvényesülnek. A Ptk. minden rendelkezését az alapelvekben foglaltakkal együtt kell értelmezni és alkalmazni. Az alapelvek joghézag esetén közvetlenül is alkalmasak jogviták eldöntésére, mivel a jogalkalmazó az alapelvekre támaszkodik, ha nem talál az ügyre vonatkozó konkrét szabályt.

A Ptk. négy alapelve közül – álláspontom szerint – kettő is kapcsolatban áll a szokásokkal. A jóhiszeműség és tisztesség elve, továbbá az elvárható magatartás elve a gyakorlatban kialakult magatartásminták követését várja el, vagy abból kiindulva, ahhoz igazodva tesz kötelezővé egy magasabb követelményt.

a) A jóhiszeműség és tisztesség³⁶ elve egy szélesebb és egy szűkebb személyi kör magatartását veszi kiindulópontnak.

- Az alapelv egyfelől a társadalom valamennyi tagjára és az üzleti élet minden szereplőjére általánosan irányadó magatartásmintát (széles értelemben vett szokást) tesz követelménnyé, amikor előírja, hogy a felek a jóhiszeműség és tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni.³⁷
- A jóhiszeműség és tisztesség elvének hatályos megfogalmazása a felek korábbi magatartására (szűkebb értelemben vett szokásra) figyelemmel tiltja az olyan magatartást, amely ellentétes ezzel³⁸ – a szűkebb alanyi körre méretezett – korábbi magatartással.³⁹

A Ptk. indokolása szerint „Ez az elv segíthet annak megakadályozásá-

36 A jóhiszeműség és tisztesség kapcsán lásd FAZEKAS Judit: *A jóhiszeműség és tisztesség elve az új Ptk.-ban* in. A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja OSZTOVITS András (szerk.) Opten, Budapest 87-88.; FÁBIÁN Ferenc: *A tisztességes magatartás követelménye a szerződés létrejötte során* in Studia in honorem Péter Miskolczi-Bodnár HOMICSKÓ Árpád Olivér – SZUCHY Róbert (szerk.) Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Budapest 2017. 177-186.; FÖLDI András: *A jóhiszeműség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig* ELTE AJK, Budapest 2001.

37 A jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a felek a jóhiszeműség és tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni. [Ptk. 1:3. § (1) bek. - A jóhiszeműség és tisztesség elve]

38 A korábbi joggyakorlással ellentétes magatartás kapcsán lásd FAZEKAS Judit: *Venire contra factum proprium - A korábbi joggyakorlással ellentétes magatartás tilalma* in. A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény és a kapcsolódó jogszabályok nagykommentárja OSZTOVITS András (szerk.) Opten, Budapest 89.

39 A jóhiszeműség és tisztesség követelményét sérti az is, akinek joggyakorlása szemben áll olyan korábbi magatartásával, amelyben a másik fél okkal bízhatott. [Ptk. 1:3. § (2) bek. - A jóhiszeműség és tisztesség elve]

ban, hogy valamely jogszabály a konkrét esetben történő alkalmazása során saját céljával szembe kerüljön. Különösen fontos szerepe van a jóhiszeműség és tisztesség követelményének a piaccgazdaságban érvényesülő magánautonómia szociális szempontokból történő korlátozásánál. Az alapelv, mint nyitott norma (generálklauzula) tartalmi kitöltéséhez és gyakorlati alkalmazásához egyebek mellett az általános forgalmi szokások és az adott felek közötti üzleti szokások nyújtanak támpontot.”

- b) Az elvárhatóság elve is egy viszonyítást fogalmaz meg, amikor a jogalany konkrét magatartását az ugyanolyan helyzetben lévők magatartásával rendeli összevetni. Az adott helyzetben általában elvárható magatartás⁴⁰ magasabb követelményt jelent az ugyanolyan helyzetben lévők magatartásánál. A bíróság nem állapítaná meg az elvárhatósági követelmény teljesülését akkor, ha valakinek a magatartása csak a hozzá hasonló helyzetben lévő személyek viselkedésének az átlagát érné el. Azonban ahhoz, hogy a bíró megállapítsa, hogy milyen magasban van ez a mérce, ahhoz előbb tisztáznia kell az adott helyzetben tanúsított magatartást, azaz a szokásból kell, hogy kiinduljon. Az elvárhatósági mérce annyira általános követelmény, hogy a Ptk. számos rendelkezés kapcsán megismétli, a konkrét szabályozási helyzethez illeszti az alapelveként is megfogalmazott mércét.⁴¹

4.1.2. Kötelmi jogi szabályok

- a) Kifejezetten a szokásokra utalás a szerződési tartalom meghatározása kapcsán

A hatályos Ptk. – elődjével ellentétben – kifejezetten utal a szokásra. Nem csak az válik a szerződés tartalmává, amiben a felek kifejezetten megegyeztek, hanem ezen kívül más is. Ezzel jogunk felzárkózik ahhoz

40 Ha e törvény eltérő követelményt nem támaszt, a polgári jogi viszonyokban úgy kell eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. [Ptk. 1:4. § (1) bek. – Elvárhatóság]

41 Pl. Ptk. 6:446. § (1) bek., 6:463. § (1) és (2) bek. stb.

a nemzetközi folyamathoz, amely – különböző jogi utakon – biztosítja a szerződések szűkebb értelemben vett konszenzuson túlmenő tartalmának elismerését.

A jog sokáig azzal a vélelemmel – inkább fikcióval – élt, hogy a szerződő felek hallgatólagosan elfogadták mindazt, ami a közöttük létrejövő szerződéshez hasonló ügyletek esetén a szerződés tartalmává válik.⁴² Az angol jog ún. „beleértelmezett feltételnek”⁴³ tekintette az ilyen mögöttes tartalmakat. A francia Code Civil 1135. cikkelye szerint a szerződések nemcsak arra köteleznek, ami bennük kifejezetten szerepel, hanem mindarra, ami a kötelem természete szerint a méltányosságból, a szokásból vagy a törvényből következik. A német Polgári Törvénykönyv (BGB) 1863 óta alapvető szinten tartalmazza a Treu und Glauben elvét.⁴⁴ Az osztrák jog Punktation-nak, pontoszatnak hívta a külön megállapodás nélkül is a szerződés részévé váló tartalmakat. Az osztrák Általános Polgári Törvénykönyv (ABGB) rendelkezése szerint a szerződéseket a tisztességes forgalom gyakorlatának megfelelően kell értelmezni.⁴⁵ Az 1980-ban létrejött bécsi vételi egyezmény 9. cikkelye

42 „A szokásban lévő szabály oly diszpozitív jogtételnek tekintendő, amely a felek ellenkező megállapodásának hiányában kötelező. Aki tehát a szokásostól eltérő jogi következményt óhajt előidézni, az gondoljon rá és fejezze ki magát nyíltan, expressis verbis, mert ellenkező esetben a jog kénytelen lesz őt olyannak tekinteni, mint aki a szokásost hallgatólagosan kikötötte. Ezt követeli a forgalmi jóhiszeműség és biztonság. ... ezek a szabályok – alapuljanak írott vagy nem írott jogon – akkor is alkalmazást nyernek az illető felekre, ha nem is ismerték azokat. A fél hallgatólagos akaratnyilvánítása, amely eredetileg az ily szabály kialakulásánál bizonyára főszerepet játszik, idővel, az esetek többszöri ismétlődése folytán, objektív alapot nyer: függetlenül a felek szándékától, jogszabállyá válik.” Kiss Géza: *A jogalkalmazás módszeréről. Dogmatörténeti és kritikai tanulmány a magánjog köréből*, A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó vállalata, Budapest 1909. 162.

43 „Terms may be implied in a contract as a matter of custom, by statute or by contract law.” BEALE–BISHOP– FURMSTONE: *Contract Cases & Materials* Second edition Butterworths London, Edinburgh 1990. 317.

44 A BGB 157. §-a szerint a szerződéseket úgy kell értelmezni, ahogy azt a Treu und Glauben a forgalmi szokásokra tekintettel megkívánja.

45 Az ABGB 1916-ban újrafogalmazott 914. §-a a szerződés értelmezéséhez kapcsolódóan utal – többek között – a figyelembe venni rendelt szokásokra.

szerint a feleket köti az egymás között kialakított gyakorlat, valamint, ellenkező megállapodás hiányában, vonatkoznak rájuk a nemzetközi kereskedelemben alkalmazott forgalmi szokások.

A hatályos Ptk. az előbb említett kerülőutak nélkül, leginkább a bécsi vételi egyezményre emlékeztető módon, közvetlenül hivatkozik a szokásra. A szokások három köre is megjelenik a törvényszövegben, tágabb, szűkebb és kifejezetten szűk jelentéstartalommal:

- Tágabb értelemben a jogalkotó „minden, az adott üzletágban a hasonló jellegű szerződés alanyai által széles körben ismert és rendszeresen alkalmazott szokást” ért a fogalom alatt. A Ptk. alapján mindez a szerződés tartalmává válik, kivéve, ha annak alkalmazása a felek között – korábbi kapcsolatukra is figyelemmel – indokolatlan volna.
- Szűkebb értelemben annak a szokásnak a szerződés tartalmává válását rendeli el a jogalkotó, amelynek alkalmazásában a felek korábbi üzleti kapcsolatukban megegyeztek. A Ptk. üzleti kapcsolatra utalásból következően elsősorban a vállalkozások egymás közötti kapcsolatában (B2B) kialakult gyakorlatot tekinti a szerződés részének, de a vállalkozás és a fogyasztó között (B2C) korábban kialakult gyakorlat is üzleti kapcsolatnak tekinthető.
- A Ptk. – legszűkebb személyi hatállyal – a felek közötti korábbi gyakorlatot is szokásnak tekinti. A szerződés tartalmává válik minden gyakorlat, amelyet egymás között kialakítottak.⁴⁶ Ebben a körben nem a feleken kívüli mintát követve alakul a szerződés tartalma, hanem az a szerződést kötők korábbi magatartása nyomán alakul.

Megjegyzést érdemel, hogy a Ptk. lehetővé teszi az általános szerződési feltételek alkalmazását a szerződéskötési folyamatban és elfogadja azt, hogy – bizonyos feltételek teljesülése esetén – az általános szerződési

46 A szerződés tartalmává válik minden szokás, amelynek alkalmazásában a felek korábbi üzleti kapcsolatukban megegyeztek, és minden gyakorlat, amelyet egymás között kialakítottak. A szerződés tartalmává válik továbbá minden, az adott üzletágban a hasonló jellegű szerződés alanyai által széles körben ismert és rendszeresen alkalmazott szokás, kivéve, ha annak alkalmazása a felek között - korábbi kapcsolatukra is figyelemmel - indokolatlan volna. [Ptk. 6:63. § (5) bek.]

feltételek a szerződés részévé váljanak. Az általános szerződési feltételt sok szerződés megkötéséhez dolgozzák ki, így az általános szerződési feltétel valójában az ily módon szerződést kötő fél szokásos magatartása, amit a vele szerződők többnyire elfogadnak.

A szokások szerződés tartalmává válása hozzájárul ahhoz, hogy a törvényszöveg mindig a való élethez kapcsolódjon. A változó szokások miatt a stabil törvényszöveg alapján megállapítható jog is fejlődik. „Egy törvénykönyv hatályban létének időtartama alatt a jogtörténelem fejlődése nem szünetel, hanem az az értelmezés (interpretatio) alakjában megy végbe. ... a törvény értelmezése korántsem maradhat mindig ugyanaz, hanem ellenkezőleg: változik a viszonyok, a társadalmi és gazdasági körülmények, stb. jelenségeknek megfelelő szokások módosulásával.”⁴⁷

b) Szokásra utaló „szokásos” szófordulat alkalmazása

Bár nem a „szokás” kifejezést használja a törvényszöveg, mégis nyilvánvaló, hogy a „szokásos” megjelölés a korábban általánossá vált gyakorlatra, az elterjedt magatartásra utal. A „szokásos” szófordulattal tehát valójában a jogalkotó a szokásokra utal.

- A „szokásos” szófordulat alkalmazásra kerül a szerződési gyakorlat körében, ahol az általános szerződési feltételek kapcsán általában kialakuló szokásos szerződési gyakorlattól való eltérésről kell a másik felet tájékoztatni.⁴⁸ Megjegyzést érdemel az, hogy itt is felmerül a szokás szűkebb megközelítése, amikor nem általában kialakuló szokásos szerződési gyakorlattól való eltérésről, hanem a felek között korábban alkalmazott feltételről kell a másik felet tájékoztatni.⁴⁹

47 KISS Géza: *A jogalkalmazás módszeréről. Dogmatörténeti és kritikai tanulmány a magánjog köréből*, A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó vállalata, Budapest 1909. 176-177.

48 Külön tájékoztatni kell a másik felet arról az általános szerződési feltételről, amely lényegesen eltér a jogszabályoktól vagy a szokásos szerződési gyakorlattól, kivéve, ha megfelel a felek között kialakult gyakorlatnak. [Ptk. 6:78. § (2) bek. első mondat]

49 Külön tájékoztatni kell a másik felet arról az általános szerződési feltételről is, amely eltér a felek között korábban alkalmazott feltételtől. [Ptk. 6:78. § (2) bek. második mondat]

- A „szokásos” szófordulatot használja a Ptk. a forgalomban szokásos minőség kapcsán is. Itt a szokás másodlagosan jelenik meg a felek akaratához képest. Akkor kell a forgalomban szokásos jó minőségben teljesíteni, ha a felek nem határozták meg a minőséget. Amikor a Ptk. a „jó”⁵⁰ jelzőt is alkalmazza a „forgalomban szokásos jó minőség” fordulatban, akkor a szokásokra utal, de valójában a szokásos minőségénél magasabb elvárást fogalmaz meg.
- A „szokásos” szófordulat megjelenik a Ptk.-ban a teljesítés rendelkezése szerinti céljának meghatározása kapcsán, amikor annak egyik összetevőjeként a forgalomban szokásos minőséget említi. A minőség vizsgálatát a jogszabály az azonos rendeltetésű szolgáltatásokra szűkíti. A konkrét ügyben a szolgáltatás minőségét tehát annak tükrében kell vizsgálni, hogy az rendelkezik-e azzal a minőséggel, és nyújtja-e azt a teljesítményt, amely azonos rendeltetésű szolgáltatásoknál szokásos, és amelyet a jogosult elvárhat.⁵¹
- A „szokásos” szófordulatot alkalmazza a Ptk. „az adott üzletágban szokásos vizsgálatok” kifejezésben a szolgáltatás átadás-átvétele kapcsán. Ilyenkor a felek az adott üzletágban szokásos vizsgálatokat kell, hogy elvégezzék.⁵²

50 Ha a felek a szerződés fajta és mennyiség szerint megjelölt tárgyának minőségét nem határozták meg, a kötelezettnek a forgalomban szokásos jó minőségben kell teljesítenie. [Ptk. 6:123. § (5) bek.]

51 A szolgáltatásnak a teljesítés időpontjában alkalmasnak kell lennie a rendelkezése szerinti célra, így

c) rendelkeznie kell azzal a minőséggel, és nyújtania kell azt a teljesítményt, amely azonos rendeltetésű szolgáltatásoknál szokásos, és amelyet a jogosult elvárhat, figyelembe véve a kötelezettnek vagy - ha nem a kötelezett állítja elő a szolgáltatás tárgyát - a szolgáltatás előállítójának és ezek képviselőjének a szolgáltatás konkrét tulajdonságaira vonatkozó nyilvános kijelentését; [Ptk. 6:123. § (1) bek. c) pont]

52 A vállalkozó a művet átadás-átvételi eljárás keretében köteles átadni, amelynek során a felek elvégzik az adott üzletágban szokásos azon vizsgálatokat, amelyek a teljesítés szerződésszerűségének megállapításához szükségesek. [Ptk. 6:247. § (1) bek.]

c) Áttételesen a szokásra, kialakult gyakorlatra utaló kifejezések

Az „általában”⁵³ (a dolog kipróbálására általában szükséges határidő), vagy „rendszerint”⁵⁴ (rendszerint együtt járó költségek) kifejezésekkel a jogalkotó gyakoriságot jelöl. Ezek a szavak ugyan nem feltétlenül utalnak kivétel nélkül érvényesülő helyzetekre, de jelentős számú eltérés esetén a bíró valószínűleg nem állapítja meg azt, hogy a körülmény általában vagy rendszerint megvalósul, ezért az ilyen határidőt és költséget szokásosnak, azok alkalmazását szokásnak tekinthetjük.

d) A körülményekre utalás

A „körülmények” (ha a körülményekből más nem következik⁵⁵) és a „rendes körülmények” (a válasz megérkezését rendes körülmények között várhatta⁵⁶) szófordulatokkal a Ptk. olyan helyzeteket jelöl, amelyek jellemzőek ugyan, de a c) pontban említett eseteknél több eltérést engednek. A példaként említett esetekben akkor érvényesülnek a jogszabályban foglaltak, ha nem áll fenn eltérés, de a jogalkotó úgy érzi, hogy az eltérés lehetőségével számolnia kell. Ezeket az eseteket még mindig a szokás körébe soroljuk, de itt már nem általánosan érvényesülő gyakorlatról (szokásról), hanem többségi helyzetről van szó. Láttuk azonban korábban az a) pontban, hogy a Ptk. szokásnak tekinti még a

53 Ha a vevő a dolog kipróbálására általában szükséges vagy az eladó által megszabott megfelelő határidőn belül nem nyilatkozik, a szerződés hatályban marad. [Ptk. 6:229. § (2) bek. - Próbára vétel]

54 A megbízott a megbízás ellátásával rendszerint együtt járó költségek előlegezésére köteles. [Ptk. 6:276. § (3) bek. - Megbízási díj]

55 Ha a körülményekből más nem következik, a közeli hozzátartozók között létrejött tartási szerződésből folyó kötelezettségek teljesítéséért ellenszolgáltatás nem jár. [Ptk. 6:496. § (2) bek. - Ingyenes tartási szerződés]

56 Ha az ajánlattevő kötöttségének idejét nem határozza meg, az ajánlati kötöttség megszűnik

b) távollévők között tett ajánlat esetén annak az időnek az elteltével, amelyen belül az ajánlattevő - az ajánlatban megjelölt szolgáltatás jellegére és az ajánlat megtételének módjára tekintettel - a válasz megérkezését rendes körülmények között várhatta; [Ptk. 6:65. § (1) bek. - Az ajánlati kötöttség megszűnése]

két fél szerződéskötést megelőző magatartását is, ami még annyira sem tekinthető általánosnak, mint a most említett körülmények, rendes körülmények.

e) Az együttélés követelményei

Amikor a Ptk. az együttélés követelményeit említi (az együttélés követelményeivel kirívóan ellentétes magatartás⁵⁷), akkor a szorosabb kapcsolatban állók egymással kapcsolatos viselkedésének íratlan normáira utal. Lakásbérlet esetén azt tekinti követelménynek, amilyen magatartást a lakótársak és szomszédok általában tanúsítanak egymás iránt, és ennek a kirívó megsértését szankcionálja.

f) Az azonos vagy hasonló tevékenységet végző személyek

A magatartás és a körülmények viszonyítási alapja a Ptk.-ban mindig a hasonló helyzet. Az elmaradt jövedelem mértékének megállapítása érdekében is az azonos vagy hasonló tevékenységet végző személyek havi átlagjövedelmét⁵⁸ tekinti irányadónak a kódex. Itt konkrét számadatokról van szó. A helyzet mégis mutat rokonságot a szokások figyelembevételével, mivel azonos vagy hasonló tevékenységekkel általában megszerezhető jövedelmekről van szó, Másként fogalmazva, annak vizsgálatát teszi kötelezővé a kódex, hogy azonos végzettséggel, azonos foglalkozásban tevékenykedve, azonos munkaidőben mennyit szoktak más emberek keresni.

57 A lakásbérleti jogviszonyt a bérbeadó a bérlő előzetes felszólítását követően, legalább tízenöt napos felmondási idővel, a felmondást követő hónap utolsó napjára felmondhatja, ha a bérlő vagy a vele együtt lakó személy a bérbeadóval vagy a szomszédokkal szemben az együttélés követelményeivel kirívóan ellentétes magatartást tanúsít; vagy a lakást vagy a közös használatra szolgáló területet nem rendeltetésszerűen vagy nem szerződésszerűen használja. [Ptk. 6:348. § (1) bek. – lakásbérlet felmondása szerződésszegés miatt]

58 Ha a jövedelemkiesés a (3) bekezdés alapján nem határozható meg, az azonos vagy hasonló tevékenységet végző személyek havi átlagjövedelmét kell alapul venni. [Ptk. 6:528. § (4) bek. - a **jövedelempótló járadék**]

4.1.3. Kifejezetten az üzleti életben kialakult gyakorlat figyelembe vételének a kötelezettsége

Az előző 4.1.2. pontban olyan példákat hoztunk, amelyekben a kódex általában utal a szokásokra, függetlenül attól, hogy a szokás, gyakorlat kik között alakult ki. Ebben a pontban olyan kifejezéseket mutatunk be, amelyek jelzik, hogy a jogalkotó kifejezetten a gazdaságban kialakult szokásokra hívja fel a figyelmet, az üzleti szokások tekintetbe vételére kötelez. Az üzleti életben kialakult szokások szerepe és jogvita eldöntésére is alkalmas volta napjainkban is elfogadott. A kereskedelmi szokások jelentőségét a Kereskedelmi jog mindig elismerte. Tekintettel arra, hogy az újonnan kialakuló és a jogi szabályozás küszöbére elérkező ügyletfajták döntően a Kereskedelmi jog hagyományos területéhez tartoznak, a szokások jogi jelentőségének elismerése történeti alapon is magyarázható. A szokásoknak az esetleges konfliktusok elbírálásában játszott szerepénél is fontosabb, hogy a gazdasági életben, a piacon magatartás, viselkedés kialakítása során mintaként szolgálnak. A jogszabályokat követő, azokat betartó magatartás az üzleti életben önmagában nem elegendő, a vállalkozásoknak tiszteletben kell tartani a kialakult szokásokat is.

- a) A hatályos Ptk. a fuvarozás⁵⁹ és a bizalmi vagyonkezelés⁶⁰ szabályai között használja a „kereskedelmi ésszerűség” fogalmat, költséghatékonyságra, ugyanakkor biztonságra törekvő, megfontolt vállalkozások által követett racionális gyakorlat értelemben. A napjainkban divatos „best practices” kifejezés valójában a kereskedelmi ésszerűségnek (is) megfelelő megoldások gyűjteménye.
- b) Az üzletemberek nap mint nap döntéseket hoznak. Szükségképpen lesznek közöttük olyanok is, amelyek nem hoznak profitot, sőt,

59 A fuvarozó a feladó fuvarozás megkezdését követően tett rendelkezésének teljesítését megfelelő biztosíték adásához kötheti, ha az a fuvarozás teljesítését terhesebbé tenné. Ha a feladó nem ad megfelelő biztosítékot, a fuvarozó a kereskedelmi ésszerűség követelményei szerint, a feladó és a címzett érdekeit is figyelembe véve köteles eljárni. A fuvarozó ennek keretében a küldemény értékesítésére is jogosult. [Ptk. 6:264. § (2) bek. - Rendelkezési jog]

60 A vagyonkezelő a kereskedelmi ésszerűség követelményei szerint köteles a kezelt vagyont az előre láthatóan fenyegető kockázatokkal szemben megóvni. [Ptk. 6:317. § (2) bek. - A vagyonkezelővel szembeni fokozott követelmény]

kifejezetten veszteséget eredményeznek. Kielezett versenyben nem lehet minden egyes döntés kapcsán biztonságra törekedni. A Ptk. is figyelembe veszi az üzleti életnek ezt a „rendes üzleti kockázat” fogalommal jelölt sajátosságát, az előszerződések körében azt is rögzítve, hogy mi nem tartozik a rendes üzleti kockázat körébe.⁶¹

- c) Jellemzően az üzleti életben jut jelentőséghez a „piaci ár” fogalma⁶² olyan vállalkozások közötti ügyleti kapcsolatokban, ahol egyrészt hosszabb távra szóló szerződések esetén a teljesítési helynek megfelelő piacon a teljesítési időben kialakult középár megjelölése korrektebb, mint egy jövőbeni vélelmezett ár forintban kifejezett összege, másrészt a piaci ár némi spekulációra is lehetőséget teremt olyan felek között, akik eltérően ítélik meg a gazdaság jövőbeni helyzetét.
- d) A Ptk. az „adott piacon szokásos mód”⁶³ kifejezéssel rugalmas lehetőséget biztosít arra, hogy az ügyletkez kapcsolódó földrajzi- és árupiacon kialakult és általánosan elfogadott (megszokott) értékesítésre sor kerüljön, és a befolyt vételár nagyságát az értékesítés módja miatt ne lehessen vitatni.

4.1.4. A szakmai és hivatási normák és magatartási kódexek elismerése a Ptk.-ban

A gazdaság alanyai meghatározott tevékenységeket folytatnak, melyek során figyelembe veszik az adott szakmára, hivatásra vonatkozó szokásokat. E szokások folyamatosan változnak, gyarapodnak. Hosszú időn

61 A szerződés megkötését bármelyik fél megtagadhatja, ha bizonyítja, hogy d) a körülmények változása nem tartozik rendes üzleti kockázata körébe. [Ptk. 6:73. § (3) bek. Előszerveződés]

62 Ha a szerződés létrejött, de a felek az ellenszolgáltatás mértékét nem határozták meg egyértelműen, vagy ellenszolgáltatásként piaci árat kötöttek ki, a teljesítési helynek megfelelő piacon a teljesítési időben kialakult középárát kell megfizetni. [Ptk. 6:63. § (3) bek. - A szerződés létrejötte és tartalma]

63 Az ellenkező bizonyításáig vélelmezni kell, hogy a küldemény értékesítése a kereskedelmi ésszerűség követelményei szerint történik, ha az értékesítésre b) a küldemény kereskedelmi forgalma során általában alkalmazott, az adott piacon szokásos módon kerül sor. [Ptk. 6:264. § (3) bek. - Rendelkezési jog] fuvarozás

keresztül íratlan formában léteztek, a 20. századtól viszont egyre gyakoribb, hogy egy részük magatartási kódexként írásban is rögzítésre kerül. Mind a Ptk., mind a gazdaságra vonatkozó más törvények gyakran tudomásul veszik a szakmai, hivatásbeli szokások létét, és elfogadják ezek magatartást befolyásoló szerepét, elismerik e jogon kívüli normákat. A szakmára, hivatásra vonatkozó szokások figyelmen kívül hagyását, az azoktól való eltérést a jogszabályok megszegéséhez hasonlóan értékelik. A magatartási kódexek világosabbak, könnyebben alkalmazhatóak, mint a szokások eredeti, rögzítetlen formája. A magatartási kódexek a joganyagra épülnek, de annál részletesebbek, sokszor magasabb követelményt fogalmaznak meg. Különösen igaz ez az általános személyi hatályú polgári jogi normákhoz képest nagyon speciális személyi körre (a kereskedőkre/vállalkozásokra, vagy e körön belüli szűkebb csoportra) irányadó, írásban rögzített szokások körében. Ezeket a követelményeket a jóhiszeműség és tisztesség polgári jogi alapelve vagy az együttműködési kötelezettség szerződési elve kapcsán, a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok megítélése során, vagy a tisztességes piaci magatartás versenyjogi követelménye kapcsán a bíróság is alkalmazza egy jogvitában.

Európai mintára⁶⁴ elektronikus úton történő szerződéskötés esetén tájékoztatást kell adni a tevékenységre vonatkozó magatartási kódexről és annak elérhetőségéről.⁶⁵

64 Az Európai Parlament és a Tanács 2000. június 8-i 2000/31/EK irányelvének az elektronikus úton kötött szerződésekhez kapcsolódó tájékoztatásról szóló 10. cikk (3) bekezdése szerint „A tagállamok biztosítják, hogy – a fogyasztónak nem minősülő szerződő felek ellenkező megállapodása hiányában – a szolgáltató jelölje meg az esetlegesen rá vonatkozó magatartási kódexet, és adjon tájékoztatást arról, hogy hogyan lehet az ilyen kódexet elektronikus úton használni.”

65 Elektronikus úton történő szerződéskötés esetén az elektronikus utat biztosító fél köteles a szerződéskötésre vonatkozó jognyilatkozatának megtételét megelőzően a másik felet tájékoztatni
e) ha ilyen létezik, arról a szolgáltatási tevékenységre vonatkozó magatartási kódexről és annak elektronikus hozzáférhetőségéről, amelyet az elektronikus utat biztosító fél magára nézve kötelezőnek ismer el. [6:82. § (1) bek. - Tájékoztatás elektronikus úton történő szerződéskötés esetén]

4.2. Ptk.-n kívüli jogszabályok

A 4.1. pontban a Ptk.-nak az alapelvei és a szerződésekre vonatkozó szabályai közül mutattuk be a – széles értelemben vett – szokások és a kifejezetten üzleti szokások figyelembevételét előíró rendelkezéseket. Ebben a pontban a Ptk.-n kívüli jogszabályok rendelkezései közül szemeztünk. Terjedelmi korlátok miatt csak ízelítőt adunk a gazdasági élet különböző területeire vonatkozó jogszabályok releváns tartalmából.

4.2.1. Jogszabályok a szokás elismeréséről

A kereskedelemről szóló 2005. évi CLXIV. törvény bevezetése – többek között – a vásárlási szokásokat említi, mint az üzletek nyitvatartási idejének meghatározása során figyelembe veendő körülményt.

A fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról szóló 2008. évi XLVII. törvény (Fttv.) szerint egy magatartás jogsértő jellegének megítélése során a fogyasztók magatartását, sőt bizonyos helyzetekben a fogyasztók kisebb csoportjának szokásos viselkedését kell figyelembe venni.⁶⁶

4.2.2. Jogszabályok az üzleti tisztesség, ill. tisztességes üzleti magatartás követelményéről

Az üzleti tisztesség követelményére számos jogszabály utal, az üzleti tisztességet az üzleti vállalkozások számára betartandó követelményként előírva. Ilyen jogszabály – többek között – a formatervezési minták oltalmáról szóló 2001. évi XLVIII. törvény,⁶⁷ a védjegyek és földrajzi

66 A kereskedelmi gyakorlat megítélése során az olyan fogyasztó magatartását kell alapul venni, aki ésszerűen tájékozottan, az adott helyzetben általában elvárható figyelmességgel és körültekintéssel jár el, figyelembe véve az adott kereskedelmi gyakorlat, illetve áru nyelvi, kulturális és szociális vonatkozásait is. Ha a kereskedelmi gyakorlat a fogyasztók egy meghatározott csoportjára irányul, az adott csoport tagjaira általánosan jellemző magatartást kell figyelembe venni. [Fttv. 4. § (1) bek.]

67 A törvény az idézést és az iskolai oktatást a mintaoltalom alóli kivételként említi, feltéve, hogy „e cselekmények összegeztethetők a tisztességes

árujelzők oltalmáról szóló 1997. évi XI. törvény,⁶⁸ az elektronikus hírközlésről szóló 2003. évi C. törvény,⁶⁹ a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól szóló 2008. évi XLVIII. törvény.⁷⁰ A tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvény (a továbbiakban Tpv., vagy Versenytörvény) tiltja a tisztességtelen piaci magatartásokat. A tisztesség fogalmának törvényi definíciója⁷¹ szerint – többek között – az olyan gazdasági tevékenység is tisztességtelennek minősül, amely az üzleti tisztesség követelményeibe ütközik. Az üzleti életnek kialakultak a saját írott és íratlan normái. A Tpv. tisztességtelen magatartást tiló jogi szabálya az üzletemberek, üzleti vállalkozások egymás közti kapcsolataiban, a gazdasági életben kialakult szokásokon alapul.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek vonatkozásában a beszállítókkal szemben alkalmazott tisztességtelen forgalmazói magatartás tilalmáról szóló 2009. évi XCV. törvény célja a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kereskedelmét végző szervezetek, valamint azok beszállítói közötti tisztességes üzleti magatartás érvényesülésének biztosítása.⁷²

kereskedelmi gyakorlattal ...” [17. § (1) bek. c) pont]

68 A törvény szerint a védjegyjogosult nem tilthat el bizonyos, taxatív módon felsorolt magatartásoktól, feltéve, hogy azokat a személy az üzleti tisztesség követelményeivel összhangban végzi. [15. § (1) bek.]

69 A törvény céljai között szerepel – többek között – az, hogy a piaci résztvevők a versenytársak érdekeit tiszteletben tartva, az üzleti tisztesség követelményeinek megfelelően folytassák tevékenységüket. [2. § f) pont]

70 A törvény preambuluma szerint a szabályokat az üzleti tisztesség követelményeit betartó vállalkozások érdekeinek védelme céljából hozták meg.

71 Tilos gazdasági tevékenységet tisztességtelenül - különösen a megrendelők, vevők, igénybevevők és felhasználók (a továbbiakban együtt: üzletfelek), illetve a versenytársak törvényes érdekeit sértő vagy veszélyeztető módon vagy az üzleti tisztesség követelményeibe ütközően - folytatni. (Tpv. 2. §)

72 2009. évi XCV. törvény 1. §

4.2.3. Jogszabályok a hivatási és szakmai normák és magatartási kódexekről elismeréséről

A szakmai és hivatási szabályok az adott szakmában elért tapasztalat, tudás, tudományos és szakmai ismeret alapján alakulnak ki.

„A magatartási kódex: olyan – piaci önszabályozás keretében létrehozott – megállapodás vagy szabályegyüttes, amely valamely kereskedelmi gyakorlat vagy tevékenységi ágazat vonatkozásában követendő magatartási szabályokat határoz meg azon vállalkozások számára, amelyek a kódexet magukra nézve kötelezőnek ismerik el.”⁷³

Az egészségügyi tevékenység végzésének egyes kérdéseiről szóló 2003. évi LXXXIV. törvény

a szakmai szabályokat is említi az egészségügyi dolgozók magatartására vonatkozó normák között.⁷⁴

Az ügyvédi tevékenységről szóló 2017. évi LXXVIII. törvény értelmében az ügyvéd felelőssége – többek között – akkor áll be, ha az ügyvéd nem tartotta be az Ügyvédi Kamara etikai kódexében szereplő szakmai szabályokat.⁷⁵

73 A fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról szóló 2008. évi XLVII. törvény 2. § i) pont, a gazdasági reklámok alapvető feltételeiről és egyes korlátjairól szóló 2008. évi XLVIII. törvény 3. § g) pont

74 Az egészségügyi dolgozó az egészségügyi tevékenységet az adott helyzetben általában elvárható gondossággal, a szakmai követelmények keretei között, etikai szabályok megtartásával, legjobb tudása és lelkiismerete szerint, a rendelkezésére álló tárgyi és személyi feltételek által meghatározott szinten, szakmai kompetenciájának megfelelően nyújtja. [Eütv. 5. § (1) bek.]

75 Fegyelmi vétséget követ el az ügyvédi tevékenységet gyakorló, szüneteltető vagy az ügyvédi tevékenység felfüggesztése alatt álló kamarai tag vagy nyilvántartásba vett természetes személy, ha

a) az ügyvédi tevékenység gyakorlása során az e tevékenység gyakorlásából eredő, jogszabályban, a Magyar Ügyvédi Kamara Alapszabályában és a területi kamara alapszabályában (a továbbiakban együtt: alapszabály), vagy etikai szabályzatban meghatározott kötelességét szándékosan vagy gondatlanságból megszegi [ÚT 107. §]

A kereskedelemről szóló 2005. évi CLXIV. törvény bevezetése deklarálja – többek között – azt, hogy az Országgyűlés „fontosnak tartja a vállalkozási szabadság elvének fenntartását, ezért a beavatkozások körét minimálisra szűkítve elismeri a szakmai önszabályozás, valamint olyan – a kereskedők csoportjai által létrehozott, magukra nézve kötelezőnek elismert – magatartási kódex jelentőségét, amely meghatározza a kereskedők magatartását olyan fontos területeken, mint a tisztességes kereskedelmi gyakorlat, a fogyasztókkal szemben folytatott magatartás, vagy a beszerzési ár alatt történő értékesítés gyakorlatának korlátozása.”

A fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról szóló 2008. évi XLVII. törvény (Fttv.) a magatartási kódexek számára tiltja tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokra való ösztönzést.⁷⁶

A Versenytörvény a magatartási kódexek számára tiltja azt, hogy tisztességtelen összehasonlító reklámra⁷⁷ az üzletfelek megtévesztésére, az üzletfelek választási szabadságának indokolatlan korlátozására és az összehasonlító reklámra vonatkozó jogszabályi követelmények megszegésére ösztönözzenek.⁷⁸

A gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátozásokról szóló 2008. évi XLVIII. törvény a magatartási kódexek számára tiltja a reklámtilalmakba ütköző magatartásra ösztönzést.⁷⁹

Összegzés

A tanulmány áttekintette a szokások szerepét a jog kialakulásában, a szokások jogilag is kötelező viselkedési normákká válását a középkori Európában. A szokások ebben az időben főként azáltal jutottak jogi jelentőséghez, hogy a bírák a konkrét ügyvel kapcsolatos szokás alapján hoztak ítéletet. Akkor, ha a joggyakorlat a továbbiakban konzekvensen követte a jogalkalmazói döntésben foglaltakat, már nem csupán az indokolás

76 A fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról szóló 2008. évi XLVII. törvény 5. §

77 Tpv. 6/A.§ (2) bek.

78 Tpv. 10/B. §

79 Magatartási kódex nem ösztönözhet olyan magatartásra, amely e törvény rendelkezéseibe ütközik. 4. §

meggyőző ereje folytán, hanem mint bírói szokásjog általánosan jogilag kötelezővé vált a szokás. Ezt megkönnyítette, ha a szokást tartalmazó ítéleti rendelkezés egy szokásjogi gyűjteményben is rögzítésre került. A tanulmány főként azt a helyzetet vizsgálta, amikor jogi norma teszi kötelezővé a szokások, vagy valamilyen szokás alkalmazását. Hatályos jogunkban is számos példát találhatunk arra, hogy a szokásként kialakuló magatartási szabályok, magatartási kódexek, szakmai és hivatási szabályok figyelembevételét a jogszabályok kötelezően előírják. Elsőként azokat az eseteket vettük számba, ahol a Polgári Törvénykönyv tartalmaz kötelezést a szokás, a szakma, a hivatás normarendszere, a magatartási kódex alkalmazására. A Polgári Törvénykönyv alapelvei és szerződésre vonatkozó szabályai között is szép számmal találtunk ilyen – a szokás figyelembevételére kötelező – előírást. Bemutattuk, hogy a szokásra utalás számos módon, sokféle nyelvi eszköz útján megvalósulhat. A szokások alkalmazásának a kötelezettsége a privát szférába tartozókat és a gazdaság alanyait is terheli. Külön pontban soroltuk fel azokat a rendelkezéseket, amelyek általános személyi hatállyal rendelkeznek és azokat, amelyek a gazdasági élet szereplőire vonatkozóan írják elő a – széles értelemben vett – szokások követését. Rámutattunk arra, hogy a gazdaságban olyan szokások is kifejlődnek, amelyek csak az üzleti élet szereplői között érvényesülnek. Tágabb értelemben a szerződésekre, más jogügyletekre a felek által kialakított – jogszabályokba nem ütköző – normákat is a szokások körébe soroltuk. Példákat hoztunk fel arra is, hogy számos más jogszabályban is található szokások követését előíró normák. A témakör történeti áttekintését és a hatályos jog releváns részeinek bemutatását követően megállapítható, hogy a jogalkotás korunkban sokkal toleránsabb a szokások iránt, mint korábban. A szokásokra hivatkozás számos példája érzékelteti azt, hogy a szokások napjainkban is alkalmasak a jogi normák pontosítására, kiegészítésére, különösen a gazdaság területén.

A SZABÁLYOZÁS KOMPLEXITÁSÁNAK KÉRDÉSEI A JOG EMBERI, TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS KONTEXTUSÁBAN

1. Néhány előzetes jogtörténeti megfontolás

A társadalmi kontroll komplexitásának kérdése fokozottan állítja előtérbe azt a dilemmát, hogy mely társadalmi viszony vonatkozásában tekinthető a leginkább hatékonynak a jogi jellegű szabályozás. Különösen a nyugati kultúrkör, azon belül is a kontinentális jogi kultúra esetén merül fel ez a problematika igen élesen, hiszen itt az állam által megalkotott jog, a legislatív jog vált hangsúlyossá az elmúlt évszázadok során.

A nyugati jogfejlődés ugyanis az első évezred második felétől lényegében egy olyan sajátos utat járt be, hogy a barbár törzsi jogok fokozatosan elegyedtek bizonyos vulgarizálódott római jogi szabályokkal és elvekkel. Ez a speciális joganyag alapvetően a jogszolgáltatás során kristályosodott ki, és a fejlődés egy-egy sajátos pontján úgynevezett szokásjogi gyűjteményekben öltött alakot. A nyugati jogfejlődésnek ebben a periódusában a regionális, illetve helyi szokásjogok meghatározó jelentőségűek voltak, amelyeket a keresztény monarchiák kialakulásával és megszilárdulásával fokozatosan egészítettek ki az uralkodói dekrétumok. A világi jogra jelentős befolyást gyakorolt a kánonjog is, ami egy különleges keresztény szellemiség szűrőjén keresztül maga is meghatározó szerepet játszott a római jog nyugati továbbélésében. Ezt a több forrásból táplálkozó, kezdeti korszakot követte a XVI. századtól kialakuló abszolutizmus és a modern állam kibontakozásának periódusa, amelyben a jogot egyre inkább az uralkodó által megalkotott szabályrend jelentette, mely egyre inkább kiszorította a helyi szokásjogokat.

Az ún. polgári forradalmakkal a nyugati jogfejlődés egy újabb periódusa kezdődött. A jogalkotás központjává az uralkodók helyett

a néhol parlamentnek, máshol országgyűlésnek nevezett képviselői testületek váltak. Ezek a testületek a politikai-társadalmi változások nyomán rendi képviselői szervből népképviselői szervekké alakultak, és mint ilyenek váltak a jogalkotás legfőbb szervévé, miközben a végrehajtási jogszabályok, a különféle rendeletek kibocsátásában – a felvilágosodásnak a hatalmi ágak szétválasztásáról vallott mindenféle tanítása ellenére – szerepet játszottak a végrehajtó hatalom szervei.

Az állami szervek által megalkotott pozitív jog fokozatos túlsúlyba jutása sajátos módon szorította háttérbe egyúttal a bírói gyakorlat által korábban nagy becsben tartott jogelveket. Különösen a kontinentális jogban figyelhető meg az a tendencia, hogy a jogelveknek pozitív joggá kell transzformálódnuk, hogy a bíróságok ítéleteik meghozatala során rájuk hivatkozassanak. Az angolszász jogi kultúrában a többé-kevésbé formális szemléletű római joggal való viszonylag korai, részleges szakítás nagyban segítette a jogfejlődésnek, jogfejlesztésnek azt az útját, amelynek során a jogelvek nagyobb hangsúllyal formálhatták a jogrendszer alakulását. Mindettől függetlenül azonban az elmúlt nagyjából százötven évben megfigyelhető egy olyan irányú fejlődés is, hogy az angolszász jogrendszerben a legislatív jog súlya megnövekedett, míg a kontinentális jogrendszerben a bíró jogalkotó lehetőségét mindinkább tolerálták. Ennek következtében bizonyos közeledés is megfigyelhető a nyugati típusú jog két régiója között.

2. A jog társadalmi és antropológiai vonatkozásairól

Amikor a jogról szólunk, nyilvánvalóan társadalmi jelenségről beszélünk. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a jog mélyen *emberi* jelenség is. Ebből következően egyfelől kulturális jelenség, ám másfelől közvetetten érhetők benne olyan mozzanatok is, amelyek az ember humánetológiai sajátosságaival kapcsolatosak. Így a jog vizsgálata során aligha elégedhetünk meg bizonyos morálfilozófiai, analitikai vagy éppen szociológiai szempontok érvényesítésével. Figyelmet érdemel azonban, hogy utóbbi megközelítések is csupán a jogról való gondolkodás fejlődésének meghatározott pontjain kerültek előtérbe, sajátos módon termékenyítve meg egy korábbi jogi szemléletmódot. Erre való

tekintettel is célszerűnek tűnik, hogy ne csupán logikailag lássuk be a jog interdiszciplináris megközelítésének jogosultságát, hanem abban a tudományfejlődés szükségszerűségét felismerjük. Azt nevezetesen, hogy az egyes tudományokba fokozatosan bekapcsolódtak a különböző társtudományok, szempontokat és módszereket is kölcsönözve előbbieknél, illetve bizonyos interdiszciplináris határterületeket is kialakítva.

A reneszánsz humanizmussal, a természet újrafelfedezésével egyre erőteljesebben kezdett kibontakozni a természetjog nyugati eszméje, amely ugyan nem volt teljesen idegen az antik „*ius naturale*” gondolatától, ám attól igencsak eltérő szellemben született. A sztoikus természetjog még a *logosz*, egy isteni világértelem képzetét hívta segítségül, hogy az univerzum harmonikus rendjét leírja és magyarázza. Az emberi értelem képes felfogni ezt a rendet, és arra kell, hogy vezesse az embert, hogy összhangban éljen a természettel.¹ A sztoa tehát egyfelől az ész és az értelmet *belevetítette* a természet világába, másfelől nem határolta el a természet rendjének egészétől azokat az *erkölcsi* megfontolásokat, amelyek pedig az etológia kutatásai szerint kifejezetten az emberi közösségekre jellemzők. Cicero és Gaius már az *ember* természetes értelmére (*ratio naturalis*) helyezi a hangsúlyt, míg egy Ulpianusnak tulajdonított szövegrész az *ius naturalét* az *emberek* és az állatok közös vonásaiból, hasonló természetéből eredezteti (pl. házasság).² A sztoikus és római természetjogi felfogások tehát, noha sok vonatkozásban különböző jelenségeket (*logosz*, értelem, természeti adottság) tekintettek a természetjog alapjának, abban azonban megegyeztek, hogy ezt az „alapot” az esetleges transzcendens vonatkozások ellenére sem azonosították *valamely vallási eszmével*.³ És éppen ez a mozzanat adja a legjelentősebb különbséget az antik és a nyugati természetjog között. Aquinói Szent

1 Vö. Sztobaiosz: Zénón és a többi sztoikus tanítása a filozófia etikai részéről. In: Steiger Kornél (szerk.): Sztoikus etikai antológia. Gondolat Kiadó. Budapest. 1983. 181-240; Vö. Kecskés Pál: A bölcsélet története főbb vonásaiban. Szent István Társulat, Budapest, 1943.

2 DIGESTA 1.1.1.3.

3 Az antik görög és római vallás nem voltak ún. kinyilatkoztatott vallások, így már ez a körülmény is az ellen hatott, a természetjogot a vallási képzetekkel túl szoros kapcsolatba hozzák.

Tamásnál ugyanis a Lex aeterna Isten bölcsességéből ered, amely az ember előtt, mint Lex naturalis jelenik meg, ha értelmével helyesen fogja fel azt. Az ember a törvényeit, a Lex humanát a Lex naturalisra kell, hogy alapozza, amelyet Istennek a *Szentírásban* kinyilatkoztatott törvénye, a Lex divina erősít meg. Látható, hogy Szent Tamás az antik eredetű *természetjogot* szoros kapcsolatba hozza a *keresztény vallás* tanításával, és utóbbi dominanciáját tételezi az előbbi felett. Ezen kívül az isteni törvényt két alakban is megjeleníti: egyrészt, mint *Lex aeternát*, másrészt, mint kinyilatkoztatott *Lex divinát*. A kettő nem kerülhet összeütközésbe egymással, hiszen előbbi csak közvetetten jelenik meg. Végső zsinórmértékül a Lex divina szolgál, amelynek ha nem felel meg a Lex humana, úgy az nyilván a Lex aeternával sem lehetett összhangban. Szent Tamás tehát formálisan ugyan feltámasztja az antik természetjogot, azonban azt egyértelműen alárendeli a *keresztény vallás* tanításainak.⁴ Annak ellenére, hogy a nyugati természetjog még hosszú ideig fenntartja a tomista hierarchiát, mégis jelentős tette Szent Tamásnak, hogy a természetjog kategóriáját újra a jogi gondolkodás középpontjába állította. Ezzel ugyanis megteremtette a lehetőségét a természetjog újabb értelmezésének, észjogi és *morálfilozófiai* megközelítéseinek. Mindezzel párhuzamosan ment végbe a jognak a világi és logikai megalapozása.

Paradox módon a jognak a vallási közegből való kibontakozását a Nyugaton éppen az a természetjog segítette elő, amely alapvetően maga sem volt mentes a transzcendens és misztikus okfejtésektől.⁵ Ez alól – alighanem az antik ius gentium és ius naturale eszméinek bizonyos hatása alatt – talán csak Grotius és Pufendorf képeznek kivételt, akik az említett antik hagyományok valószínűsíthető befolyása következtében, illetve a későbbi humánológia elveinek megfelelően úgy vélekedtek,

4 Aquinoi Tamás: *Summa Theologica*. Ecclesia, Budapest, 1987.

5 A misztikus és transzcendens kifejezéseket itt távolról sem pejoratív értelemben használom. A transzcendens és misztikus elgondolások akár valós jelenségeket is takarhatnak, noha a tudományos érvelésben való szerepük meglehetősen kétséges lehet. Ráadásul a misztikust elfogadó bigottságnál talán csak egy másik a veszedelmesebb, a kétely nélküli materializmus bigottsága.

hogy a valamennyi nemzetnél fellelhető jogi jelenségeknek és szokásoknak természeti okai lehetnek.⁶

A XVIII. századtól kialakuló egyes *szaktudományok* fokozatosan szerepet kértek a jog jelenségének értelmezésében, illetve maga a jogtudomány is igyekezett levonni a szaktudományok eredményeinek és módszereinek rá vonatkozó konzekvenciáit. A *történetírás* tudomány nyá válásával szükségképp megjelent a *jogtörténet* is. A *pozitivizmus* térhódításával a *jogpozitivizmus* nevet nyerte az a régi (a Nyugaton legalább a XVI. század végétől létező) jogi felfogás, amely a *normákra* és főként magára a *szövegre* helyezte a hangsúlyt. Ez az irányzat továbbá módszertani eszközöket is kölcsönzött a pozitívizmustól. Az Auguste Comte által a pozitívizmus fő tudományszakának tekintett *szociológia* is betört a jogi gondolkodásba *jogszociológia* név alatt, és olykor vitába is bocsátkozott édestestvérével, a jogpozitivizmussal.

A *lélektannak* a XIX. század második felétől való gyors fejlődése és a pszichológiai gondolkodás egyre szélesebb körben való térhódítása a XX. század első felében az ún. *jogi realizmusnak* adott muníciót. Éppígy, az *irodalomtudomány* is megtermékenyítette a jogról való elméleti gondolkodást, mind elfogadottabbá téve a *szépirodalmi* művek jogi vonatkozású aspektusainak vizsgálatát a jog természetét és fejlődését feltáró kutatások során. Ám az *antropológiai* és *néprajzi* kutatások⁷ sem hagyták érintetlenül a jogtudományt és hol a *jogtörténet*, hol a *jogszociológia* közegében, hol pedig egyenesen új irányzatokat, az *antropológiai jogelméletet* illetve a *szabadjogi iskolát* megteremtve illetve inspirálva bontakozott ki a jog antropológiai illetve néprajzi megközelítésének gondolata.⁸

6 Ezeket az okokat ma alapvetően evolúciós természetűeknek véljük.

7 Vö. Malinowski, Bronislaw: *Crime and Custom in Savage Society*. Routledge and Kegan. London. 1926.; Pospisil, Leopold: *The Kapauku Papuans and their Law*. Yale Univ. Publ. New Haven, 1958; Fikentscher, Wolfgang: *Law and Anthropology: Outlines, Issues, Suggestions*. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München, 2009.

8 Fontos megjegyezni, hogy a szabadjogi iskolának az a fontos tétele (amely a svájci Polgári Törvénykönyv ama híres szakaszában is testet ölt), hogy a pozitív joggal szemben előnyben részesítendő az igazságosság és a méltányosság elve, mély kapcsolatban áll Arisztotelész jogfilozófiájával

E fejlemények mellett a hagyományos *természetjog* is megmaradt, sőt bizonyos mértékű fejlődést is mutatott, ám komoly felértékelődése csupán a II. világháború után következett be. Valóságos kibontakozását azonban jelentősen akadályozta még mindig meglévő *ideológiai* jellege. Noha pl. Messner és még számos kutató (pl. Verdross, Lon L. Fuller) a társadalomirányítás szép gondolatait vetették fel, nem jutottak el azonban magához a természethez, hisz voltaképp nem is abból indultak ki. A természetjog (ennek akár keresztény, akár szociáldemokrata vagy más színezetű árnyalata) még az elmúlt hatvan évben is többnyire *ideologikusan felfogott emberképét vetítette a jog jelenségeibe* és helytelenítette azt a pozitív jogot, amely sajt, voltaképp ideologikus emberképétől idegen volt. Noha a természetjognak abban feltétlenül igaza van, hogy a jog valami *mélyen emberinek* a megnyilatkozása, ám ennek az emberinek a feltárásában többnyire továbbra is a hagyományos, főként *ideologikus* megközelítésekre, más esetben *spekulációkra* hagyatkozott, ahelyett, hogy a modern *természettudományra* vetette volna tekintetét. A természetjogi felfogás értékválasztásainak önkényességére és ellentmondásosságára már Alf Ross is felhívta a figyelmet,⁹ Wesel pedig – összhangban Ross álláspontjával – némi malíciával azt hangsúlyozza, hogy a természetjog akként határozza meg az ember természetét, hogy abból eleve levezethesse a vele kapcsolatos – előzetesen már tételezett – jogokat.¹⁰ A természetjogi megközelítésben – a kanti „Sein” - „Sollen” felosztás kritikája nyomán – ígéretes újdonságot hozott Sergio Cotta felismerése, hogy mindaz, ami mint „legyen” tételeződik, szükségképpen valami-

és állambölcseletével. Arisztotelész – jellegetesen görög módon – a törvényben nem célt, hanem eszközt látott. Tudta, hogy a törvény – mint általános absztrakció – adott esetben szükségképp ütközik az étellel, tehát a konkrét jogesetben a különössel. A méltányosságot tehát nem a törvény lerontásának, mint inkább kijavításának tekintette. Hogy az iszlám jog sem idegenkedik a contra legem méltányosságtól, alighanem többé-kevésbé annak az Arisztotelésznek is köszönhető, akit a Nyugat számára éppen az arab források őriztek meg.

9 Ross, Alf: On Law and Justice. University of California Press. Los Angeles. 1958. 259.

10 Wesel, Uwe: Juristische Weltkunde. Eine Einführung in das Recht. Suhrkamp. Frankfurt am M., 1984. 72-73.

lyen már meglévőn, valamilyen „van”-on alapul. Cotta így jutott el az „emberi” világhoz.¹¹

Konrad Lorenznek a XX. század közepétől végzett – természetesen nem előzmények nélküli – kutatásai megalapoztak egy új tudományágot, az állati viselkedéstudományt, az etológiát. E szakterület kialakulása egyenes következménye volt a darwini modell és a Pierre Janet, Freud, Jung munkásságával fémjelezhető modern pszichológia elkerülhetetlen találkozásának. A XX. század második felétől egyúttal kibontakozott a *humánétológia* tudománya is, amely az embernek, mint egy sajátos emlős fajnak a magatartását vizsgálja. A humánétológia valamint az evolúciós pszichológia eredményeiből adódó *következtetéseket* tehát ma éppúgy szükségesnek tűnik levonni a jogtudományban, mint egykor a humanizmusban a természet új felfogását, a XVIII. századtól a történettudományét, a XIX. században a pozitívizmusét, a szociológiáét, a XX. században pedig a pszichológiáét, az antropológiáét és az irodalomtudományét. A jog humánétológiai megközelítése tehát nem pusztán egy ma még viszonylag szokatlan, ám ígéretesnek tűnő lehetséges elméleti módszer, hanem egyúttal – amint azt a jognak a genetikával,¹² a nemek közötti különbségekkel,¹³ az aggyal és az evolúcióval¹⁴ való összefüggéseit vizsgáló újabb kutatások is mutatják – a tudományfejlődés utóbbi több mint száz évben mind határozottabban kibontakozó intendisziplináris tendenciájának *szükségszerű* következménye.¹⁵ E szükségszerűség belátásának egy fontos állomása volt a

-
- 11 Vö. Cotta, Sergio: *Diritto, persona, mondo umano*. G. Giappichelli. Torino. 1989; Lásd még Grady, Mark - McGuire, Michael: *A Theory of the Origin of Natural Law*, 8 *Journal of Contemporary Legal Issues* 1997. 87-129.
 - 12 Elliott, E. Donald: *The Genome and the Law: Or Should Increased Genetic Knowledge Change the Law?* 25 *Harvard Journal of Law and Public Policy* 2002, 61-70.
 - 13 Browne, Kingsley R.: *Biology, Equality, and the Law: The Legal Significance of Biological Sex Differences*. *Southwestern Law Journal*. 1984. 38. 617-702.
 - 14 Chorvat, Terrence. - McCabe, Kevin: *The Brain and the Law*. *Philosophical Transactions of the Royal Society: Biological Sciences*, 2004. 359. 1727-1736.; Jones, Owen D.: *Law, Evolution and the Brain*. 2004. 359 *Philosophical Transactions of the Royal Society: Biological Sciences* 1697-1707.
 - 15 Vö. Elliott, E. Donald: *The Evolutionary Tradition in Jurisprudence*, 85 *Columbia*

bajorországi Tutzingban 1986. július 27. és 31. között megtartott V. Nemzetközi Humánétológiai Konferencián többek között Margaret Gruter, Reinhold Zippelius, Fred Kort vagy Michael McGuire részvétele illetve hozzászólása.¹⁶

A humánétológiai megfontolások két irányban is segíthetik a jog jelenségének jobb megértését. Egyfelől a jognak mint *szabályrendnek a kialakulása* oldaláról szolgálhat olyan értékes adalékokkal, amelyeknek figyelembevétele nélkül a jogelmélet csupán találgatásokra, spekulációkra, esetleg ideologikus toposzokra hagyatkozhat. A humánétológia által feltárt olyan ember-specifikus jelenségek, mint a *konstrukciós készség* vagy a *szabálykövetés* merőben más megvilágításba helyezhetik mind a pozitív jogrend kialakulásának folyamatát, mind pedig a jog ontológiai természetéről vallott elképzeléseket. A humánétológia megfigyelései másfelől az *egyes jogintézmények* vonatkozásában is számos újdonsággal szolgálhatnak. Az olyan jogintézményeknek ugyanis mint a tulajdon, a csere, a házasság, a monogámia, a család, a nő státusza, és általában a csoporton belüli státuszok (pl. állampolgárság), a természet által kódolt „előképei” vannak. Az ember természetében rejlő sajátosságok ezek, amelyeknek evolúciós szempontból adaptív értékük volt és van. A jog humánétológiai megközelítése tehát nem lerontani, mint inkább *kiegészíteni, tökéletesíteni, megmagyarázni* hivatott a természetjog eddigi megállapításait.

Másfelől, ha a humánétológiai mozzanatok és a jogi jelenségek közötti összefüggéseket belátjuk (esetleg igazoljuk), ezzel egyúttal jelentősen *korlátozzuk a jogpozitivizmus* érvényességét. Mindebből ugyanis az következne, hogy nem áll módunkban a jogintézményeket tetszés szerinti *tartalommal* és tetszés szerinti *menyiségben* kidolgozni és azokat jogként elfogadtatni. A jogként való elfogadtatás ugyanis annál inkább kétséges, *minél inkább és minél nagyobb számban szűnik meg a korreláció a pozitív jog szabályai és a humánétológiai tények között.* Éppígy, ha a kelseni „hipotetikus alpnorma” valójában nem más, mint *tudati és tudattalan realitásunk*, amely pedig *evolúciós* termék, akkor ez az „alpnorma” (és azon keresztül a jogrend egésze) meglehetősen

Law Review 1985. 38-94.

16 Vö. Human Ethology Newsletter. 4. 1986. 12. 3.

„metajurisztikus” jelenség. Ez pedig igencsak ellentmond a „jog versus nem-jog” azon szembeállításának, amin az egész jogpozitivizmus alapul.

A jogbölcselet fejlődése tehát egy fokozatosan mindinkább interdiszciplinárisra váló tudomány fejlődése, amelynek során egyre hangsúlyosabban jut kifejezésre a jog emberi és társadalmi jelenség volta.

3. A jog kulturális aspektusairól

A jog és a kultúra kapcsolatát illető, gyakran merőben eltérő nézetek is abban talán egyetértenek, hogy egy adott jogrendszer nem teljesen független az őt „környező” kulturális közegtől, amelynek egyúttal egyszerre *terméke* és *része* is. Mindezt csupán azzal egészítenénk ki, hogy a jogrendszer és a kultúra között van egy „közbülső mozzanat”, amely e két jelenséget szorosabb kapcsolatba hozza egymással. Ez pedig álláspontunk szerint a *jogszemlélet*. Ez az adott *kultúra világszemléletében* gyökerezik, és egyúttal ez az, ami aztán a jogrendszer kiépülése során - mint aktív erő - *meghatározza* mind a normákról alkotott vélekedéseket, mind a normák tartalmát és általában is az intézményeket.

És ezen a helyen szükséges talán néhány szót szólni a kultúráról alkotott vélekedéseinkről. Attól természetesen a leghatározottabban elzárkózunk, hogy a kultúrának valaminő meghatározását adjuk, ez ugyanis legalább olyan nehéz feladat volna, mint a dinamikus természetű jog jelenségét egy meghatározás statikus szerkezete által megragadni. Annak azonban nem látszik akadály, hogy a *hartmanni létrétegek*¹⁷ egyfajta parafrázisa gyanánt felvázoljuk a kultúrát alkotó „szintek”-et. Ezek a szintek álláspontunk szerint a következők:

- a szemléletmód,
- a cselekvések,
- az objektivációk szintje (a cselekvés-eredmények, többek között az „alkotás”-ok szintje)

17 Hartmann, Nicolai: Das Problem des geistigen Seins. Walter de Gruyter. Berlin – Leipzig, 1933; Hartmann, Nicolai: Zur Grundlegung der Ontologie. Anton Hain. Meisenheim - Glan. 3. kiadás 1948; Hartmann, Nicolai: Teleológiai gondolkodás. Gondolat. Budapest, 1970; Hartmann, Nicolai: Lételeméleti vizsgálódások. Gondolat. Budapest, 1972

- az objektivációk sokasága alapján alkotott komplex elvont fogalmak szintje (pl. festészetéről, szobrászatról, zenéről, a tudományokról, így a jogról)
- magáról a kultúráról alkotott vélekedések.¹⁸

Le kell szögeznünk e helyen egyúttal azt, hogy a kultúra *nem akkor születik*, amikor a viszonylag késői korok teoretikus törekvései és nosztalgikus számbavételei magáról a *kultúráról* kezdik el diskurzusaikat. Maga a *szemléletmód* teremti meg, hozza létre a kultúrát, illetve magában a szemléletmódban – mint cseppben a tenger – potenciálisan már benne van maga a kultúra teljessége. A nagy számbavevők, Arisztotelész, Justinianus, Hegel mindig akkor tűnnek fel, amikor már

1. van mit számba venni,
2. amikor az adott kultúra közlendőjének lényegét többé-kevésbé már elmondta.

Amilyen a *szemléletmód*, olyan tehát a *kultúra*, ám olyan lesz majd a *jogszemlélet* és a *jog* is. A *Jog realitása* című tanulmányunkban¹⁹ igyekeztünk bemutatni, miként határozta meg az alapvetően *etruszk kultúrájú patríciusok* etruszk eredetű aggályos, aprólékos, *rituális vallásossága* a későbbi *római jogot* (amelynek vallási eredete már jó ideje köztudomású), sőt azon keresztül nem kis mértékben a *mi jogfelfogásunkat* is.

Az is világos, hogy a *Karl Löwith*,²⁰ és még oly sokak által *racionálisnak, analízálónak, logizálónak* mondható *nyugati kultúra* miként alakított ki a maga számára egy *fogalmakban*, meghatározásokban gondolkodó olyan jogot a rómaiból, amely elhatárolja egymástól az anyagi és az eljárási jogszabályokat, a különböző jogágakat és a hatalmi ágakat, ez utóbbiak megosztására kifejezetten állam- és jogbölcseleti tanítást is kidolgozva. Alighanem a *konfuciánus* és a *legista* gondolkodásból

18 L. erről bővebben Szmodis Jenő: *Kultúra és sors*. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2007

19 Szmodis Jenő: *A jog realitása. Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletig*. Kairosz Kiadó. Budapest, 2005

20 Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet*. Atlantisz, Budapest, 1996.

ered, hogy a *kínai jog* fő hangsúlya hagyományosan a közjogon és a büntetőjogon van,²¹ és nem jelent számára sokat a hatalmi ágak elhatárolása²², valamint hogy *ítélkező mandarinjai* inkább filozófusok, művészek és esztéták voltak sokáig mintsem a mi fogalmaink szerinti jogászok.²³ De ugyancsak más szellemben született a dór mentalitás által meghatározott görög diké-fogalom,²⁴ mint az etruszk alapú római jog.²⁵ E görög jog közelebb állt egyúttal az itálikus népgyűlési ítélkezések szelleméhez.²⁶ Az iszlám jog valamint a Korán nyilvánvaló kapcsolatát már nem is említjük.²⁷ A mozlím felfogás önmagába-zártságára és Koránhoz kötöttségére jó példa egyúttal *Abdullah Bondahrain*nak, a casablancai Mohammed Jogi Egyetem professzorának az 1996-os *első jogi világkonferencián* elmondott beszéde, amelyben a tudós kifejtette, az „*egy-egy államokon belül és a nemzetközi kapcsolatokban is a jog csak akkor lesz képes a viszonyok rendezésére, ha az iszlám valláshoz kapcsolódik, és annak elveit valósítja meg.*”²⁸

A jogtörténet gyakran beleesik abba a „hibába”, amibe a művészettörténet, az irodalomtörténet, a filozófiatörténet is oly sokszor. Arról van nevezetesen szó, hogy a különböző kultúrák közegéből

- 21 Hulswé, Anthony: Ch'in and Han Law. In: Twitchett, Denis - Loewe, Michael (eds): The Cambridge History of China. Vol. I. The Ch'in and Han Empires, 221 B.C – A.D. 220. Cambridge University Press. Cambridge. 1986. 520-544.; Salát Gergely: Büntetőjog az ókori Kínában. Balassi Kiadó. Budapest. 2003
- 22 Lásd például létrehozó szervnek felelős, ám egyébként a közigazgatástól „független” kínai bíróságokat.
- 23 L. erről még Coing, Helmut: A jogfilozófia alapjai. Osiris. Budapest. 1996
- 24 Ennek többértelműségéről l. bővebben Nótári Tamás: Jog és bírói hatalom Hésiodosznál. Jogelméleti Szemle. 2005. 4.
- 25 A görög vallásról ld. Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. I. Osiris Kiadó. Budapest. 1998. 216-262.
- 26 Ennek részletes kifejtését l. Szmodis 2005.
- 27 Az iszlám kialakulásáról és teológiájáról jó összefoglalást ad pl. Eliade, Mircea: Vallási hiedelmek és eszmék története. III. Osiris Kiadó. Budapest, 2002. 57-73, 99-126.
- 28 Bakács Tibor: Hommage á professeur Tamás Prugberger. In: Ünnepi Tanulmányok Prugberger Tamás professzor 60. születésnapjára, Novotni Alapítvány. Miskolc. 1997. 15-21. 19.

mesterségesen hasít ki olyan jelenségeket (a jogot), amely egy bizonyos kultúra (a római) meghatározott jelenségének szemlélése nyomán érdeklődésének kitüntetett tárgyává vált. A zenetudományban ehhez hasonlóan az összevetés „bázisa” az érett Nyugat polifon zenéje. A művészettörténet és a filozófiatörténet pedig kimondva, kimondatlanul görögségközpontú, míg az irodalomtörténet vagy az előbbiekhöz hasonlóan keres idolt magának, vagy jelentős bizonytalanságban van abban a tekintetben, hogy mit tekinthet kutatása tárgyának. (Ez utóbbi magatartás olykor a jogtudományt is jellemzi, amelyben máig nem jutott nyugvópontra a jog mibenlétével kapcsolatos vita. De még az a polémia sem, hogy ezt egyáltalán érdemes-e kutatni.) Ez a tipikusan nyugati, analízáló, összehasonlító, historizáló megközelítés nem veszi figyelembe azt, hogy az adott kulturális terület az adott kultúra egészébe ágyazottan, az adott kultúra sajátos *szemléletmódja* szerint *organikusan* alakult, és elvonatkoztatott szemlélése gyakran csupán féligazságokat tartalmazó következtetések levonására alkalmas. Valamely kulturális jelenség *történetét* megírni olyan – tipikusan a hanyatló Nyugatra jellemző – buzgalmat feltételez, amely

1. vesz egy általa kitüntetett kategóriát (pl. a jogot)
2. azt analízáló, absztraháló, logizáló módon mintegy kioperálja az adott kultúrából, hogy aztán
3. az innen-onnan vett metszeteket egymás mellé téve megírja egy sosemvolt folyamat történetét.

A jelenségeket tehát elszakítja az őket létrehozó szellemtől, az adott kultúra szemléletmódjától, és egymással *organikus kapcsolatban nem álló* jelenségeket kezd egymással összehasonlítani.

Így kerülhet egymás mellé abszurd módon az *ind „filozófia”* és *Parmenidész*, így a *Gilgames* eposz és John Milton *Elveszett paradicsoma*, *Hammurapi* és *Justinianus*. Olyan ez, mintha össze akarná mérni valaki *Einstein* énektudását *Caruso*éval, a legutóbbi ökölvívó világbajnok fizikai világképét *Newton*éval. Mint ahogy az egyes embernek megvannak a sajátos képességei, amelyek legjelentősebb teljesítményeit meghatározzák, éppúgy az adott kultúrák szemléletmódjai is kihatnak arra, hogy az adott kultúra miben fog kiteljesedni.

Más helyütt²⁹ – többek között Nietzsche,³⁰ Maine,³¹ Max Weber,³² Spengler,³³ Huizinga³⁴ és Jung³⁵ nyomán – bőven tárgyaljuk, miként teremti meg Mezopotámia sumer-akkád kultúrája az eposzt és egy sajátos teológiát,³⁶ a görögség pelaszg-hellén kultúrája a filozófia és a klasszikus szobrászat mellett a tragédiát, e par excellence görög alkotást, Róma etruszk-italikus kultúrája az impériumot és a jogot, a Nyugat mediterrán-nordikus kultúrája pedig a kontrapunktikus instrumentális zenét. Olyan kulturális termékeket tehát, amelyek

1. az adott kultúra szemléletmódjából egyenesen következnek és amelyek
2. korábban soha nem tapasztalt, látott, hallott minőséget jelentenek.

29 L. erről bővebben Szmodis: Kultúra és sors 2007.

30 L. különösen Nietzsche, Friedrich: A tragédia születése. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986; Nietzsche, Friedrich: A történelem hasznáról és káráról, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989

31 L. Maine, Henry Sumner: Az ősi jog, Gondola'96 Kiadó, Budapest, 1997.

32 Weber, Max: Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1924; Weber, Max: A tudomány mint hivatás. In: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1995; Weber, Max: Die „Objektivität“ sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. J.C.B. Mohr. Tübingen, 1904; Weber, Max: Gazdaság és társadalom 2/2. A megértő szociológia alapvonalai (Jogszociológia) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1995/1995

33 Oswald Spengler: A nyugat alkonya. I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.

34 Huizinga, Johan: Homo ludens. Athenaeum, Budapest, 1944; Huizinga, Johan: A középkor alkonya. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979; Huizinga, Johan A: A történelem fogalmának meghatározása. In: A történelem formaváltozásai, Maecenas, Budapest, 1997.

35 Jung, Carl Gustav: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990; Jung, Carl Gustav: A komplexus-elméletről általában. In: Mélységeink ösvényein, Gondolat Kiadó. Budapest, 1993. 40-51.; Jung, Carl Gustav: Föld és lélek. Az archaikus ember. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993; Jung, Carl Gustav: Gondolatok az értelemről és a tébolyról. Kossuth Kiadó, Budapest, 1997., 2005., Jung műveiből válogatta és szerkesztette Franz Alt

36 A mezopotámiai vallásokról jó összefoglalást ad Eliade 1998. 55-75.

Megjegyezzük, nézetünk szerint hasonló társadalmi viszonyok ugyan bizonyos mértékig többé-kevésbé hasonló jelenségeket hozhatnak létre különböző társadalmakban, illetve kultúrákban, ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott társadalom sajátos szemléletmódja ne bizonyos, az adott szemléletmódnak legtökéletesebben megfelelő „műfajok”-ban manifesztálódna.³⁷

Kétségtelen, hogy a római kultúra nem vehette fel a versenyt a filozófia, a képzőművészet és az irodalom terén a görögökkel (nem is ez volt talán a hivatása), ám az etruszk alapú aggályos, rituális szellemi közegben megszületett a processzus, amely az itálikus profanitás és imperialitás által különleges, elkülönült társadalmi jelenséget eredményezett: *a szakralitástól és a közvélekedéstől viszonylagosan független jog* elgondolását. A római jog formalizmusa természetesen jelentősen oldódott a preklasszikus kortól a klasszikus koron át Justinianusig, azonban teljesen soha sem szűnt meg. Ez a jog egyúttal jelentős mértékben *szövegközpontú* volt, és – az egyes intézmények átvételén túl – ez a jelleg is nagyban hatott a Nyugat jogára. A későbbi jogpozitivizmusnak a nyugati kultúrában azonban már a XVI. századtól mutatkoznak előzményei, és e jogszemléletet nem lehet pusztán a XVIII-XIX. századi nagy kodifikációktól keletkeztetni. Még kevésbé pedig pusztán *Adolf Merkel*től, *Somló Bódog*tól, *Hans Kelsent*ől. Ez utóbbiak ugyanis csupán kései, ám annál emblematikusabb képviselői voltak a Nyugat jogi gondolkodását meghatározó szövegközpontúságnak.

De vajon mikor és miért került a nyugati jogi gondolkodás homlokterébe a szövegközpontú szemlélet? (Itt szándékosan nem a normaközpontú kifejezést használjuk, a norma ugyanis valamely konkrét szövegnél általánosabb elv is lehet.) Hogy a régi római jog a *kimondott szónak* szinte

37 Méltán írja Jung „*Nem áll módunkban „szabad” energiáinkat önkényesen valamilyen racionálisan kiválasztott tárgyra átvinni ... Ezt az energiát, mint mondtuk, a legjobb esetben is csak rövid időre használhatjuk fel belátásunk szerint. A legtöbb esetben azonban tiltakozik az ellen, hogy akár rövid időre is elfogadja az értelem által elébe szabott lehetőségeket. A pszichikus energia igen válogatós és saját feltételeit akarja teljesíteni.*” (Jung 1990. 99-100.) Mindez azonban alighanem magukra a kultúrákra is vonatkozik. Különösen akkor, ha elfogadjuk Jung e másik figyelmeztetését is: „*Minden kultúra a tudat kibővítése.*” (Jung 2005. 57.)

varázserőt tulajdonított, jól tudjuk. Azt is, hogy az *akarati elv* mind nagyobb jelentőséghez jutott a *nyilatkozati elv* mellett, amelyet teljesen soha nem szorított, nem is szoríthatott ki. Álláspontunk szerint a nyugati jog *többgyökerűségének* tényéből célszerű kiindulni. A koraközépkorban a nyugati törzsek, törzsszövetségek fokozatosan kezdték felvenni a *keresztény monarchiák* alakját.³⁸ A *törzsi jog* mellett és felett meghatározó jelentőséggel bírt a *kánonjog* és általában a *keresztény tanítás*, amely tele volt *morális* utalásokkal és hivatkozásokkal. A lassan-lassan kialakuló keresztény monarchiák aztán a XI. századtól kezdődően mindinkább *recipálni* kezdték a római jogot, annak sajátos intézményeivel és sok szempontból formális szemléletével. Ekkor azonban a transzcendens, morális alapú keresztény, egyházi jogszolgáltatás bizonyos *szelektációs funkciót* is ellátott. Nevezetesen, a római eredetű jog intézményeit mindig a *teológia* és a *Szentírás* tanításának tükrében szemlélte, és csupán annak keretei között engedett érvényesülést a régi formáknak.³⁹

A XV. század már a humanizmus nagy korszaka, és a XVI. már kifejezetten olyan viszonylag világias század, amely ugyan még nem vonja kétségbe a keresztény tanításokat, azonban már határozottan elutasítja az egyház, nevezetesen a római egyház világi és szupranacionális primátusát. A *reformáció* korában vagyunk tehát, ahol első lépésben a „nemzeti király” követel ellenőrzést az egyház felett, és amely végül humanista alapokon kialakítja sajátos észjogát. A *világi auctoritás*, az észjog valamint a *római eredetű struktúrák* és formák sajátos találkozásából alakultak ki a jogról és az államról való azon klasszikus nézetek, amelyek jogi gondolkodásunkat mind a mai napig jelentősen meghatározzák. Itt a jog már mint állami akarat jelenik meg. Olyan akarat, amelynek *teste a normaszöveg*,

38 A közvetlenül e folyamatot megelőző korról l. pl. Rudgley, Richard: A Barbárok. Gold Book, Budapest, 2003

39 Bloch, Marc: A feudális társadalom. Osiris, Budapest, 2002; Duby, Georges: A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420. Corvina, Budapest, 1998; Heussi, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve. Osiris Kiadó - Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000; Focillon, Henry: A formák élete. A nyugati művészet. Gondolat, Budapest, 1982; Az európai kereszténységről a VIII-XII. századig ld. pl. Eiaide 2002. 36-54., 76-95. illetve a későközépkortól a reformációig tartó európai vallási mozgalmakról Eliade 2002. 155-182.

és amelynek értelmét nem valaminő transzcendens morális tanítás tükrében kell kibontani, hanem pusztán *magából a merőben profán normából*. Szakrális fogódzók nélkül a Nyugat joga ismét közeledni kezd az antik formalizmushoz, amelyben a *szöveg az elsődleges és legitim* minden más szemponthoz képest. Nem véletlen talán, hogy éppen a XVI. században, annak is a legvégén (1596-ban) kerül színpadra egy mű – *Shakespeare A velencei kalmárja* – amelynek drámai alapkonfliktusa elképzelhetetlen lett volna a nyugati jog épp akkortájt lezajlott *profanizálódása* és ezzel összefüggésben *szövegeközpontúvá* alakulása nélkül. Shakespeare zseniálisan érzékeli a kultúra és egyúttal a jogi kultúra gyökeres változását, és ennek lényegét végletekig kiélezett metaforájában, ama egy font húsban fejezi ki. A cselekmény – részben a korízlés, részben pedig a metafora abszurdítása miatt – nem ér tragikus véget, a hitelező Shylock nem hasíthatja ki az adós Antonio testéből a „zálogul” leköttött húsdarabot, ami a hitelező szándéka szerint az adós szíve volna. Csakhogy a tragédia nem csupán azért marad el, mert nyilvánvalóan gyilkos szándék vezet a hitelezőt, hanem azért is, mert az áljogászként feltűnő Portia a *shylocki követelés betűhöz ragaszkodásához hasonló szörszálhasogatással* mutat rá, hogy a szerződés csak egy font húsról szól, de egy csepp vérről sem! *A szövegeközpontú galádságot tehát az ugyancsak szövegeközpontú találékonyság győzi le*. Egy ilyen dráma aligha születhetett volna meg száz esztendővel korábban, vagy a XX. századi *ungerechtes recht* kategória megszületését követően. A XVI. századtól azonban évszázadokon át borzadással, de az abszurd problémára való bizonyos fokú ráhangolódással szemlélték e művet és a benne alakot öltő dilemmát nézők és olvasók ezrei. És alighanem még mi is.

A jognak az ilyen, a szöveget előtérbe helyező felfogása vezetett el aztán a *szélsőséges normatívizmushoz*, a *jogpozitívizmushoz*, a jognak önreferenciálisan zárt rendszerként való elgondolásához. A római alapú jog történetét – miként egy tanulmányunk alcímében is jeleztük – az etruszk vallás formalizmusától a posztmodern jogelméletek formalizmusáig tartó fejlődésként is leírhatjuk.

Csakhogy a nyugati jogfejlődés távolról sem tekinthető általánosnak, konzekvenciái pedig univerzális érvényűnek. Max Weber sorra veszi az indiai, a kínai, az iszlám, a perzsa jogot, és felfedi ezeknek mélyen

teokratikus jellegét.⁴⁰ Nem mulasztja el egyúttal megtenni azt az igencsak mély értelmű megjegyzését, hogy a teokratikus igazságszolgáltatás alapvetően morális tartalmú.⁴¹ Mint írja: „A teokratikus igazságszolgáltatás lényegében azt jelenti, hogy a bíraskodást teljes egészében konkrét etikai méltányossági szempontok uralják, és az ebből adódó nem formális – és a formálissal egyenest ellentétes – törekvéseket ilyenkor csak az egyértelműen lefektetett szent jog korlátozza.”⁴² Vagy amint Germanus a mozlim kultúra vonatkozásában igen találóan mondja: „Az iszlám tanai szerint nem lehet az ember feladata, hogy saját eszével olyan jogrendet hozzon létre, amely szabad és független az a priori isteni akarattól. Ez a tan, amely az isteni akaratot az emberiség jogi életében megállapítja, a fiqh, azaz a »bölcesség és jogtudomány« (...) A fiqh magában foglalja az összes kötelességeket és jogokat, amelyek az ember életében az Istennel és embertársaival szemben fennállnak.”⁴³

A vallási jogok binaritásában tehát a jogszerű és a jogszerűtlen kettőssége tulajdonképpen egyet jelent a valláserkölcse helyes és helytelen kettősségével. A fentebbi az isteni norma közvetlenül kapcsolatban áll az erre, vagy arra irányuló kötelezettséggel. Általában az isteni normán, a valláserkölcsi jogon alapuló ítélet elvileg morálisan nem kérdőjelezhető meg.⁴⁴ Ezzel szemben nyugati gondolkodásunk – római mintára – egy formális jogot iktatott az erkölcsi és adott esetben méltányossági szempontok elé. (Illetve az erkölcsöt annyiban tette jogilag relevánssá, amennyiben a jog normáiban kifejezetten hivatkozik rá, vagy valamely tényére.)

A nyugati jog helyességeszméjét – „önreferenciálisan” – maga a jog állapítja meg. Ezzel szemben a vallási jogok, vagy akár a népgyűlési ítélezés helyességeszméjét közvetlenül a moralitás vagy a valláserkölcshitelesíti. A nyugati jog eme formális helyesség eszméjét (jogszerűség eszméjét)

40 Weber, Max: *Gazdaság és társadalom 2/2. A megértő szociológia alapvonalai (Jogszociológia)* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995

41 David, René: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977*

42 Weber, Max: *Gazdaság és társadalom 2/2. A megértő szociológia alapvonalai (Jogszociológia)* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995. 134.

43 Germanus Gyula: *Az arab irodalom története.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. 127.

44 David 1977.

azonban a legtávolabbról sem valaminő racionális megfontolás teremtette meg, hanem a formális-rituális etruszk vallásosság adta neki a mintát, s a gondolati struktúrát. A „joghatás” gondolata merőben idegen minden „hagyományos” vallási jogtól. Ott egy cselekedet vagy helyénvaló, vagy tilos. Ott a reálaktusoknak nincsenek a mi fogalmaink szerinti „joghatásai”. Abban a közegben a jogi spekulációk tárgyai sem az elvont jogok és kötelezettségek, vagy a jogviszonyok struktúrája, hanem pusztán az, hogy valami – akár elképzelt dolog – megengedett-e, vagy sem.

Míg a nyugati jogász egy egyszerű tényállást a „jog világában” analizál, tehát spekulációja az etalonnak számító jog fogalmi közegére irányul, addig – mondjuk – egy mozlím jogtudós inkább hajlik arra, hogy a tényállást hozza létre spekulatív úton, hogy aztán az etalonnak számító vallási jog oldaláról csupán annyit mondjon: szabad-e vagy tilos. A nyugati jogászok formalizmusa a sajátos létezőként tételezett jogi szféra formalizmusa, az iszlám jogtudós formalizmusa pedig legfeljebb a tényállások formalizmusa. Amint Germanus is említi: „A vallásjogtudósok a jog formalizmusát túlzásba vive, olyan jogesetek taglalásába is elmerültek, amelyek az emberi társadalom életében nem fordulhattak elő. Így meg akarták állapítani pl., vajon vallásos mosakodásra alkalmas-e az a víz, amelyből kutya és tehén kereszteződéséből származó állati ivadék ivott. Komolyan foglalkoztak azzal, milyen családjogi következzésekkel jár az a házasság, amelyet emberek démonokkal kötnek.”⁴⁵ Az iszlám jog forrásai (a Korán, a proféta korának hagyományait őrző szunna, a jogtudósi vélekedések, az idzsma és az analogikus érvelést jelentő kijas) mind megmarad a szakralitás közegében, oly módon azonban, hogy az élet teljességét lefedik.⁴⁶ Az iszlám jog, a saríja – amely a mi fogalmaink szerinti polgári jogi és a családi viszonyokon túl a büntetőjogi és az eljárási jogi kérdéseket is rendezi⁴⁷ – nem külön ül el sajátos területekre,

45 Germanus 1979, 130-131.

46 Az iszlám univerzalitásáról, egyúttal a szinte mindent magába integrálni képes nyitott rendszeréről lásd Simon Róbert 1987: A Korán világa. Helikon Kiadó. Budapest. 455-457.

47 Az emberi jogoknak az iszlám jogi kultúrában való megjelenéséről lásd Kondorosi Ferenc: Az emberi jogok az iszlám jogi kultúrában. In: Kondorosi Ferenc – Maros Kitti – Visegrády Antal: A világ jogi kultúrái – A jogi

jogágakra, hiszen célja az egy és oszthatatlan isteni rend szolgálata.⁴⁸

Japánban a szokások és a morál lényegesen hangsúlyosabb társadalmi szabályozó, mint a jog.⁴⁹ Ahogyan a Brüsszelben 1996. szeptember 9-12. között megtartott első jogi világkonferencia japán előadója, Matsuo professzor kifejtette – vélhetően nem csupán személyes, de a japán jogi gondolkodásra általában is jellemző – álláspontját: „a történelmi hagyományokra támaszkodó japán nevelés kedvező hatásától több remélhető, mint a XIX. század utolsó harmadában Japánra erőltetett nyugati jogelvek és jogrendszer átvételétől.”⁵⁰ Ugyancsak tanulságos az az Edward T. Hall által leírt eset is, amelyben a Japánt megszállva tartó amerikai hadsereg egyik katonáját egy helyi lakos ellen elkövetett gyilkosság vádjával állították japán bíróság elé. Mivel a katona megbánást nem tanúsított és cinikusan viselkedett azzal a bírósággal szemben, amelynek legfőbb feladata Japánban elsősorban az, hogy a bűnöst a bűnével szembesítse, és jobb belátásra térítse, a vádlottat szabadon engedték. A bíróság ugyanis az eljárás által nem látta elérhetőnek az eljárás voltaképpeni célját, a „nevelést”.⁵¹ A jog tehát Japánban sem rendelkezik önértékkel, a konfliktusok kezelésének legfontosabb tényezői pedig a szilárd társadalmi hierarchia egyfelől, másfelől a békéltetésre való törekvés.⁵²

De mit kérdez a Kínát egyesítő, Kr. e. III. századi Qin állam ítélkező hivatalnokoknak szánt jogi kézikönyve?

„»Ha apa lop a fiától, az nem számít lopásnak.«

- Ha nevelőapa lop fogadott fiától, azt hogyan kell megítélni?
- Az lopásnak számít.”⁵³

kultúrák világa. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 263-282.

48 Jany János: A klasszikus iszlám jog. Gondolat Kiadó. Budapest, 2006.

49 Nakamura, Hajime: Ways of Thinking of Eastern Peoples. India, China, Tibet, Japan. East-West Center Press, Honolulu, 1964

50 Bakács 1997, 20.

51 Hall, Edward T.: Beyond Culture. Anchor Press/ Doubleday, Garden City. New York. 1981. 107-112.

52 Maros Kitti: A japán jogi kultúra. In: Kondorosi Ferenc – Maros Kitti – Visegrády Antal: A világ jogi kultúrái – A jogi kultúrák világa. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 121-142.

53 Vö. Salát 2003. 158.

Kínában sem jogi, inkább tényállási spekulációt művelnek a jogászok, s őket is jogi szempontból csupán az érdekli, hogy a valós vagy fiktív tényállások megengedettek vagy tilalmazottak. A Kína jogi és államfilozófiai gondolkodását olyannyira meghatározó Konfuciusz a helyes utat abban jelölte meg, hogy az ember legyen zhong (kötelességtudó) és shu (emberbarát). Vagy ahogy e szép fogalmat *Őri Sándor* kifejti: „a kötelességtudattól (zhong) vezérelve tégy meg minden tőled telhető másokkal szemben – de ezen tetteidet mindig vizsgáld meg az emberbarátság (shu) szemszögéből.”⁵⁴

És a Kína legősibb jogára jellemző ritualitás is mennyire más szellemből ered, mint az etruszk – noha a keleti eredetű etruszkok legkorábbi elődeinek távol-keleti gyökereit teljességgel kizárni nem lehet. Mert míg az utóbbinál a rítus a baljóslatú transzcendens erőkkkel való békét igyekszik biztosítani, addig Sziün-cī-nél: „Minden szertartásosság (li) kicsiny szabályok betartásával kezdődik, a szépségben (wen) teljesedik ki, és az örömben végződik.”⁵⁵ De hiába a konfucianizmus morális okoskodása, majd az ún. legizmus – különösen Han Fei-cī – szinte machiavellisztikus hatalom-teóriája,⁵⁶ a Kr. e. XI. századból való ún. *Írások könyve* igencsak egyértelművé teszi, hogy a kínai felfogásban a jog – mely elsősorban büntető és kormányzati szabályokat ölel fel – alapvetően transzcendens eredetű. Amint az *Írások* könyvében Zhou öccsét, Fendet tanítja: „A király így szólt: (...) Ha mi, akik kormányozunk, megszanjuk, s nem tekintjük őket bűnösöknek, az Égi szabályokat, melyek népünknek adattak, elvetik, és nagy földfordulás támad.”⁵⁷

A kínai „társadalomfilozófiai” gondolkodást meghatározó konfucianizmus az emberi magatartások legfontosabb motiváló tényezőjét az előkelők, elsősorban pedig az uralkodók példamutatásában látta. E példamutatásnak pedig a már említett kötelességtudaton és emberszereteten

54 *Őri Sándor*: A konfucianuszi kötelességtudat és emberbarátság, avagy az erkölcsi vezérelv, a zhong-shu fogalom páros. In: Hamar Imre (szerk.): *Mítoszok és vallások Kínában*. Balassa Kiadó. 2000. 45.

55 Sziün-cī: A szertartásosságról. In: Tőkei Ferenc (szerk. és ford.): *Kínai filozófia, Ókor, II.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 1986 222-227. 224.

56 Hulsewé 1986.

57 *Írások könyve*. (16), Idézi: Salát 2003, 85.

kellett alapulnia. Ennek az eszmének a sok szempontból idealisztikus vonásaival – illetve ennek következményeivel – való szembehelyezkedés eredményeként fogalmazódtak meg – különösen az ún. hadakozó fejedelemségek korában (Kr. e. IV-III. század) – a legisták elgondolásai, melyek a hatalmi helyzetre (shi), a törvényekre (fa) és az alkalmas módszerekre (shu) helyezték a hangsúlyt. Álláspontjuk szerint ugyanis a kormányzás során hatalom nélkül keveset ér a bölcsesség, a törvények pedig arra szolgálnak, hogy azok a – szerintük – alapvetően rossz emberi természetet megfelelően motiválják: büntetéssel a rossz elkerülésére, a jutalom megszerzésének ígéretével a jó megtételére indítsanak. Maga a módszer pedig voltaképp mindazon technikák összessége, amelyekkel az alkalmas hivatalnokok kiválaszthatók, irányíthatók és ellenőrizhetők. Szemléletükben az állam és a közösség javának elérése valaminő olyan racionalizált úton valósítható meg, amely többé-kevésbé emlékeztet a több mint kétezer esztendővel későbbi benthami utilitarista modellre.

Mind a konfucianus,⁵⁸ mind pedig a legista felfogásra azonban ugyancsak jellemző az a kínai jogban később is érvényesülő vonás, amelyet Salát Gergely kitűnő monográfiájában így összegez: „A kínai jogszemlélet egyik könnyen megragadható vonása az, hogy a jog a kezdetektől fogva elsősorban az állam és az egyén viszonyát szabályozta, az egyének közötti viszonyokkal kevésbé foglalkozott. Célja az állam által az alattvalók számára kötelezővé tett – de a legtöbbször az alattvalók érdekeit is védő – normák betartatása, s azok megszegése esetén a bűnös megbüntetése volt. A kínai törvények – a római alapokon építkező nyugati rendszerekkel szemben – nem a jogalanyoknak egymás iránti, jogtárgyakra vonatkozó jogait és kötelezettségeit szabályozták. A kínai jog *ius publicum*, s azon belül is büntetőjog; a magánjog nyomaira csak elszórva bukkanhatunk a különböző szövegekben.”⁵⁹ Mindez azonban vélhetően a kínai gondolkodásban rejlő hangsúlyos kollektivismusban, a „közjó” eszméjét a figyelem fókuszában tartó sajátosságában gyökerezhet, mely vonás a kínai moralitásnak is központi elemét képezi.

58 A konfucianizmusnak a kínai jogra gyakorolt hatásáról lásd még Maros Kitti: A kínai jogi kultúra. In: Kondorosi Ferenc – Maros Kitti – Visegrády Antal: A világ jogi kultúrái – A jogi kultúrák világa. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 109-119.

59 Salát 2003. 12-13.

A kínai jog tehát alapvető „Égi” eredetével és a legisták átmeneti racionalizálási törekvéseivel együtt, s a konfuciánus eszme meghatározó képzetei mellett lényegében etikai-morális megalapozású jog, amelyben hol a közösségnek, hol az államinak minősített kollektív érdek a legfőbb orientációs pont. Ez utóbbi eszme képezi a közös alapját a látszólag oly eltérő konfuciánus és legista logikának is, melyek különbsége igen hasonló a Max Weber által kifejtett ún. lelkiismeret-etika és felelősség-etika fogalmainak differenciájához.⁶⁰ A lényeg azonban az etikai megalapozásban rejlik, amely szemléletben a Nyugat számára oly nélkülözhetetlennek tűnő hatalommegosztási eszme fel sem merül: a helyi tisztviselő, mint a végrehajtó hatalom képviselője, és mint a vitás ügyek bírója egyaránt a közösség érdekének transzcendenciában gyökerező morális parancsát kell, hogy végrehajtsa. Hogy a kínai kultúrában a jog mennyire elválaszthatatlan a moralitástól, jól megvilágítja egy kínai legenda. E szerint: „a jogot egy barbár nép, a miaok találták ki időszámításunk előtt a XXIII. században. Ezt a népet később barbársága miatt az Isten büntetésből teljesen kipusztította. Az ősi kínai és részben japán felfogás szerint a jog a barbároknak való, akik nem törődnek a hagyományokkal, az erkölccsel és a társadalmi szokásokkal. Szerepe tehát meglehetősen alárendelt és némiképpen megvetendő. Akik jó nevelésben részesültek, azok belső indítástól vezérelve tisztelik a hagyományokat, betartják az ősi rítusokat és szolgálják a hierarchiát.”⁶¹

Az indiai hagyományok számára sem tételeződik egyfajta önértékként a jog. Sőt, épp az a különös e rendszerben, hogy a világ és a társadalom működését kifejezetten a kötelezettségek oldaláról közelíti meg. A Védák szerint a személytelen kozmikus világrend, a rta (rend, igazság) irányítja a világ működését, amelyre minden emberi cselekedet is kihat. A rossz cselekedetek éppúgy hatnak az univerzális rendre, mint a pontosan és helyesen bemutatott áldozati szertartások.⁶² A dharmá olyan kötelezettségek foglalatja, amelyek a világrend (rta) fenntartá-

60 Weber, Max: A politika mint hivatás. In: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995

61 Bakács 1997. 20.

62 Jany János: A hindu jog ontológiai alapjai. Iustum Aequum Salutare. 2007. III. 1. 91-108.

sát és megőrzését szolgálják.⁶³ Az emberek magatartását azonban a dharmán kívül a hatalomvágy (artha) és az érzéki vágyak (kama) is meghatározzák, ezért Manu szerint a legfőbb cél ezek helyes arányainak kialakítása és fenntartása.⁶⁴ Hogy a cselekedetek mi módon befolyásolják az univerzális rendet, jól mutatja a karma fogalma, amelynek jósága vagy rossz volta a későbbi újjászületés minőségét alapvetően határozza meg. A király dharmája – amely az uralkodásra termettség lényege – kitüntetett jelentőségű.⁶⁵ A hindu felfogásban a társadalom – mint olyan – négy varnából, a bráhminokból (papok), a ksatriyákból (harcosok), a vaisyákból (munkások) és a sudrákból (szolgálók) áll. Ezek a mitikus ős, Purusa szájából, karjából, combjából és lábából jöttek létre. A kasztrendszer minden bizonnyal e felfogás nyomán alakult ki, noha nem azonos e felosztással. Egyfelől ugyanis a kasztok száma több mint négy, és bonyolultabb rendszert is alkot, másfelől a sudrák varnájával nem azonosítható be egyetlen társadalmi osztály. A dharmá forrásai elsősorban a kinyilatkoztatott Védák, a hagyományok és a szentként tisztelt tanítók jó szokásai. A dharmá magyarázataiból és összefoglalásaiból előbb a smrti-, majd a dharmasutra-, később pedig a sastrairódalom alakult ki. Utóbbi a mi fogalmaink szerinti jogi kérdéseket már részletesebben tárgyalja. A lényeg azonban, hogy a hindu rendszerben sem tételeződik a jog, mint olyan, amennyiben pedig felmerül, az inkább a kötelezettségek, mégpedig a szakrálisnak is felfogott kötelezettségek oldaláról tételeződik.⁶⁶

63 Menski, Werner: *Hindu Law Beyond Tradition and Modernity*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 86-93.

64 Janý 2007.

65 Lingat, Robert: *The Classical Law of India*. Oxford University Press. Oxford, 1973. 3-5.

66 További kutatásokat érdemelne annak vizsgálata, hogy mi módon függhet össze a korai római jog (és az etruszk vallás) a hindu vallásjog számos elemével. Az ősi szakrális római jognak a hindu vallásjoggal való kapcsolatát érintőlegesen már Maine is felvetette (Maine 1997. 15-17.). Ő azonban nem számolt a kis-ázsiai eredetű etruszk kultúra Rómára gyakorolt hatásaival és lehetséges közvetítő szerepével. Helyesen látta meg azonban a XII táblás törvényekben (ebben a kompromisszumos műben) azt a mozzanatot, ami az ősi római jogot elmozdította alapvető vallási karakterétől, és utalt

A jogi kultúrák világában való legvázlatosabb széttekintésünk is vélhetően kellően megvilágítja, hogy a jogi gondolkodás, a jogszemlélet és egy-egy jogrendszer természete a lehető legmélyebben gyökerezik az adott kultúra szemléletmódjában. Így a jogról tett kijelentéseink során különösen indokolt ennek tekintetbe vétele, és joggal kapcsolatos általánosítások megfogalmazásakor a fokozott óvatosság.

4. A jurisztokratikus modell kihívásai

Nagy kérdés, hogy a hagyományos társadalmak és az azok keretei között kialakult közhatalmi rendszerek erodálódásával vajon miféle új kormányzati módszer illetve jogrendszer lenne alkalmazható. E kérdés felvetése és teoretikus megválaszolása egyelőre nem szerepel figyelemre méltó hangsúllyal az államelméleti irodalomban. Megjelent azonban egy új fogalom, ami egy viszonylag új jelenség megjelölésére szolgál. Ez pedig a jurisztokrácia, illetve a jurisztokratikus „kormányforma”.

együttal a bráhmínok jogi monopóliumára is. Ez utóbbi önmagában is emlékeztet a patríciusok titkos szokásjogára. Ha azonban a további kulturális párhuzamokat is tekintetbe vesszük, úgy több mint valószínűnek tűnhet az ősi római jognak és a hindu vallásjogi felfogásnak a véletlen egybeesésen túlmutató kapcsolata. E körben a következő tényezők jöhetnek figyelembe. Mind a hindu, mind pedig az etruszk vallásban a személytelenként felfogott, transzcendens értelmű univerzális rend képzete sarokkönek számít. E rend fenntartásában alapvető fontosságú az áldozati cselekmények alakilag hibátlan bemutatása. Ezek az áldozatok az univerzális rendben meghatározott eredményre vezetnek (vö. római jogi eredetű joghatásképzettel). E vallásokban a külső cselekedeteken van a fő hangsúly, nem pedig a szubjektív, érzelmi elköteleződésen. Ahogy Maine figyelmeztet, Keleten inkább vallási arisztokráciák alakulnak ki, mintsem katonai vagy politikai jellegűek. Ugyanígy, a patríciusok is sokkal előbb engedték ki a kezükből a katonai és politikai tisztségeket, mint a vallásiakat. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a négy varnának Purusa – e mitológiai ős – testéből való keletkezése milyen mértékben cseng egybe a Szent Hegyre kivonult plebszet visszacsalogató Menenius Agrippa példabeszédszerű meséjével (ti. ha a test részei egymás ellen lázadva nem szolgálják egymást, valamennyi testrészt elpusztul), alaposabb kutatásra érdemes valószínűség merül fel az ősi Róma és Ázsia hagyományainak összefüggéseire vonatkozóan.

Ez lényegében egy olyan jelenségre utal, amelyben mind a parlament, mind a hagyományos végrehajtó hatalom erősen korlátozottá válik a bírói hatalommal szemben, miközben a jogszolgáltatás egyre inkább igazodni kezd egy informálisan kialakuló kvázi globális alkotmányjoghoz.

Az e körben teendő vizsgálódásaink mottójának alighanem Montaigne híres mondását választhatnánk: „...*ugyanannyi a szabadság és mozgás lehetősége a törvények értelmezésében, mint megalkotásukban.*”⁶⁷ Montaigne e szellemes megállapítása jól megvilágítja, hogy a bírói döntéseknek milyen hatalmuk van a jog alakításában. Montaigne igazsága persze nem csupán lehetőséget jelent, de – amint az Pokol Béla érveléséből kitűnik – számos veszélyt is. Pokol Bélának *A jurisztokratikus állam* című könyve⁶⁸ álláspontom szerint a legfőbb állítások tekintetében megalapozott: jól ábrázolja a nyugati társadalom-, állam- és jogfejlődés főbb irányait. Ezen a helyen Pokol néhány olyan megállapítására utalok, amelyek véleményem szerint alkalmasak az árnyalásra, illetve néhány olyan további aspektusra utalok, amelyek erősíthetik Pokol érvelését.

Pokol a jurisztokratikus metódus megerősödésében Ronald Dworkin hatását ismeri fel.⁶⁹

Pokol szerint az utóbbi évtizedekben a szabálypontosságú jog helyett növekszik a szerepe a rendes bíróságok szabad mérlegelésének, a generálklauzuláknak (general clauses), a jogelveknek, az alkotmányi deklarációknak, az absztrakt, „üres” meghatározatlan tartalmú alapjogoknak, melyek lehetőséget adnak a jogszabály felülbírálására. E tendencia fő propagálójának Pokol Dworkint látja, akinek befolyása az egyetemi körökben jelentős volt.

Kétségtelen, Dworkin figyelmeztette Hartot a jogelvek fontosságára, arra, hogy a jog nem kizárólag formális szabályokból áll. A jognak részét képezik az elvek és az ún. politikák.⁷⁰ Egyértelmű azonban, hogy Dworkinnál a fő hangsúly a jogelveken van, azok orientálhatják

67 Montaigne: A tapasztalásról. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1983. 6.

68 Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017.

69 Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017. 8.

70 Ronald Dworkin: *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press, Cambridge, 1977. 22-28.

a bírói döntés irányát. A politikák, bizonyos társadalmi célok szerinte a jogalkotásban juthatnak jelentőséghez. Dworkin elismeri, hogy nem könnyű elhatárolni a jogelveket és a politikákat, de nála felismerhető a törekvés erre az elhatárolásra.

Abban az ítélkezési gyakorlatban, amit Pokol jurisztokratikusnak nevez, több probléma is tetten érhető. Nem történik kísérlet a jogelvek és a politikák elhatárolására. Az Európai Unió jogának szintjén további probléma, hogy az európai jogrendszer felvette fogalmai közé a „közös politikák”-at. Ezek nem egészen azonosak a Dworkini politikák fogalmával. Alapvetően bizonyos uniós szabályozási körökre vonatkoznak, ám velük kapcsolatban (olykor normaszövegben is) megjelennek bizonyos politikai értékek, stratégiai célok. Nehézséget jelent egyúttal a határozatlan jogfogalmak nagy száma is.

Álláspontom szerint a bevett jogelvek (például jóhiszeműség, arányosság) alkalmazása nem vet fel olyan problémákat, mint a politikáké, vagy az olyan határozatlan jogfogalmaké, mint „például az egyre mélyülő integráció”. A legfőbb gond pedig az, hogy a jurisztokratikus ítélkezésben teljes következetlenség figyelhető meg. Kiszámíthatatlan, hogy a bíróság a rule-based, norma-pozitivistá vagy a kreatív jogértelmezést és jogalkalmazást fogja-e követni. A két gyakorlat konzisztenciáját pedig egy jogon kívüli tényező biztosítja: az ideológiai-politikai vezérmotívum.

A jurisztokratikus jogszolgáltatás legfőbb problémája tehát álláspontom szerint nem az, hogy valamely konzisztens jogfilozófiai felfogás tételeit (például Dworkinét) tette volna magáévá, hanem az, hogy a *legkülönbözőbb* elméleti álláspontok egyes elemeivel igyekszik alátámasztani döntéseit, anélkül azonban, hogy – jogi szakmai szempontok szerint – egy konzisztens, kiszámítható rendszer körvonalazna. Mint jeleztük, *van* olyan szempontrendszer, ami összhangot teremt az egyes döntések között, azonban az nem szabályalapú, hanem politikai-ideológiai, nem ritkán gazdasági természetű.

Ez a jelenség szorosan összefügg azzal a ténnyel, amit Pokol az alkotmánybíróságok létrejöttével kapcsolatban említ. Utal arra is, hogy az alkotmánybíróságok mintául szolgáltak a később jurisztokratikusnak nevezett mechanizmus kialakulása számára. Ezek az intézmények – függetlenül attól, hogy létrehozásukra jó elméleti érvek sorakoztat-

hatóak fel – többnyire kiélezett politikai helyzetben jöttek létre. Ez a szociológiai-politológiai körülmény pedig szükségképpen hatással volt a szervezetek tényleges gyakorlatára.

Pokol utal Izrael, Kanada, Dél-Afrika és Új-Zéland példájára, ahol az alkotmánybíráskodás létrehozására nem a politikai szféra önkorlátozása okán került sor, hanem a megingott hatalmú parlamenti többség befolyásának átmentése céljából.⁷¹ Egy fordított irányú, de azonos politikai logika mentén történt az osztrák alkotmánybíróóság felállítása, amikor az első világháború után az osztrák szociáldemokraták nem bíztak a korábbi időből örökölt, konzervatív rendes bírói karban, és külön szervként állították fel az alkotmánybíróóságot, velük rokonszenvező jogászokkal. Ezt Pokol a demokrácia leváltása, és a jurisztokrácia kialakítása felé tett fontos lépésnek tartja. A második világháború után amerikai befolyás mellett került sor az olasz és német alkotmány elkészítésére és benne az alkotmánybíróóságok létrehozására, szintén a korábbi rezsim bíróinak ellensúlyozására.⁷² Ezt az időszakot nyugodtan nevezhetjük a global constitutionalism nyitányának, hiszen nem csupán Európában kellett amerikai gyámsággal létrehozni bizonyos intézményeket, de a japán alkotmányt egyenesen az amerikai szakértők írták.⁷³ Japánban ráadásul az amerikai befolyás kiterjedt a munkajog

71 Ran Hirsch: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Harvard University Press, Boston. 2004. 2.; Pokol 46.

72 Pokol 14.

73 Pokol 59; Noah Feldman írja, hogy a japán alkotmány külső, rákényszerített jellege a hatályba lépés után tíz év múlva a japán közvélemény tudomására jutott, és ekkor egy bizottságot hoztak létre az alkotmány rendelkezéseinek átvizsgálására és esetleges revíziójára, de végül mindent megtartottak benne, ami ma már nem lenne elképzelhető – teszi hozzá – az alkotmányok belső legitimitásának igénye miatt. „Less than a decade after the adoption of the Japanese Constitution, the document’s imposed foreign origins became public knowledge in Japan. A commission was formed to consider redrafting – and despite the recommendations for changes, the existing constitution was preserved in its entirety. A half century later, one cannot imagine this sort of acquiescence being reproduced in most places in the world. Today a new constitution must be understood as locally produced to acquire

területére is, a hagyományos japán vállalati struktúrák lazítása és a munkavállalói mobilitás serkentése céljából.⁷⁴

A jurisztokratikus szisztéma kialakulásában tehát kezdettől nagy szerepe volt a politikai érdekeknek, és ez nem használt a jog autonómiájának, az ezzel kapcsolatos értékeknek és eszméknek. Ez a tényező – a deklarált célokkal szemben – gyakorlatilag vezetett a jog politikai aspektusainak erősödéséhez. Másfelől nyilvánvaló, hogy az alkotmányozásba való idegen érdekek behatolása útján bontakozott ki a jurisztokratikus szisztéma. Már ez önmagában involválja, hogy a jurisztokratikus modell elszakad a nemzetállam realitásától, a nemzetállami kereteket erodálja. Ez a tény független attól, hogy az alkotmánybíráskodásnak vannak-e pozitív oldalai, vagy nincsenek.

Pokol hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy a jurisztokratikus mechanizmusban a politikai kérdésekben végső soron nem ritkán a bíróságok döntenek. Nemcsak a nemzetállami tapasztalatok alapján lehet ezt az álláspontot akceptálni, hanem az EU-s jog vonatkozásában is. Az uniós jog elsőbbségét ugyanis nem az államok által megkötött szerződések mondták ki, hanem az EU Bírósága. Hasonló a helyzet a menekültek elosztási kvótájával kapcsolatos vitánál is. Az EU Bíróságának gyakorlata két vonatkozásban is a jurisztokratikus modell jellemzőit mutatja. 1) Gyakran elszakad az uniós szerződések szövegétől. 2) Az uniót alkotó országok szuverenitásának erodálása irányába hat.

Ezen a ponton elérkeztünk a „jurisztokratikus állam” fogalmának terminológiai problémájához. Megítélésem szerint elsősorban nem jurisztokratikus államról kell beszélni, hanem jurisztokratikus döntési mechanizmusról, vagy – ahogy Pokol egy helyen fogalmaz – jurisztokratikus kormányformáról.⁷⁵ Ez a kormányforma azonban nem szükségképpen

legitimacy.” Noah Feldman: *Imposed Constitutionalism*. Connecticut Law Review, 2005. Vol 37. Summer. 857–889. 859.

74 Osamu Okazaki: *Modernization and the Japanese Habitual Employment Practice*. Jogelméleti Szemle 2017/3. „Japanese labor law was introduced in 1947 under the influence of General Headquarters of the Allied Force □ GHQ □ after World War II. Under their precepts, there is nothing to prohibit the dismissal of workers.”

75 Pokol 23.

feltételezi az állam létét, sőt éppen a nemzetállamok létének ellenében hat. Természetesen jogosult beszélni jurisztokratikus államról is, de csak úgy, mint a jurisztokratikus döntési mechanizmus transznacionális-kontinentális, majd globális megvalósításának első lépcsőjéről.

Ugyancsak terminológiai szempontból érdemes szemügyre vennünk Pokol többek által vitatott két kifejezését, a „globális jurisztokrácia”-t és az „alkotmányoligarchia”-t.⁷⁶ Pokol vázolja azoknak a nemzetközi kooperációknak a rendszerét, amelyek az akadémiai körökben juttatják érvényre a politikai szférában kudarcot vallott törekvéseket. (Például 2005-ben kudarcot vall az EU-nak mint szövetségi államnak a létrehozása, ám az akadémiai jogászelen belül, konferenciák és egymásra hivatkozó publikációk nyomán kibontakozik az „európai alkotmányjog” és a „többszintű alkotmányosság” fogalma).⁷⁷ Alexander Somek nyomán utal a valóság-kreáló kommunikációs technikára is, nevezetesen, hogy ha politikai eszközökkel nem érhető el a cél, úgy kell csinálni, mintha már meg is valósult volna.⁷⁸

E megállapításokkal kapcsolatban legalább két megjegyzés tehető. Az egyik, hogy – mivel nem régmúlt eseményekről van szó – viszonylag egyszerűen és okiratok alapján felmérhető, kutatható, hogy e konferenciák milyen finanszírozással valósultak meg. A finanszírozás módjából, forrásaiból, a különböző ösztöndíjak és támogatások rendszeréből nagy biztonsággal megállapítható, hogy van-e vagy nincs szorosabb kapcsolat a föderális Európa akadémiai-teoretikusai és ugyanezen eszme illetve cél politikai-gazdasági szorgalmazói között. Aligha lehet vitás, hogy egy ilyen jog- és tudományszociológiai kutatás sok elméleti és gyakorlati tanulsággal szolgálna.

76 Pokol 53.

77 Pokol 53-54.

78 Pokol 54; Alexander Somek: Administration without Sovereignty. In Petra Dobner – Martin Loughlin eds.: *The Twilight of Constitutionalism?* Oxford University Press. 2010. 286. „„Since nobody appears to believe any longer in a change of the world order by political means, scholarship is increasingly taking comfort from the academic equivalent of practical change, namely the re-description of social realities. If the world cannot be changed, you imagine it changed and pretend the work of your imagination to amount to the real. [...] The most ludicrous form of the re-description is the application of constitutional vocabulary to international law.”

A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy eleve, a priori a konspirációs teóriák világába utalandó-e a globális jurisztokrácia, vagy az alkotmányoligarchia feltételezése? E kérdés megválaszolásánál abból érdemes kiindulni, hogy ilyen összefonódásokra – akár más tudományterületeken – sor került-e? Mint korábban említettük, Csaba László arra figyelmeztet, hogy a közgazdaságtanban olyan válságok fordulnak elő, amelyeknek a tankönyvek szerint nem fordulhatnak elő.⁷⁹ A mainstream közgazdaságtan, mely a matematikai modelleket részesíti előnyben a valós társadalmi-gazdasági tapasztalatokhoz képest, abszolút túlsúlyban van az egyetemeken, a kutatóintézetekben és a szaklapokban.⁸⁰ Megemlíti, hogy 20 vezető közgazdasági folyóiratból 19 az USA-ban jelenik meg vagy ott szerkesztik, így amerikai mintára kialakult egy szabványosított globális közgazdaságtan.⁸¹ Az azonos gondolkodású szerkesztők révén sok tekintetben önbeteljesítővé válik az egy irányzat uralma, s elterelnek mindent, ami nem e zsánerbe illik.⁸² Az eltérő megközelítésű professzorok valóságot feltáró munkáit a főáram nem hivatkozta, nem vesz azokról tudomást, a hamis emberképből kiinduló matematizáló mainstream leegyszerűsítő téziseit pedig könnyű konkrét érdekek szolgálatába állítani.⁸³

Csaba professzor rámutat, hogy a tudományos paradigmák megváltoztatása hatalmi, pénzügyi, szervezési és személyes érdekviszonyok által erőteljesen motivált folyamat. Egyszerűbb kizárni az akadémiai megfigyelési körből az eltérő szemléletű lapokat/kiadókat, mint vitatkozni velük. Ez negatívan befolyásolja, manipulálja az eltérő nézetű szerzők tudományometriai teljesítményét, és létrejön az egy irányzat monopóliuma.⁸⁴ McCloskey egyenesen arról ír, hogy a hegemoniára

79 Csaba László: Európai közgazdaságtan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. 26.

80 Csaba László: Ragadozó tigrisek a globális gazdaságban. Újratermelődnek a válságjelenségek. (interjú; riporter: Nagy Ida), Demokrata XX. 24. 2016. június 15. 16-18. 16.

81 Csaba 2014. 54-56.

82 Csaba 2014. 57.

83 Csaba 2016. 16.

84 Csaba László: Áttörés a világ közgazdaságtanában? - vagy mégsem? Köz-gazdaság 10. évf. 2015/3. 89-104. 102.

jutott, intoleráns matematikai módszer a szabad-kereskedelem számára szolgáltat érveket.⁸⁵ Paradox módon: a szabad kereskedelem szolgálatában az intellektuális hegemonia és monopólium áll. Érdekes adalék, hogy az 1995-ben pénzügyi műveletekre kivetendő ún. Tobin-adó ötletét a Frankfurter Allgemeine Zeitung egy orwelli, globális, totális állam kialakulásához vezető út állomásának minősítette.⁸⁶ A szavaknak pedig nagy a hatalmuk. Csaba László is hivatkozta az amerikai közgazdászt, McCloskey-t, aki szerint nemcsak az ideák határozzák meg a történéseket, hanem az ideákról való beszéd is.⁸⁷ Mindez összhangban van Alexander Somek gondolatával, a realitást pótló, majd megteremtő imitációról.

Ami tehát a „globális alkotmányoligarchia” terminust illeti, az legalábbis megfontolandó, hiszen jól látható, hogy a közgazdaságtanban is kialakult egy – Csaba professzor kifejezését parafrázálva – globális közgazdaságtani elit, mely hegemon helyzetet alakított ki magának, nem függetlenül az általa támogatott gazdasági érdekköröktől. Ez a globális közgazdaságtani oligarchia sajátos narratívájával nem elemzi, hanem alakítja a világot, éppen úgy, ahogyan Alexander Somek szerint az „európai alkotmány” propagálói imitálják a többszintű alkotmányosságot.

Oswald Spengler írta száz évvel ezelőtt: „az álmodozót kielégítheti, ha a sajtó alkotmányosan »szabad«, a szakember azonban az iránt fog érdeklődni, ki rendelkezik felette.”⁸⁸ A kérdést feltehetjük persze a globális alkotmányoligarchia networkje tekintetében is. A második világháború után az olasz, a német, a japán alkotmányozásnál jól látható az amerikai befolyás. Alapos kutatást érdemlő, nagy kérdés, hogy az európai illetve globális „konstitucionalizmus” akadémiai képviselőinek működése, vagy az olyan – egyébként kiváló – folyóiratok, mint a *Global Constitutionalism* mögött felfedezhetőek-e olyan gazdasági érdekek és

85 Deirdre McCloskey: *The Secret Sins of Economics*. Chicago: Prickly Paradigm Press. 2002.13-14.

86 Hans-Peter Martin - Harald Schumann: *A globalizáció csapdái. Támadás a demokrácia és a jólét ellen. Perfekt*, Budapest, 1998. 120. Frankfurter Allgemeine Zeitung 1995. március 17.

87 Csaba 2016. 17. Donald N. McCloskey: *The Rhetoric of Economics*. *Journal of Economics Literature*, Vol. XXI. (June 1983) 481-517.)

88 Oswald Spengler: *A nyugat alkonya. I-II*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. II. 642.

csoportok, amelyek a közgazdaságtanban a „globális közgazdaságtan” kialakulásához és hegemoniájához vezettek.

A háttér vizsgálata terminológiai szempontból is fontos lehet. Arról van ugyanis szó, hogy a jurisztokrácia kifejezés akkor helytálló, ha autonómok azok a jogászok, akik a jurisztokratikus folyamatot alakítják. Amint az arisztokrácia az arisztosz, a „legjobbak” a „nemesek”, a demokrácia a démosz, az oligarchia a vagyonosok uralmát jelenti, éppen így a jurisztokrácia a juristák, a jogászok uralmára enged következtetni. Ha azonban ezek a jogászok csak eszközök egy új típusú uralmi rend kialakításában, úgy aligha lehet szó az ő uralmukról.

Hogy a jurisztokratikus folyamat természetét jobban megértsük, alighanem be kell majd vonni a vizsgálódás körébe az olyan befolyásos gondolkodók munkáit is, akik nem közvetlenül a jurisztokratikus mechanizmusról, hanem a jurisztokratikus jelenségekkel összefüggő folyamatokról írnak: a hagyományos nemzetállami struktúrák erodálásáról, vagy a globális rendről. Jürgen Habermas *A posztnemzeti állapot*⁸⁹ című műve éppúgy fontos adalékokkal szolgál, mint az EBRD első elnökének, François Mitterrand kampányfőnökének, a Nicolas Sarkozy-féle gazdasági program kidolgozójának, a jelenlegi francia elnök, Emmanuel Macron mentorának⁹⁰ gondolatai európaiságról, globalitásról, a jog és az államok jövőjéről. Jacques Attali *A Ki kormányozza holnap a világot?* című 2012-es, és a 2006-ban megjelent *A jövő rövid története* című könyvében egyaránt a világ globális kormányzása mellett érvel. Téziseinek többségét már korábban is megfogalmazta. Különösen tanulságos azonban 2003-ban megjelent munkája, *A nomád ember*. Már itt felveti, hogy a külföldieket befogadó és az ettől elzárkózó országok ellentéte ketté fogja hasítani az Uniót.⁹¹ Szerinte „az uniónak (...) jelentős fiatalítást kell lehetővé tennie, és be kell engednie

89 Jürgen Habermas: *A posztnemzeti állapot*. L'Harmattan, Budapest, 2006.

90 Morvay Péter: *Macron, az elit álma*. Hetek XXI/18. 2017. 05. 05. http://www.hetek.hu/kulfold/201705/macron_az_elit_alma Letöltés 2017. 09. 27.

91 Jacques Attali: *A nomád ember*. Allprint Kiadó, Budapest, 2004. (Eredeti kiadás Jacques Attali: *L'homme nomade*, Librairie Arthème Fayard, 2003) 303-304.

nagyszámú idegent.⁹² A piac uralmáról írva jelzi, hogy a törvényeket szerződések váltják fel, az igazságszolgáltatást pedig választott bíróság.⁹³ Az európai alkotmányos berendezkedés szerinte modellként szolgál a majdani világméretű alkotmány számára.⁹⁴ Majd másfél évtizeddel ezelőtt ír a nagy népmozgásokról, amelyek a határokat eltörlik, s hogy *a mozgás szabadsága lesz az első és legfontosabb szabadságjog*.⁹⁵ Világos azonban, hogy ezt nem nemzetállamok törvényhozásai vagy megállapodásai fogják kimondani. Valószínűbb és logikusabb, hogy valamely nemzetközi bíróságra hárul majd ez a feladat.⁹⁶

92 Attali 304.

93 Attali 305.

94 Attali 309

95 Attali 323

96 2018 elejére világhosszúvá vált, hogy az Attali által vázolt elgondolás – a migrációhoz fűződő alapvető jog – elfogadtatásának eszközeként az Egyesült Nemzetek Szervezete is szóba jön. Az Attali által már 2003-ban vázolt elgondolás megvalósítása irányába mutat mind az ENSZ főtitkárának, António Guterresnek a migrációval kapcsolatos 2018. januári nyilatkozata – ami pozitív lehetőségként mutatta be a migrációt –, mind pedig az ENSZ globális migrációs csomagjának tervezete. Érthető, hogy a meglévő államokat zárójelbe tevő, sőt lényegében kiiktató elképzelés a magyar kormányzatot határozott állásfoglalásra készítette. Amint a HIRADO.HU 2018. január 31-én beszámolt: „Szijjártó Péter külgazdasági és külügyminiszter szerdán, a kormányülést követően jelentette be, Orbán Viktor miniszterelnök arra utasította őt, hogy amennyiben az ENSZ globális migrációs csomagjának február 5-én megjelenő első tervezetében nem lesz elmozdulás pozitív irányba, a magyar érdekeknek is megfelelően, Magyarország indítsa meg a kilépési folyamatot. A miniszter elmondta a kormány a szerdai ülésen áttekintette az ENSZ globális migrációs csomagja kapcsán kialakult helyzetet, hiszen hamarosan megkezdődik annak tárgyalása – tette hozzá. (...) Kijelentette, ez a New York-i deklaráció ellentétes Magyarország álláspontjával és biztonszági érdekeivel. A vita alapjául szolgáló deklaráció és főtitkári nyilatkozat ugyanis azt állítja, hogy a migráció jó dolog. A kormány ellenben úgy vélekedik, a migráció se nem pozitív, se nem megállíthatatlan – szögezte le. Felsorolta, hogy mind a deklaráció, mind pedig a főtitkár által tett nyilatkozat a migrációs lehetőségek kiszélesítéséről beszél, holott inkább a migráció jelenségének megállításáról kellene beszélni. Elmondta, hogy ez a paktum azt az irányvonalat követi, hogy miként lehet lazítani az útra kelő emberek

Megdöbrentő gondolata Attalinak az ingatlantulajdon eltörlése⁹⁷, a poligámia és a promiszkuitás elterjesztése.⁹⁸ Attali szerint az államok lényegében befogadó ügynökségekké alakultnak át⁹⁹, míg a „Föld kormánya” „ügynökségek hálózata körül szerveződik meg, függve a világméretű parlamenttől”.¹⁰⁰ Figyelembe véve azonban, hogy a világ parlamentjének az EU parlamentje szolgálná a mintát, a „Föld kormánynak” aligha kellene túl szigorú ellenőrzéssel számolnia.

Pokol korábbi kutatásai alaposan bemutatták a globális uralmi rend struktúráját és működését.¹⁰¹ Legutóbbi kötetében felvázolta a „jurisztokratikus kormányforma” természetét, utalva egyben a két jelenség

befogadásának adminisztrációján, ami újabb ösztönző faktort jelent azoknak, akik gondolkodnak, hogy útra keljenek, továbbá mindez a nemzeti migrációs politikák feloldását is célozza – magyarázta. Szijjártó Péter szerint ezzel az államok szuverenitását korlátoznák. (...) Kiemelte, a deklaráció célul tűzi ki, hogy migrációs folyamatokban közvetlenül nem érintett országokban is programok induljanak a migránsok befogadására, ami a probléma szűkítése helyett még súlyosabbá teszi a kihívást. A külügyér úgy véli ez inkább a migrációs folyamatok ösztönzését jelentené, mintsem annak megállíttását. A deklaráció továbbá azt is célul tűzte ki, hogy visszaszorítsák a határsértések kriminalizálását. Pedig a határsértés bűncselekmény – jelentette ki Szijjártó Péter. Az államiság egyik legfontosabb szempontja a határ megvédésének képessége, ez a szuverenitás egy jelentős eleme – mondta. (...) A legfőbb probléma, hogy mind a deklaráció, mind pedig a főtitkár által tett nyilatkozat a migrációhoz való jogot alapvető emberi jogként kezeli elmosva a legális és az illegális migráció közötti különbségeket – magyarázta.” <https://www.hirado.hu/belfold/kozelet/cikk/2018/01/31/migracios-csomag-kilepunk-a-targyalassorozatbol-hanem-lesz-pozitiv-elmozdulas/> (Letöltés 2018. február 05.) A legfrissebb hírek arról szólnak, hogy a megtárgyalandó tervezet elfogadása esetén egyelőre legfeljebb ajánlásnak fog minősülni. Félő azonban, hogy a lefektetett elveknek kötelező érvényt fognak majd kölcsönözni az államokhoz nem kötődő, a nemzetközi térben működő bírósági szervezetek ítéletei.

97 Attali 326

98 Attali 328

99 Attali 330

100 Attali 330

101 Pokol Béla: Globális uralmi rend. Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.; Pokol Béla: Globális uralmi rend – 2. kötet. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.

– tudniillik a globális uralmi rend és a jurisztokratikus kormányforma – összefüggéseire. Érvelése sok vonatkozásban elgondolkodtató és meggyőző. Az általánosságokon túl szükségesnek tűnik azonban ezeknek az összefüggéseknek – a szervezeti, a személyi, és pénzügyi összefonódásoknak – a konkrét, empirikus vizsgálata is. Egy ilyen kutatás eredménye nem csupán a terminológia pontosításához vezethet el, de ahhoz is, hogy eredményesebbé váljon a védekezés mind a tudományt, mind a demokratikus berendezkedést torzító folyamatokkal szemben. Nem utolsósorban szükségessé teszi az ilyen vizsgálódásokat az is, hogy a jogi szabályozás belső koherenciáját, organikus komplexitását – tehát a jogi szabályoknak az erkölccsel és az egyéb társadalmi szabályozókkal való sokrétű, bensőséges kapcsolatát – nagymértékben roncsolják a gazdasági érdekek által vezérelt jurisztokratikus tendenciák.

A KÖZÉPKORI VÁROS TEOLÓGIAI ÉS JOGTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE¹

Különös tekintettel a szabályozáskomplexitásra

1. Egység vagy fragmentáció?

Az építészet, tágabb értelemben a várostervezés mind a gyakorlatban, mind az elméleti részeit tekintve még csak határterületeknek sem számítanak a jogtudomány, de még inkább a teológia számára. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy miért, és főleg, hogy hogyan szabályozzunk valamit, aminek megvannak a sajátos szükségszerűségei, amelyeket nem ismerünk belülről, de egy külső pozícióból mégis normát kell adnunk számára. Elképzelhető az a sajátos perspektíva, amikor a szabályozás a belső történéseknek és szükségszerű elveknek a külső elfogadását jelöli egy kölcsönös kooperációban?

A teológia vonatkozásában ennél még mélyebbek a szakadékok. Az érett középkor és később a barokkba hajló reneszánsz az utolsó olyan nagy szellemtörténeti korszakok, amelyekben az egyház – vagy szűkebb értelemben a teológia – képes volt önmagát külsődlegesen megjeleníteni a várostervezésben és az építészetben. A szabály vagy a szabályok komplexitása, ha tetszik, pont abban a szünenergeiában állt, hogy minden apró, fragmentált terület egy nagy egésznek volt az autonóm része. Az egység a sokféleségben harmonizált.

Autonómia és kollektivitás, vagy ha tetszik, az egyén és a társadalom egyedisége és egysége bizonyos korokban plasztiku-

1 A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú új nemzeti kiválóság programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alpból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

san mutatkozott meg az építészetben, és magában a városban is. A teológia számára tehát nemcsak hogy határterület volt mindez, hanem a saját önkifejezésének olyan integráns talaja, amelyet nem külsődlegesen szabályozott, hanem létezett közös és komplex szabályrendszer, mely egyszerre merített mindkét területből úgy, hogy közben nem oldotta fel a határos területek autonómiáját.

Rövid tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy az európai kultúrtörténet egy kitüntetett pontján felmutassam a szabályok komplexitásának ezen szünenergeiáját. Vagyis azt, ahogyan a teológia, a jog, az építészet és a társadalom egy komplex egységben találta meg önnön formáját, amely azonban nem szüntette meg az egyedi autonómiák határait sem, így minden terület a saját szabályai mentén működhethet.

Ezután kitekintek arra, hogy ez az egység milyen módon szakadt szét, amelynek eredményeként a modernitás és az egyház két olyan ellentétes útra lépett, melynek folyománya a korunkat jellemző posztmodern utáni és egyben posztkeresztény állapot. Végezetül megpróbálom az ebből levonható tanulságokat szisztematikusan összefoglalni, és azokat a szabályozás komplex szintjén jelenvalóvá tenni.

2. A középkori város kialakulása

A középkori város egy „*lelkiállapot*”.² Ez a sajátos lelkiállapot értelmezte át a város talán legfontosabb alkotóelemét, amely a középkor teológiai és (köz)jogi gondolkodásának egyik alapját adta: a *városfalat*.³ Mindezt úgy, hogy e folyamat közben saját magát is hagyta formálódni a tér és a város újfajta architektúrája által. A középkori társadalom, teológia, és

2 A megfogalmazás Roberto LOPEZ történésztől származik. In.: LE GOFF, J., *Európa születése a középkorban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003. 137.

3 A városfal jelentős társadalmi-jogi relevanciájára nézve lásd.: OTTO VON GIERKE elméletét: „*A középkori város hatalmi viszonyai mellett a város fejlődésének, az együttélés közösségi formájának számos további aspektusát emelhetjük ki. Ebben az értelemben a városlakók közösségét az együttélés zárt formájával jellemezhetjük.*” In.: GÖNCZI – HORVÁTH – RÉVÉSZ – STIPTA – ZLINSZKY, *Egyetemes jogtörténet I.*, Dr. HORVÁTH Pál (szerk.), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002. 138. Továbbá vö.: OTTO VON GIERKE, *Political Theories of the Middle Age*, Martino Fine Books, 2014. 125 – 145.

magának a városnak a kialakulása egy olyan cirkulációban ment végbe, amelyben minden pólus érdemi hatással és visszahatással volt egymásra, amely autonóm egységeket hozott létre egy nagy egészen belül. Mindez pedig kizárta a modern értelemben vett negatív fragmentációt, de éppúgy azt is, hogy az egyik terület teljesen meghatározza a többit, és mintegy uralkodóvá válják azok felett.

Az ókor magas és hatalmas falakat hagyományozott a középkorra, még akkor is, ha ezek többsége akkorra már romokban hevert. Mégis, a városok és a falak antik jelenléte megvolt, viszont ennek a kornak újra kellett fogalmaznia és értelmeznie a kapott hagyományelemeket.

Az építészeti tradíció éppen emiatt jelentősen megváltozott a X. századtól kezdődően. Az eredetileg a védelemre szolgáló monumentális építmények sajátosan új (teológiai, jogi, társadalmi) viszonyok értelmében épültek újra a középkori városok köré. Csak az a település volt méltó a város névre, amelyet fallal vettek körül.

„Amikor a városok jogi személlyé válnak, az általuk használt pecséten ott látható a fal képe.”⁴

A fal szimbóluma, amely egyben a városok jogi státuszát is jelölte, egy még sokkal mélyebb összefüggésre is felhívja a figyelmet.

A falak egy duális világot jelenítenek meg a kapuk által. A külső világ így élesen elválik, jobban mondva kívül reked egy belső, zárt, immanens közegtől. A város belső része társadalmi – és sok tekintetben lelki – szempontból maga mögé utasította a kívül rekedt világot.

„A belsőlegesség, a „belsővé tétel” európai hagyománnyá, európai értékévé vált.”⁵

Ez a konklúzió azonban sok évszázadnyi párhuzamos vallási, jogi, és várostörténeti fejlődés eredménye, amelyet érdemes legalább nagy egységeiben megvizsgálni.

A Nyugatrómai Birodalom bukása után lényegében a teljes infrastruktúra leépült, leginkább a komoly adminisztrációval rendelkező nagyvárosok tűntek el. A falak lerombolása egyet jelentett a káosszal és a védtelenség tudatával, ami nemcsak a fizikai kiszolgáltatottságot jelentette, hanem a régi rendszer adminisztratív (jogi) hiányát, és

4 LE GOFF, J., i.m. 138.

5 uo. 138.

egyben a városi infrastruktúra teljes pusztulását is hordozta. Csak egy reálisan védett hely maradt meg ebben a korban: a kolostor. Ezek az intézmények – melyek elsőként építették vissza a békét és nyugalmat megteremtő zárt falakat – lettek a legszorosabb kapcsolódási pontok az ókori és a középkori városok között, nem pedig a fennmaradt épületek vagy szokások.⁶ Bármilyen politikai zűrzavar legyen is a falakon kívül, a kolostor mindig a rendet és a nyugalmat láttatta és kínálta fel.⁷

„Itt a keresztény ember megtalálhatta az oly hön áhitott nyugalmat és bensőségességet.”⁸

Kijelenthetjük, hogy a kor nagy apátságai (Clairvaux, Monte Casino, St. Denis, Cluny), szinte kizárólagos hatást gyakoroltak egyrészt a városi életre, másrészt azok építészeti formáira. Lewis Mumford gon-

6 MUMFORD, L., *A város a történelemben. Létrejötte, változásai és jövőjének kilátásai*. Gondolat, Budapest, 1985. 236.

7 Itt szeretnék utalni arra, hogy később a nagyváros világát elemzők élénk érdeklődéssel figyelték, hogy az urbanizált tér hogyan teremt újfajta személyiséget, hogyan építi és rombolja a társadalmi kapcsolatok szövevényét, vagyis miképpen szervezi újjá az alapvető emberi viszonyokat. Itt ebben a kontextusban nekünk is érdemes vizsgálni a várost. vö. pl.: LOUIS WIRTH. *Az urbanizmus mint életmód*, In.: SZELENYI Iván (szerk.) *Városzociológia*. KJK, 1973. 41 – 63; GEORGE SIMMEL. *A nagyváros és a szellemi élet*, In.: GEORGE SIMMEL, *Válogatott társadalom elméleti tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1973. 543 – 560. Az ún. chicagói iskola képviselői (pl. LOUIS WIRTH) lesznek azok, akik – legfontosabb szellemi elődjük, SIMMEL meglátásait adaptálva – a modern nagyváros lényegét a különbözőségek teremtése és találkozása közepette formálódó új személyiségben, a kitágult emberi szuverenitásban ragadták meg. Érdemes azonban már itt megfigyelni, hogy ennek a folyamatnak az alapja és ősmintája a középkori városok kialakulásánál van jelen. Ez minden későbbi mozgás őse, így érdemes már ebből a szemszögből elemezni ezeket a folyamatokat is. Ezt alátámasztandó érdemes megemlíteni, hogy az urbanisztikai látásmód már Nagy Szent Albertnél is megjelenik. Albert augsburgi szentbeszédében (XIII. század) tulajdonképpen a város teológiáját és annak spiritualitását vázolja fel, amikor merőben plasztikus formában és képekkel fejezi ki az utcák (terek) és az emberek, a pokol és a paradicsom kapcsolatát. Idézi: LE GOFF, J. *Európa születése a középkorban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003. 137.

8 MUMFORD, L., i.m. 237.

dolatmenetét követve azt mondhatjuk, hogy amikor Hrabamus fuldai apát a „közösségi életet” mint a város legfontosabb ismervét említi meg, akkor ezzel a kolostor egyik legfontosabb hivatását ruházza át a városra.⁹

3. A belsőlegesség élménye Szentviktori Hugónál: Didascalion

A belsővé tétel fentebb megfogalmazott elementáris élménye érződik a kor nagy teológusa, Szentviktori Hugó munkáiban is.

Hugónál (aki korának egyik legszisztematikusabb gondolkodója volt) jelenik meg először – a középkori városfal mintájára – az olvasás élményének és aktusának belsővé válása. A hangos olvasást a halk és bensővé vált olvasás váltja fel, és mindez eredendő nyomot hagy Hugó ismeretelméletén és misztikáján. Ezzel jelentős hatást fejt ki a teológia történetére, nem beszélve az európai kultúrtörténetben játszott szerepéről.

Itt nincs módunk a szentviktori apát teológiáját részletesen bemutatni, csupán két olyan pontra térünk ki, amelyek jól illusztrálják, hogy milyen komplex, de mégis autonóm formában és egységben volt jelen a teológia, a városi struktúra, a jog és a társadalom.

A közös metszéspontot jelölhetjük azzal, amit „*a belsőlegesség, a belsővé tétel*” fogalmaival írtunk körbe, így Hugó munkásságban is ezeket kell keresnünk.

Hugó – amikor a világ, a lélek és Isten viszonyáról tárgyal – sajátosan újítja meg a keresztény hagyományt annak a városképnek a perspektívájából, amely az olvasás gyakorlatára is olyan hangsúlyosan hatott. A szentviktori apát úgy látja, hogy a teremtés aktusában három dolog volt jelen: „*A test, a spiritus és Isten*”.¹⁰ A lélek (spiritus) állt középen, rajta kívül a test (világ) és a lélekben Isten. Ismeretelméletileg a lélek egyszerre részesedett a testi szemben, amellyel látja a külső valóságot és mindazt, ami benne van (*oculus carnis*), illetve részesült az értelem szeméből (*oculus rationis*), hogy önmagát is tudja szemlélni és megérteni. Ezekén túl a lélek sajátja a harmadik szem is, a *contemplatio* szeme, amivel Istent és az isteni dolgokat szemlélheti saját bensőjében. Annak

9 vö. uo. 237.

10 RUH, K. *A nyugati misztika története I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2006. 410.

az embernek a látképe ez, aki egyszerre realizálja a falakon túli külső valóságot, a bensővé vált egyéni és társadalmi közeget (a kint és bent dialektikája), illetve a szakralitást, az Istenhez emelkedés városban található központi épületeit, a templomot, amely ebben a korban válik talán teológiai értelemben a legkifejezőbbé. Hugó képe úgy jelenik meg előttünk, mint annak a gondolkodónak a perspektívája, aki egyszerre látja a város falán állva a külső és a belső oldalt, miközben arra vágyik, hogy eljusson Isten ismeretére. Maga a belsővé vált olvasás aktusa is azt szolgálja, hogy az eredendő bűn következménye miatt az egyetlen működőképes testi szemtől és annak megismerésétől a lélek egyrészt eljusson önmaga megismeréséig, majd egészen Istenig az imaginációban. Mindezen teológiaiailag releváns fogalmak (akárcsak az ókori város falai) már adottak voltak Hugót megelőzően is, mégis látjuk az eredeti perspektívát: mintha kintről tartanánk a kapun át a városhoz (a városba) ahhoz a szentélyhez, ahol Istennel találkozhatunk.¹¹ A középkori ember és társadalom nagy látképe mindez. Érdekes, hogy ebben a struktúrában az olvasás és annak funkciója – a Bölcsességhez való eljutás – egy egészen nyitott, kommunikációs képet mutat. A mindenki számára nyitott és elérhető üdvösséget, a szabaddá válást jeleníti meg azzal, hogy mindezt az olvasás tapasztalásához köti.

A szentviktori apát egyik legfontosabb munkájában, a *Didascalion*ban¹² fejt ki a korát messze meghaladó gondolatait az olvasásról és annak szerepéről. Ezt röviden így foglalhatjuk össze:

Hugó először is megkülönbözteti egymástól a tudást és a Bölcsességet, majd, mint láttuk, a Bölcsességben találja meg az ember beteljesedésének végső pontját és célját.

„A Bölcsesség világoztja meg az embert, hogy az felismerje önmagát.”¹³

11 vö. uo. 409-410.

12 Hugo de SANCTO VICTORE. *Didascalion* (=Eruditionis didascalicae), III. PL. 176. 741 – 812.

13 uo. I, 2 (PL 176, 742A). Idézi: SZEILER Zsolt, *Szentviktori Hugó, A természet könyvének olvasásáról*. In: *A „Természet könyve” mint a „Szentírás könyvének” analógiája. A „Két könyv”-metafora mai jelentősége a természettudomány és teológia párbeszédében*. Sapientia füzetek 34. BAGYINSZKI Ágoston OFM. (szerk.), L'Harmattan Kiadó – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Budapest, 2019. 77-95.

A Bölcsesség az, ami az embert visszavezeti önmagához, önismerethez juttattja; ezzel felismerhetővé válik az ember számára saját sebzettsége, de az eredeti rendeltetése is. A Bölcsesség tudja helyreállítani az ember integritását. Az olvasás azért válik kiemelten fontossá Hugó gondolkodásában, mert számára egyértelműen ezen keresztül (a külső világból a belsőhöz, és végső soron Istenhez való eljutásként fogja fel azt) vezet az út a Bölcsességhez. Az olvasás, amely végeredményben nem más, mint értelmezés, egy hármasságot ölel fel. Ez a szó szerinti értelemről (*littera*), az értelemről (*sensus*) és a mondanivalóból (*sententia*) áll.¹⁴ A szentviktori apát, ahogyan Szeiler Zsolt mértékadó tanulmányában fogalmaz: „*idegen földre küldi az olvasót*”¹⁵, mivel az olvasást „*zarándoklatnak*” tekinti. A megszokott és az érzékekkel felfogható ismert vidéktől egy, a „*rejtett értelem*” által uralt idegen világon át a Bölcsességhez juthat el az olvasó. Ez az út, amely az érzékektől befelé vezet, egy olyan itinerárium, jobban mondva annak a társadalomnak a képe, amelynek jelentős része valóban elzarándokolt a külső valóságból a városba, ahol megalkották a városi kommuniót. Jegyezzük meg, hogy Hugó az olvasáson egy meditatív, belsővé tett, elmélkedő típusú aktust ért, nem a mai, hétköznapi, gyors, felületes olvasási módot. Ennyiben bizonyosan van különbség modern korunk és a szentviktori gyakorlata között.

Sokaságból egység: Hugó a *litterát*, a betűt, a látható világhoz sorolja. Ennek következtében kötött a testi erőfeszítésekhez, vagyis a test a szem által érhető el. A test aktivitása mellett fontos a szöveg tagolása, részeinek elhatárolása, majd a megértés igénye szerinti újrendezése. Tekintve hogy a *littera* (az értelem) nem egységes, ezért létmódja a sokaság.¹⁶ A *sensus* tekintetében már változás történik: az értelem oldalán már megjelenik egy egység, amelyben már maga az olvasó is egységesül, az értelem itt már az egységet keresi és tekinti. A *sententia* nem más, mint a szöveg legbelsőbb értelme, amelyet a szó szerinti értelmétől kiindulva, a szöveg értelmén átjutva érhetünk el. Fontos látni, hogy Hugónál ez az út egyben a jellem, a lélek helyes rendjének kialakulását is célozza. Az olvasás bensőségessége és módja az egész embert érinti,

14 vö. uo. 79.

15 vö. uo. 79.

16 vö. uo. 80.

annak egész integritásához vezet.

A város, amely a teret és a perspektívát kínálta a Bölcsességhez, mind struktúrájában, mind újfajta társadalmi képében lényeges változásokon ment keresztül ebben a korban. Érdeemes összekötni a jog- és társadalomfejlődés fontosabb pontjait a teológiatörténet ezen meghatározó részével.

4. Pax urbana

A fallal körülvett zárt város (*civitas murata*) mint terület elhatárolódást jelent minden külső vidéktől. A vidék itt egyben egy egészen más jogi és társadalmi keretet is jelöl. Az erődített várost a megerősített fal alapvetően védelmi céllal különítette el minden más tértől. Ez a zárt jelleg „*azonban a középkor hierarchikus hatalmi viszonyaitól való elhatárolódásként is értelmezhető*”¹⁷ Ez azzal is alátámasztható, hogy a városi közösségek a középkor társadalmát meghatározó földesúr-jobbágy relációtól erősen különböztek. A városlakók egy egészen más közösségi létet, és ezzel egyidejűleg egészen más közösségi szabályozást valósítottak meg, mint a falakon kívül rekedt társadalom. A polgárság kialakulása a városban egyszerre hozta magával a városi békét (*pax urbana*), másrészt a későbbi polgári társadalmak alapját, a jogegyenlőséget. A városlakók közötti hatalmi viszonyok a város falain belül mellérendeltséget mutatnak. A teológiai gondolkodás számára érdekes területe lehet ez a jogtörténetnek. Hiszen a városi egyenlőség mint kommuna mégsem mentes a jogi (pl. a céhekben vagy a város vezetésében kialakult és szabályozott) hierarchiától.¹⁸ Ezért nyilván nem egyenlíthető ki a modern, „liberális” alapokon nyugvó jogegyenlőséggel, még akkor sem, ha lényegében azok alapját láthatjuk bennük. Amennyiben azonban a modern ekklezológiára tekintetében értelmezzük ezt a modellt, akkor könnyen átfedésekre bukkanhatunk a II. vatikáni zsinat egyházképének relációjában, amely a *Lumen Gentium*¹⁹ kezdetű dogmatikus konstitúcióban

17 GÖNCZI – HORVÁTH – RÉVÉSZ – STIPTA – ZLINSZKY, i.m. 138.

18 vö. uo. 139. „*A középkori város társadalmi struktúráját, így például a céhek belső tagozódását vagy a városi igazgatás belső viszonyait vizsgálva nem hagyhatók figyelmen kívül a hierarchikus – uralmi viszonyok.*”

19 *A II. vatikáni zsinat Lumen gentium kezdetű dogmatikus konstitúciója az egyházról (LG)*, In.: *A II. vatikáni zsinat dokumentumai*. DIÓS István (szerk.). SZIT,

jelenik meg. Az Isten népéről érkező fejezetek (mint egység és egyenlőség), illetve az egyetemes papság (mint hierarchia) újrafogalmazása egy egyházi valóságon belül egészen egyértelműen hasonlít a középkori város társadalmi és jogi szabályozásához. Látszik, hogy a belsővé válás aktusa a város jogi és társadalmi szabályozásában is erőteljesen végbemegy. Lewis Mumford szavaival élve: „*rövid időre a »communitas« diadalmaskodott a »dominium« felett*”.²⁰ Röviden érdemes itt visszatérni a középkori város kialakulásának alapjához, a kolostorhoz, hiszen annak eszményi formája sem volt más, mint a klasszikus arisztotelészi ideál: a „lehető” legjobb életre törekvő egyenlők társadalma.²¹ Ha ezt keresztény szemszögből nézzük, akkor azt látjuk, hogy a középkori város társadalmi és jogi szerkezete ezt majdnem azonosan valósította meg. A keresztény bensőségesség fogalma stabil alapul szolgált mindennek.²²

Ez az alap mégsem vált kizárólagossá és uralkodóvá. Wilhelm Ebel klasszikus elmélete szerint a középkori város kiemelt szerepet játszott a modern társadalmak létrejöttében. Ebben a jogtörténeti szemléletmódú megközelítésben a középkori város a későbbi alkotmányos felfogások mintegy előképeként jelenik meg. A városfejlődés egyes stádiumaiban a modern értelemben vett alkotmányos intézmények fokozatos kialakulása olvasható ki.²³ Amikor Gerhard Dilcher továbbfejleszti a város kialakulásának és fejlődésének mind a szociológiai (Max Weber), mind a jogtörténeti megközelítéseit; többek között három ismertető jegyet emel ki a középkori városok elemzéséhez: a városi békét, a városi szabadságot és egyfajta, a polgárok között megvalósuló alkotmányos rendet.²⁴

A városi szabadság vonatkozásában a város polgárainak jogi státuszára kell gondolnunk. A középkori városok jogrendje sok tekintetben különböző „alkotmányos” státuszokat eredményezett, egy dologban

Budapest 2007.

20 MUMFORD, L., i.m. 241.

21 vö. uo. 237.

22 A középkor hajnalának teológiatörténeti szisztematikus összefoglalását lásd.: Ghislain LAFONT, *A katolikus egyház teológiatörténete*. Atlantisz Kiadó, Budapest. 1998. 119 – 159.

23 vö. GÖNCZI – HORVÁTH – RÉVÉSZ – STIPTA – ZLINSZKY, i.m. 140.

24 uo. 140.

azonban mégis kimutatható a megegyezés: a polgárok nagy többsége egy szolgai állapotból emelkedett fel és vált szabaddá. A földesúr elvesztette státuszát a jobbágya felett, aki ebben a folyamatban egy sajátos szabadságra tehetett szert. Természetesen ennek a szabadságnak a tartalma sem felel meg a modern értelemben vett szabadságfogalomnak, mégis, jól érzékelhetően később ez fog alapul szolgálni az utóbbinak.

A város²⁵ mint strukturális szövet tehát – a teológiához hasonlóan – a jog és társadalomfejlődés számára is fontos alapként szolgál, lehetővé téve az emberi szabadság jogi fogalmának és tartalmának formálódását, fejlődését. Szentviktori Hugó és a teológia esetében azt láttuk, hogy a fallal körülvett, bensőséggé váló városi közeg az olvasáson és annak értelmezésén keresztül jut(hat) el a Bölcsességig, így végeredményben az emberi integritáshoz, annak szabadságához. A jogfejlődésre legalább ennyire hatással volt ez az új struktúra. Ha röviden is, de pont ezért érveltünk amellet, hogy a modern szabadságfogalom alapja is a városban kialakult új társadalom egyik fontos aspektusából, a városi szabadságból származik.

A középkori város olyan egységesítő alap volt, amire támaszkodva szabadon és autonóm módon tudott fejlődni mind a teológia, mind a közjog, mind a társadalom. A fejlődés sajátos kategóriáik és hagyományuk mentén ment végbe, mégpedig úgy, hogy egyik sem volt kizárólagos uralmi pozícióban a többi felett. Mégis volt egy általános és objektíven körülírható valóság, amin ez a sokszínűség létezhetett, és ami egységet adott nekik. A fallal körülvett város egzisztenciális tapasztalása teremtette meg a feltételeit annak, hogy mind a teológia, mind a közjog egy „közösségi” struktúra felé mozduljon el, aminek markáns kifejezése volt a szabadság. Ezt a szabadságot mégis saját hagyományaik és belső szükségszerűségeik mentén dolgozhatta ki és érthette meg mind a teológia, mind a jogtudomány.

Összefoglalva azt látjuk: jog, városépítészlet és teológia mind külső, mind belső viszonyaikat tekintve, a szabályozás komplex szintjén egyszerre önállóak, ugyanakkor reálisan kapcsolódnak is.

25 A várost itt abban az értelmében használom, ahogyan fizikai struktúrájában hordozója volt a „belsőlegesség”, a „belsővé tétel” európai hagyományának és értékének.

A teológia, amely a kor egységének alapját adta, jól fejezte ki önmagát az új városi keretek között. A társadalmi változásokban integránsan jelen volt üzenetével: a Bölcsesség adja az ember integritásának alapját, és ez vezet el a megváltásunk megértéséhez. Ezzel párhuzamosan jön létre az európai kultúra másik nagy innovációja, amikor az újjáalakuló városi kultúra olyan jogi és társadalmi szabályozást nyer, amely a későbbi polgári-demokratikus társadalmaknak szolgál majd alapul. Mindez egy olyan komplex egységet mutat, amelyben még nem vált el egymástól a későbbi modernitás alapját képező tudomány-jog-művészet hármasa a teológiától és az egyháztól, mégis képes volt önállóan és szabadon megfogalmazni például azt, hogy mit jelent a szabadság egy városi polgár számára. Mindezek miatt én amellet érvelnék, hogy a szabályozások sajátos autonómiája és önállósága csak egy közös dialógusra nyitott alap mellett marad valóban „demokratikus”.

5. Új tér?

Ahogy Ghislain Lafont bencés teológus írja, a katolikus egyház jelen válságát szoros összefüggésben kell nézni a modernitás végével és a nyugati civilizáció válságával. Mindez két, egymással korrelatív oldala annak, amit a jelenben tapasztalunk. A feladat az, hogy megértsük a kereszténység és a modernitás kialakulását, ezek egységét, majd szétválásukat és harcukat, amely egyfajta megsemmisüléshez vezetett. Ennek alapján kellene újfogalmazni viszonyukat, hogy egy helyes dialógus léphessen fel a civilizáció rendezőelvül. Jelen tanulmányban csak utalhatunk arra a nagy ívű elemzésre, amelyet Ghislain Lafont elvégez, illetve arra a vállalkozására, hogy mindezek mentén „újra” elképzelje a katolikus egyházat, amely egy olyan struktúrában jelenik meg, mely képes párbeszédre lépni a modernitással.

Saját elemzésünkhöz elegendő, ha arra utalunk: Lafont abból indul ki, hogy az egyház és a modernitás két olyan autonómiává fejlődött, amely nem volt képes már kölcsönösen megérteni és segíteni egymást.

„Egyrészt (az emberi értelem felől) nem sikerült definiálni egy olyan hitelen autonómiát, amely nyitott maradt volna az üdvösség keresésére és az ingyenes kinyilatkoztatásra. Másrészt (a kinyilatkoztatás felől nézve) ezt

az ingyenességet és megnyilvánulásainak eszközeit kiszabadítani a hozzá képest lényegtelen ...formákból."²⁶

Mind a racionalista modernitás, mind a kereszténység egy önmagába záródó folyamaton ment keresztül, amely Lafont szerint végeredményben elvezetett egy teljes fragmentációhoz, illetve éppen úgy a modernitás végéhez, mint a jelen posztkeresztény korhoz. Lafont pontosan látja a folyamatot, és ezt már több alkalommal is nagy kultúrtörténeti igényességgel írta le.

Tanulmányom záró részében ezt a perspektívát egészíteném ki két további aspektussal. Az egyik, hogy ennek a negatív irányú eltávolodásnak oka az is, hogy a középkori város mint „lelkiállapot” elvesztette központi struktúraalkotó szerepét. A dialógus alapja szűnt meg: az egység, mely autonómiákat volt képes párbeszédben egyesíteni. A perspektíva átalakulását követően már nem létezett a kint és a bent dialektikája, ami feloldotta azt a formaalkotó közeget (a bensővé tételt), amely meghatározta a kora középkor teológiai és jogi fejlődését. A korábban egységben kezelt, de a sajátos autonómiákat megtartó perspektíva és fejlődés újra egy hierarchikus rendszerbe épült be, ami lényegében egy dolgot kezdett elvárni a városépítészettől: hogy a külső teret az emberi léptékhez igazítsa.²⁷ Meglátásom szerint ez a Lafont által vázolt folyamat alapja, ezzel szűnik meg az autonóm területek közös metszéspontja, amely egy dialógus kiindulópontja lehetne. Ez okozza, hogy egyik oldal sem tudja megfordítani az önmagába fordulásának folyamatát, valamint azt, hogy később sosem voltak már készek a kölcsönös párbeszédre. Emiatt adhatunk részben igazat Guy Debord-nak, aki ennek a folyamatnak a végén egy teljes és valóban végzetes fragmentációról fog beszélni, amikor megírja értekezését a *Spektákulum társadalmáról*.²⁸ Debord itt világosan utal arra, hogy a város átalakulásának, lerontódásának stratégiai szerepe van a „spektákulum” létrejöttében.

26 Ghislain LAFONT. *Milyennek képzeljem a katolikus egyházat*. Napjaink teológiája sorozat 8. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2007. 16.

27 vö. Leonardo BENEVOLO. *A város Európa történetében*. Európa születése sorozat 2. Atlantisz Kiadó. 1994. 139.

28 Guy DEBORD. *A spektákulum társadalma*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Balassi Kiadó, 2006.

Még egy kiegészítő gondolattal szeretnék hozzájárulni Ghislain Lafont nagy kultúrtörténeti képéhez. Meglátásom szerint a XX. században az építészet ismeri fel a maga teljességében ezt a fentebb vázolt problémát. Közülük két szerzőt, építészt emelnék ki: Walter Gropiust és Ludwig Mies van der Rohe-t. Gropius, amikor átveszi a Bauhaus²⁹ iskola irányítását³⁰ és megalkotja annak elméleti alapjait, világossá teszi: egy olyan általános formavilág kialakítására törekszik, amely teret ad az egyéni kreativitásnak, ezzel együtt pedig egy egységes formai és technikai alapot is jelent.³¹ Mindez nála egyértelműen kapcsolódik egy sajátos demokráciafelfogáshoz is: „Jól tudjuk, hogy nem az egységesítés, hanem csakis a sokféleség egysége vezet az igazi demokráciához; ha továbbra is képtelenek leszünk arra, hogy a sokféleséget egységgel párosítsuk, akkor végül magunk is robotokká válunk.”³² Walter Gropius élesen látta meg azt a perspektívát, ahonnan a húszas évek művészi-építészeti forradalma tekintette a valóságot. Észrevette egyrészt, hogy ez a forradalom etikai alapokon állt; másrészt pedig azt, hogy szerzői a „szépséget” nem olyasvalaminek tekintették, melyet egy alkotáshoz ők maguk tesznek hozzá, hanem sokkal inkább egy „megformált tárgy élő kifejezőerejének természetes eredményeként” fogták fel.

A XX. század építészetének három fontos momentuma: a gótika fényviszonyainak megértése és újraalkalmazása, a középkori városi struktúra újraformálásának kísérlete és nem utolsósorban az igazság keresésének mérhetetlen igénye. Az igazságot pedig klasszikusan a szépség korrelációjában szemlélik. Nagyon plasztikus, ahogyan Mies

29 vö. Kenneth FRAMPTON. *A modern építészet kritikai története*. 2., bővített kiadás, TERC Kiadó, Budapest. 2009. 163 – 172.

30 Külön tanulmányt érdemelne, hogy összeolvassuk a Bauhaus iskola és a német alkotmányfejlődés főbb állomásait, különös tekintettel a weimari birodalmi alkotmánnyal, majd az iskola végét, a harmadik birodalom joggyakorlatával. Nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk GROPIUS demokrácia-felfogása, amelyet a Bauhaus művészete stb. megjelenített, korrelatív egységben voltak a weimari alkotmány felfogásával.

31 vö. Magdalena DROSTE. *Bauhaus. 100 years of Bauhaus*. Taschen. Bibliotheca Universalis. 2019. 50-75.

32 Walter GROPIUS. „Egység a sokféleségben” – a kultúra paradoxona. In.: uő. *Apolló a demokráciában*. Corvina Kiadó. 20-31, 21.

van der Rohe kapcsolódik Gropius szépségfelfogásához, amikor maga is megérteni igyekszik az igazság és az építéssel kapcsolatát:

„Akkor nyilvánvalóvá vált a számomra, hogy nem a formák kigondolása az építéssel feladata. Kerestem a választ, mi a valódi feladat. Megkérdeztem Peter Behrenst³³, de nem tudta a választ. Ő még nem tette fel magának a kérdést. Mások azt mondták: »Az építéssel az, amit építünk«, ám nem elégedtünk meg ezzel a válasszal... hiszen tudtuk, hogy az igazság kérdéséről van szó, ezért megkíséreltük megfogalmazni, vajon mi is az igazság. Nagyon megörültünk Aquinói Szent Tamás meghatározásának: »Adequatio intellectus et rei«, mely egy mai filozófus megfogalmazásában így hangzik: »Az igazság a tények jelentéséből adódik.«³⁴

A tamási igazságfogalom eredeti módon jelenik meg modern építészet forma- és téralkotásában; városrendezésében csak azért nem, mert meglátásom szerint ez sosem kapott igazán teret. Ha csak Mies van der Rohe Barcelona pavilonjára³⁵ gondolunk, vagy a Gropius által lefektetett alapokra, azt látjuk, hogy a „szépség” és az „igazság” új és önkifejező architektúrában jelenik meg. Ha mind a racionalitás uralta, végoráit élő modernitás, mind pedig a II. vatikáni zsinatot talán későn elkezdő egyház kész lett volna a dialógusra ezzel az új struktúrát képező formai alappal, akkor megvalósulhatott volna egy általános egymáshoz fordulás, párbeszéd. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az Új Tér alapja készen állt, csak a zarándokok hiányoztak, hogy benépesítsék azt, mint a középkor városait.

Ma már nem eldönthető, hogy mi a teológia vagy a jogtudomány általános feladata. Megvizsgálni ezen kezdeményezéseket, és közben újra a maga mélységében találkozni Tamással, az Igazsággal? Vagy végleg magunk mögött hagyni a XX. század minden realitását, és pusztán csak a metodológiát magunkba szívni? Ami azt jelentené, hogy egy új, egységesítő dialógus formáját kellene megtalálni (megérezni?), amely egyben képes megadni a sokaság autonómiájának valódi szabadságát

33 Peter BEHRENS maga is komoly lépéseket tett egy, a középkori városi struktúrához való visszatérés irányába.

34 Idézi Kenneth FRAMPTON. *A modern építészet kritikai története*. 2., bővített kiadás, TERC Kiadó, Budapest. 2009. 212.

35 vö. uo. 212 – 220.

is. Ez az út, nagy valószínűséggel, továbbra is a városon keresztül vezet. Gondoljunk csak arra, hogy az egyház jövőjének egyik súlypontján, Dél-Amerikában, éppen a kortárs időkben kezd kialakulni egy sajátos „város teológia”.

Z. Karvalics László vezető kutató, FTI, Kőszeg, egyetemi docens,
SZTE

VISELKEDÉS, INFORMÁCIÓS VISELKEDÉS, RENDSZERKÖRNYEZET

(milyen szempontokra látunk rá élesebben a pandémia alatt?)

Az emberi faj, az emberi csoportok és az emberi egyedek újratermelése is visszavezethető a közös élettérben megnyilvánuló cselekvések összességére. Akár *döntésnek* hívjuk a cselekvésválasztáshoz vezető pillanatot (tudatos és reflektált szándéktulajdonítással), akár ezeket nélkülöző *automatizmusnak* látjuk és láttatjuk, amelyet az idegrendszer alacsonyabb szintű behuzalozásai értelmeznek, a *kimenetek* életfeltételeket alakítanak, a *bemenetek* pedig a korábbi életfeltételekhez való alkalmazkodás mintázataiból vétetnek. Amikor pedig kultúrának vagy szocializációnak nevezzük azt, ami magyarázza és értelmezi a cselekedetek miértjeit és hogyanjait, abban a mindennapi élet pusztja újratermelésén túl mindig felleljük a *fenntartáshoz* (egyensúlyteremtés, megőrzés, külső hatásokkal szembeni ellenállóképesség, reziliencia) és a *megújításhoz* (adaptáció és innováció) sorolható komponensek erőjátékát – attól függően és olyan arányban, ahogy a környezet éppen állandóságra vagy változ(tat)ásra kondicionál.

A cselekvések lefutásának és sajátosságainak összességeként felfogott *viselkedés* végeredménye a valóságra (a természeti, dologi/artefaktuális és a társas környezetre, vagy a cselekvőre önmagára) gyakorolt hatás. A viselkedés valójában cselekvéskomplexum: sokféleképpen összekapcsolódó és egymásra is kölcsönösen hatást gyakorló, egymás valószínűségét alakító részakciók sorozataiból (kaszkádjaiból) áll, amelyek közül absztrakcióval választjuk ki a kulcs-cselekvéseket. A nevezetes viselkedési helyzeteket és pillanokat, amelyek sarkalatosnak vagy célteremtetőnek tűnnek, és amelyek elérését a többi részakció elősegíti. A különböző főbb viselkedésformák és típusok pedig végül felolvadnak a

legabsztraktabb szinten, ahol a *túléléssparancs* szervezi és rendezi maga alá az összes többi viselkedés végső céljaként és magyarázataként.

Az információszerző és kezelő tevékenységformák együttese az *információs viselkedés*. Az akciós kaszkádok nem nélkülözhetik az információs cselekvéstípusokat, hogy az érzékelő alrendszer és a visszajelzések révén szakadatlanul a külvilág változó paramétereire igazodhassanak. A külvilágból érkező ingerek érzékelésén (exterocepció) túl, a belvilágból érkező, belső (interocepció) állapotjelzések is lényegesek, hiszen a két jelzés összehangolt működése adja magát az érzékelés folyamatát (percepció). E kettő összehangolásából, a jelentésképzéssel keletkezik maga az információ. S mivel a percepció is események sorozatát foglalja magába, ahol a folyamatok meghatározott sorrend szerint játszódnak le, a percepció maga is előkészület majdani cselekvésválaszra, pont úgy, mint a korábbi cselekvések nyomán felépülő komplexebb tudás. Nem véletlenül mondhatta Donald O. Hebb, hogy a tudás sem más, mint hatásában tartósabb percepció.¹ Az emberi agy – mint egy ideje tudjuk és mondjuk – valójában egy előrejelző gépezet, amely a cselekvéseket egy prognosztizált jövőállapotra értelmezi: maga az információs viselkedés is a valóság megelőző tükrözésére alakult ki az élővilágban. Így hát az információt sem önmagában, pontszerűen kell vizsgálni, hanem folyamatszerűen, ahol a külső hatások érzékletté alakítása és annak elmetartalomává válása csak egy összetevője mindannak, ami aztán cselekvésként manifesztálódik. Hiszen azok a komponensek, amelyek alapján a feldolgozás történik, már ezt megelőzően adóttak, és szakadatlan átalakulásaikkal a világ egyre nagyobb felbontású modelljének felépítését szolgálják.

Ebben a világmodellben párhuzamosan van jelen minden mintázat, amely adott szituációkban egyáltalán aktualizálódni képes. A valláshoz, a joghoz és az erkölchöz tartozó mintázatok szituációfüggően, aktívan vagy passzívan kerülhetnek elő a cselekvésválasztást megelőzően. Az aktív és passzív szerepet jól megérthetjük a járás és az irányított lépés közti különbséggel. Valamikor járni is meg kellett tanulnia mindenkinek, de miután magabiztosan él már mozgás- és egyensúlyszervének

1 Donald O. Hebb: A pszichológia alapkérdései, Budapest, Trivium Kiadó, 1975. 252.

használatával, a járás automatikussá válik, vezérlése egészen alacsony szintre száll, és csak akkor kell újra és újra egyedi döntést hozni, amikor a járáshelyzet ezt megkívánja. (Váratlan akadály, időnyereséget célzó útvonalválasztás, járással kifejezendő metakommunikációs aktus stb. esetén).

A mintázatok alkalmazása, egy adott helyzethez való használhatóságuk felmérése akkor is indukál információs viselkedést, amikor ki kell lépni a megszokott és rutinszerű lefutások sémavilágából, és akkor is, amikor a „valamit nem vagy nem úgy megtenni” formában mérlegelni kell a szempontokat, hogy milyen mértékű önkorlátozásra, önkontrollra² van szükség egy adott cselekvéshelyzetben. A szabályozó ágensek által képviselt normák közül azok léteznek, amelyek aktualizálódni képesek egy adott helyzetben. (Nem kell, hogy érvényesüljenek: csak annyi, hogy a mérlegetlenség, ismertként, számításba vétessenek).

Amikor egy világhírvény során a percepció, a cselekvésválasztás vagy az információs viselkedés kiemelten fontossá váló darabjai (előrejelzés

-
- 2 Újabban egyre több kutatás vizsgálja az önkontrollnak az emberi evolúcióban játszott szerepét. MacLean és társai (Evan MacLean et al.: The evolution of self-control Proceedings of the National Academy of Sciences 21(20) 2014 April DOI: 10.1073/pnas.1323533111) egy 64(!) szerzős tanulmányban azt igyekeztek például bebizonyítani, hogy a kognitív komplexitás növekedésének hajtóerejeként szolgáló agyméret-gyarapodásban *a táplálkozásökológiával kapcsolatos regulációs mechanizmusok* sokkal nagyobb szerepet játszottak, mint például a közösség mérete. Green és Spikins friss tanulmánya (James Green – Penny Spikins: Not just a virtue: the evolution of self-control Time and Mind. The Journal of Archeology, Consciousness and Culture 2020 (13) 2: 117-139 <https://doi.org/10.1080/1751696X.2020.1747246>) a Homo Sapiens elmúlt félmillió évére tartja már igaznak, hogy az önkontroll a mindennapi élet számtalan vonatkozására gyakorol hatást, a frusztráció-tűréstől az előretekintő tervezésen át a megfontolt cselekvésig, vagy épp egy adott tevékenység idő- és energiaszükségletének befektetés-megtérülés modellekre emlékeztető mérlegeléséig. Mindez arra (is) figyelmeztet, hogy a szabályozáskomplexitás háromszögének „erkölcs” kategóriáját szétfeszítve előbb-utóbb négy eleművé bővítendő az alaptipológia, amelyben az intézmény közvetítette normaképzésen túli sokféle, viselkedésszabályozó mozzanat közül mindazok, amelyek nem illeszthetők be az az ’erkölcs’ érvényességi tartományába, önálló kategoriális létre emelkedhetnek majd.

és prevenció, közösségen belüli információszolgáltatás és közösségközi információcsere a megfelelő döntések érdekében, ezeknek a folyamatoknak az ad hoc szabályozása, stb.) felértékelődnek, és az egyéni cselekvésválasztás információs beágyazottsága is tisztán kirajzolódik, az eddig bemutatott megfontolások mögé izgalmas tapasztalatok sorakoztathatóak fel, amelyek jól kiegészíthetőek a pandémia előtt is létező, de árnyékba szorult információs narratívákkal.

E kötet szerkesztője úgy látta, hogy a világjárvány információs vonatkozásairól írott, megjelenés előtt álló könyvem³ néhány gondolatmenete hasznos lehet a szabályozáskomplexitás kérdésével foglalkozó szakmai közösség számára. Ezért ezekből tallózva az alábbi témakörökről szóló szövegekből emeltünk át részeket: a vezérjelentés (mesterkontextus) szerepe, az információ- és tudásmenedzsment és az információ- és tudáskormányzás közti különbség, valamint a társadalmi makroevolúció szimbiogenezisre (a részrendszerek „összeolvadásával” létrejövő új rendszerminőségre) és kontrollstruktúra-váltásra alapuló megközelítése.

1.

Az információra vonatkozó információ, az adatra vonatkozó adat, a tudásra vonatkozó tudás: *metainformáció, metaadat, metatudás*. Ezeknek a metatartalmaknak sok fajtája van⁴, de amelyek *utasításszerűen, kizárólagosságot és feltétel nélküli elfogadást követelve túlélésparancs hordozóiként* kapcsolódnak egy ismerethez, azok rendkívüli jelentőségűek – ugyanakkor ehhez a jelentőséghez képest meglepően keveset foglalkozunk velük. Még bevett elnevezésük sincsen. Én szívesen hívom hol *mesterkontextusnak* (hiszen a sok lehetséges, orientációs térbe helyező értelem-összefüggés közül a legfontosabb), hol *vezérjelentésnek*, ami egész jelentésbokroknak ad irányt. S ugyanerre akar utalni Kim

3 Z. Karvalics László: Az infodémiától a tudáskormányzásig (Világjárvány és világszisztéma információtudományi szemmel) kézirat, 2021.

4 Nem meglepő módon a formális feldolgozórendszerek világában terjedt el a használatuk. A metaadatnak öt fő típusa van, a visszakeresést segítő metainformációk általában néhány száz kapcsolatviszonyra érzékenyek, a metatudás kinek a műveltséget, kinek a bölcsességet implikálja.

Stanley Robinson karizmatikus megaeszme (charismatic mega-ideas) fogalma is.

Nagy tét (például az életet fenyegető veszély) esetén az a szerepe, hogy a kulcsinformációhoz egyértelmű, félreérthetetlen és megkerülhetetlen cselekvésutasításként kapcsolódva egyfajta „törvényként” üzemeljen. Amit a biológiai test szinte automatizmusként végez (elugrik a sebesen közeledő súlyos tárgy elől), azt a funkciót látja el a mesterkontextus a tudat komplexebb és kollektív kihívásai esetén is. Ezt a szerepet látványosan töltik be a művelődéstörténetből megismert, változatos, vallás hitelesítette „parancsolatok”.

A *mesterkontextus hiánya* alapvetően határozta meg a víruskihívásra adott válaszok formáját, minőségét és sebességét.

A választott cselekvések különbségei jól tükrözik, hogy nemcsak a vírusok emergensek, amelyekkel épp szembe szállunk, hanem *a jelentések világa is épp emergens szakaszban volt és van*. Hiszen az első benyomás mindig alapvető fontosságú, bármennyire igyekszünk is ezt leplezni. Amivel (talán) lemaradtunk, mondja Moore⁵ az a jelentésszintek felfedezése (discovery) és átfordítása (translation). A jelentésszinteknek így nem volt és még nincs csúcsa, amelyhez fordulni lehetne automatikus „parancsokért”. A döntéshez szükséges alacsonyabb szintű orientációs sémák előállítására (a megfontolás és mérlegelés) viszont energia- és időigényes, mert állandóan a valósághoz kell fordulni, hogy új ismeretek révén teremtsünk megbízhatónak tekinthető és vállalható igazodási pontokat.

Ez magyarázza közvetve azt is, hogy a cselekvéstervezést kikényesítő veszélydiskurzusok kapcsán *sikeresnek minősíthetők a hosszú távra, részben megfelelően a középtávra, és kudarcosnak a rövid távra* kijelölt és végigvitt beavatkozások. (Minél nagyobb az időtáv, annál egyszerűbb érvényes vezérléseket használni, mert kevesebb elemmel kell dolgozni egy jóval absztraktabb környezetben.)

5 Moore, John P. (2020): Our Knowledge of Viruses Is Badly Inadequate Scientific American April 8 <https://blogs.scientificamerican.com/observations/our-knowledge-of-viruses-is-badlyinadequate/>

2.

A mai társadalom egyedei egyre inkább „digitális” világban nőnek fel, hiszen „bárhonnan indulunk, az *információs világháló* és a tudás kormányzásának problémáiba ütközünk.” A túlzott mennyiségű, pontatlan információáramlás azonban veszélyforrás is lehet, mely rossz irányba is viheti a társadalmat, vagy annak egy részét.

A premodern, közösségi normák szerinti viselkedésnek megvolt a maga előnye (mai szemszögből nézve), azaz az elismert magatartásminta gyakorlásával az egyén felelőssége csökkent.

Ilyen és ehhez hasonló nyomások vezettek oda, hogy az információkezelő megoldásokkal foglalkozó tudományterület és gyakorlati tudásvilág, amely *információ- és tudásmenedzsmentként* (information and knowledge management) a vállalati világban sikert sikerre halmozott a huszadik század utolsó harmadában, erősödő kihívások elé került egy egyre bonyolódó és egyre összetettebb környezetben⁶. Hiába állított hadrendbe újabb és újabb nagy tudású informatikai megoldásokat, ha egyre több esetben bizonyosodott be, hogy nem elég pusztán „gazdálkodni” mindazzal, ami információként a feldolgozó rendszerekben kering és használatig jut. Nem az információ- és adatkezelés minősége vagy üzemeltetésének minősége a kulcs a környezeti kihívásoknak való megfeleléshez, hanem a meghatározó információs- és tudásfolyamatok megfelelő kontextusba helyezése, körültekintő tervezése, átalakítása és irányítása. Mindaz, amit az ezredforduló óta (kezdetben a nagyvállalatokra és nagy szervezetekre alkalmazva) *információ- és tudáskormányzásnak* (information and knowledge governance) nevezünk.

Érdekes módon a globális információkormányzásnak a *jogi irodalma* volt eddig nagyon erős. Nem csoda, hiszen az országhatárokat nem ismerő problémák gyarapodó száma a jogrendszereket készítette kihívásra és együttműködésre, a legjobb megoldások legjobb szakértőkkel történő kimunkálására⁷. A Covid-19 olyan gyűjtőlencsévé

6 Domschitz, Máttyás (2013): El vagyunk havazva Hogyan birkóznak meg a szervezetek a bonyolultsággal a tudásmunka korában? Typotex, Budapest.

7 Riegner, Michael (2017): Informationsverwaltungsrecht internationaler Institutionen Dargestellt am Entwicklungsverwaltungsrecht der Weltbank

lett, közepén a geopolitikai játszmák áldozatává váló WHO-val, amelyik épp azt mutatja meg jól, hogy hozzá képest miként kellene a jövőben működni egy megfelelő jogi instrumentumokkal felhatalmazott információ- és tudáskormányzó központnak, amelyik az adatok összegyűjtésétől és hitelesítésétől az országspecifikus technikai támogatásig terjedő sávban nyer felhatalmazást a koordinációra és irányításra. Mivel azonban a nagyhatalmak az információs kontroll elvesztésétől félnek, nem ebbe az irányba alakítják a szervezetet. Riegner⁸ mindezt azelőtt írta, hogy az USA bejelentette kilépését a WHO-ból. Abból a szervezetből, amelyik az ENSZ tagszervezetei közül talán a legmesszebb jutott abban, hogy ne nemzetközi (international) hanem globális létezővé fejlődjön.

A két szemléletmód, a két paradigma közti különbséget az alábbi táblázat segít összemérni.

Információ- és tudásmenedzsment versus információ- és tudáskormányzás

	Információ- és tudásmenedzsment	Információ- és tudáskormányzás
Szervezeti fókusz, operatív alap és jelleg	Divízióális (<i>Divisional</i>): az egyes egységek munkamegosztása additív jellegű (1+1=2)	Szervezet/rendszerszintű (<i>system as a whole</i>), a részek együttműködése komplementer jellegű (1&1=3)
Irányítási szemlélet	Hatékonyság: megtérülés- és értékarányosság, racionalizáció, üzleti, termelési és döntési folyamatok optimalizálása	Koordinatív hatékonyság: változásokhoz történő alkalmazkodás- és reakcióképesség, ill. regenerálódási kapacitás biztosítása
A legfontosabb tudástevékenység	Tanulás (<i>learning</i>)	Tudásépítés (<i>Knowledge building</i>)

und Vereinten Nationen Mohr Siebeck.

- 8 Riegner, Michael (2020): Global information governance in pandemic times. In the geopolitics of global health information, international institutional law is more important than ever Völkerrechtsblog, April 10. doi: 10.17176/20200410-152747-0.

	Információ- és tudásmenedzsment	Információ- és tudáskormányzás
Vezető	CIO (<i>Chief Information Officer</i>), oktatási és képzési igazgató, kutatás-fejlesztési vezető, humánpolitikai igazgató, kommunikációs és PR-igazgató	CKO (<i>Chief Knowledge Officer</i>) tudásfolyamatok igazgatója
Problémakezelés	induktív, deduktív okoskodás (<i>inductive, deductive reasoning</i>)	abduktív okoskodás (<i>abductive reasoning</i>) ⁹
Gondolkodás-mód	kauzalitáson alapuló levezetések, elemzői bizonyosságok keresése (<i>technical thinking: analytic certainties</i>)	kölcsönható együttállások megjelenítése (<i>design thinking: interpretational probabilities</i>)
Technológiai makrokörnyezet	„dobozos” termékek, tanácsadói bevezetések, informatikai részleg által vezérelt platformfejlesztések, információvadászat	Relevanciapontok feltárása és értelmezése, tudáskörnyezetek felépítése és működtetése, coaching, tudástransfer-facilitáció
Tipikus tevékenység-területek és formák	üzleti intelligenciarendszerek, piackutatási eredmények vásárlása, adatbányászat, vállalati intranet szerkesztése, továbbképzés és tréning, szakanyagvásárlás	belső és külső környezetle-tapogatáson (<i>environmental scanning</i>) alapuló problémamegoldás sokféle képességfejlesztési kimenettel, jártasságok és konstruktív szellemi alkotó technikák karbantartása és fejlesztése, hiányterületek detektálása és organikus megszüntetése

Forrás: Z. Karvalics¹⁰ Az eredeti táblázat elkészítésében Benczik Judit segített

9 A rejtélyesnek tűnő abdukciónak, a következtetés hiányában is megnyilvánulni képes helyes döntések forrása a környezetnek a döntési probléma szempontjából teljesnek mondható ismerete. Ott (például radikális bonyolultságok esetén) ahol a szükséges mélységű megértés reménytelennek tűnik, rendszerszintű abdukciónak nem lehetséges, csak divizionális. Z. Karvalics, László (2015): Az abduktív menedzsmenttől a tudáskormányzásig Vezetéstudomány 6:12-21.o. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1973/1/vt2015n6p12.pdf>

10 Z. Karvalics, László (2013): Tudományos ismeretterjesztés, tudomány és digitális kultúra Könyv és Nevelés 3: 80-85.

Az információ- és tudáskormányzás tisztában van az információs viselkedés valódi természetrajzával. Emiatt a jövő legnagyobb téttel bíró cselekvéseket igénylő területeire koncentrálna végez tudásfeltárást, fog bele az információ- és tudásfolyamatok elemzésébe. Ahol tudáshiányra vagy tudásvesztésre bukkan, gondoskodik annak megtermeléséről (megvásárlásáról), pótlásáról, fejlesztéséről. Tény- és bizonyítékalapú (evidence-based) okoskodást folytat. Folyamatosan fürkészi a releváns új tudások birodalmát, és követi, nyilvántartja a vezető tudáshordozókat és műhelyeket. Ahol a meglévő ismeretek egyenlőtlen elosztása az akadály, eléri, hogy azok mindenhová eljussanak, ahol szükségesek. A kritikus döntési pontokat azonosítja, és megfelelő döntéstámogatást rendel mögéjük. Mindezekhez biztosítja az intézményi és humán feltételeket, valamint ún. „gördülő tervezést” alkalmaz, hogy bármikor utánaállíthassa a fókuszot, ha elmozdulást tapasztal a kiinduló feltételektől.

A jól megtervezett és jól működő információs mechanizmusok az alépitményei a szervezet működőképességének, a részcselekvések összehangolásának és a szervezeti viselkedés döntéseken keresztül realizálódó irányításának – de összességében a szervezet, mint környezetével kapcsolatban álló rendszer alapvető életműködését kell szolgálniuk. Többek között azzal, hogy éppen erre az alaplátműködésre kérdeznak rá újra és újra, összevetve azt mindazzal, amit aktuálisan létezésük és tevékenységük okának, céljának és értelmének tartanak. Különösen akkor, amikor a rendszert olyan szélsőséges hatások érik, mint egy természeti katasztrófa vagy egy világjárvány.

3.

A rendszert az egymástól elválaszthatatlan információs és anyagcsere-folyamatai jellemzik, működtetik, és tartják egyensúlyban. A szabályozás, vezérlés, visszacsatolás és a belső koordináció funkcióit együttesen tartalmazó irányítás (control) fogalmában ölt testet a lényegre absztrakt módon törekvő kibernetikai gondolkodás, amely nem véletlenül választotta magának a hajó kormányosának görög nevét, a kübertetészt. A kormányzás a legalapvetőbb rendszerfunkció, a „hová megyünk”, „merre navigálunk” kérdése pedig nem más, mint a valóság

megelőző tükrözésével kialakított cselekvési stratégia elsődleges forrása.

Ami a „szervezeti vagy vállalati rendszerre” igaz, ugyanúgy érvényes nagyobb és kisebb rendszerekre is – egészen addig, amíg rendszerként megragadható elemeket találunk lefelé és felfelé. Rendszerek szakadatlanul születnek és pusztulnak, szétesnek és szerveződnek, de változásuk konokul abba az irányba mutat, hogy az aktuálisan kialakult legkomplexebb és legmagasabb szerveződési (organizációs) szint és forma a legkedvezőbb életfeltételeket kínálja az adott rendszerkörnyezetben. Ami ezt biztosítja, az a kontrollstruktúra: a rendszer elemeinek (alacsonyabb szintű rendszereinek) viselkedését a rendszer számára kedvező irányba befolyásoló feltételek és hatások megszilárdult rendje, amely a túlélés és az egyensúlyteremtés örök játszmáiban nagyobb esélyt kínál a rendszerintegráció részeseinek.

Az evolúciós rendszerek csodálatos világában nem a korábban önálló létezők emergens összeolvadásával kialakuló összetettebb rendszerek születése (a szimbiogenezis) az egyetlen út. Éppen a mikroorganizmusok és az élő-élettelen határán egyensúlyozó vírusok a legjobb példái annak, hogy korántsem szükségszerű ebbe az irányba változni, vannak alternatív utak (ahogyan a makrostruktúrák kialakításában is, gondoljunk csak a kontinenseket behálózó óriás hangyakolonóriákra). Az emberi test maga is egy nagy rendszer, és a bennünk/velünk élő baktériumok (együtt: a mikrobiom) szimbiogenetikus szövetségeseink, számos életfolyamatunk fontos alkatrészei. Csak a végső esetben fordulnak velünk szembe (akárcsak sejtjeink): ha olyan változás történik, amely az ő megszokott életműködésüket hívja ki.

Ma már egyre jobban ismerjük annak a történeti ívnek a részleteit, ahogyan megszületett a Homo Sapiens, több más Homo fajjal visszatérően keveredve. Látjuk azt, hogy a szimbiogenetikus előzmények után egyedül túlélőképesnek maradó és osztódásnak-szaporodásnak induló kis csoporttársadalmak földrajzi diverzitása miként szolgálta a fajszintű túlélést azzal, hogy az egyik csoport pusztulása (amely számtalanszor megtörtént az elmúlt háromszázezer év alatt) nem jelentette a faj pusztulását. Az elnéptelenedő létezekbe máshonnan újra emberi csoportok érkezhettek, és kezdődhetett előlről a növekedés-kiáramlás ciklus.

Tíz-tizenkétezer évvel ezelőtt azonban a később kultúrcentrumokként megismert nagytárségekben nagyjából egyidejűleg új fejezet vette kezdetét: a visszatérő és váratlan természeti-környezeti csapások láncolatában töredékcsoportok és addig stabil csoporttársadalmak az egyensúlyteremtés új formái felé mozdultak el, lecserélve az ő életterükben alkalmatlannak bizonyuló kontrollstruktúráikat: szimbiogenezissel hoztak létre magasabb szintű egységeket, amelyekből később várostársadalmak, városhálózatok, majd birodalmi integrációk fejlődtek. Az állandó lebomlás-szétesés ritmusában újra és újra megerősödtek különlegesen – de csak időszakosan – életképesnek bizonyuló lokális integrációs formák, amelyek azonban a közösségek közti kapcsolatokon keresztül mindazokat, akik bármilyen módon bekapcsolódtak a csererendszerekbe, fokozatosan egy makrostruktúra részévé is tették. Az interkontinentális kereskedelmi hálózatok az anyag- és energiaáramlás rendszerdimenzióit terjesztették ki, az anyag- és növényismeret, az orvoslás, a technológia és a tudomány felhalmozható ismerettömbjei pedig egyre nagyobb lélekszámú információközösséggé tette mindazokat, akik ehhez a tudáshoz hozzáférhettek.

Már a 19. század végén is igaz volt, de a 21. század elején az internettel összeabroncsolt világban még egyértelműbbé vált, hogy az évezredek óta formálódó gazdasági világközösség mellett az információs világközösség is létrejött. A világra vonatkozó hatalmas mennyiségű, és a 18. század vége óta gyorsuló ütemben termelődő közös tudás és az immár fajsztintű közös jószágnak tekinthető, könnyen elérhető adatok és információk világán túl azonban nem mondható el, hogy az emberiség episztémikus közösséggé is vált volna. Peter M. Haas¹¹ ezt így magyarázná: nincs a hiedelmeknek (beliefs) normatív és elveken alapuló közös készlete, amely értékalapú vezérfonalat kínálna a közösségtagok társadalmi cselekvéséhez; nincs közös kép ezek érvényességéről, nincsenek megosztott oksági hiedelmek, amelyek a lényeginek minősülő közös problématerületekkel kapcsolatos gyakorlatokból vezethetőek le, de legfőképp nincsenek a közös problémák készletéhez igazított közös gyakorlatok, amelyek afféle közös vállalkozásként (common policy enterprise) támogatnák a közös célokat.

11 Haas, Peter M. (1992): Introduction: epistemic communities and international policy coordination”, International Organization (46) 1:1–35.

Eddigi szóhasználatunk folytatásként, egyszerűbben, mindezt úgy lehetne kifejezni: az orientációs bázisok és a mesterkontextusok közössége (még) nem követte az információk közösségét. Egy evolúcióbíológus (némi marxi áthallással) talán így fogalmazna: a szimbiogenezis hosszú folyamatában a meginduló csoportintegráció és az összeolvadás a belső munkamegosztás átrendeződésével és új irányítási szint kialakulásával kiteljesítő csoporttranszformáció közti átmenet szakaszában a rendszerszintű kihívás kezeléséhez szükséges koordinációt lehetővé tévő szellemi előfeltételek késéssel követik az életfeltételek anyagi termelésének magasabb rendszerszintre helyeződését.

Vannak, akik a Haas által felsoroltakon túl „a közös ellenségkép” is szükségesnek tartják az episztémikus közösség létrejöttéhez. A koronavírus utáni világról gondolkodó közlemények közül sokan csatlakoznak is Slavoj Žižekhez és László Ervinhez. Az előbbi szerint az emberiségnek egy katasztrófára van szüksége ahhoz, hogy megkapja a lökést a magasabb szintű konszenzusteremtésen és szolidaritáson alapuló közösség irányába való ellépéshez. Az utóbbi álruhába bújt „áldásnak” tartja a víruskihívást, mert az elméletileg már kiformált megoldásokat kénytelenek leszünk immár valóban átültetni a gyakorlatba, és az egymástól való kölcsönös függés megtapasztalt élménye globális (sors) közösségtudatra ébreszthet minket.

Egy közös ellenségkép kétségkívül erős összetevője lehet egy episztémikus közösséget megteremtő képzetközösségnek – csakhogy önmagában nem elégséges. Paradox módon épp a víruskihívás a legjobb bizonyíték erre. A pandémia rendszerszintű közös ellenségként való azonosítása 170 évvel ezelőtt már megkezdődött, amikor 1851-től minden egyes érintett szereplő felismerte, hogy érdekében állna úgy összehangolni a lokális járványvédekezési rendelkezéseket, hogy közben megmaradjon a kereskedelem és a közlekedés globális működőképessége. A világkereskedelemben érdekelt országok képviselői konferenciák sorozatával igyekeztek a cselekvésközösséghez szükséges közös standardokat kialakítani (például az egységes karanténidőt). Az 1938-ig 14 fordulót megélt International Sanitary Conferences (ISC) résztvevőinek száma ez idő alatt 12-ről 50-re nőtt, az első komolyabb egyezményt 1892-ben, a sorban 7., Velencében tartott konferencián

sikerült tető alá hozni. Az ISC küldetését az ENSZ szakosított egészségügyi világszervezete, a WHO vitte tovább (1951-ben és 1959-ben megfrissítve és újraalkotva a közös szabályokat), hogy aztán 2020 tavasza bebizonyítsa: egy WHO-típusú szervezet sokkal közelebb áll a csoportintegrációs fázishoz, mint a csoporttranszformációhoz. Sem a korai riasztásban, sem a lokális cselekvés orientálásának feladataiban nem tudott meghatározó szerepet játszani, és még a gyenge jogosultságai is megkérdőjeleződtek a járványidőszakban (elsősorban az amerikai-kínai konfliktus visszfényeként).

Az episztémikus közösség hiánya értelemszerűen lehetetlenné teszi a politikai világgözcikként való létezését is. Számos gondolkodó ismerte fel már a huszadik század első harmadában, hogy a nemzetállam-köziség lassan kialakuló és majd a második világháború után kibontakozó intézményi szerkezete és működési logikája nem, vagy csak nagyon korlátozottan alkalmas a nemzetállamokat együttesen tartalmazó makroközösség kormányzására.

Nem a koronavírus bizonyította be, hogy a nemzetközi együttműködések rendszere csak imitálja a globális kormányzást: elemzői alapélmény, hogy a mai napig nem tudott létrejönni az elért szimbiogenetikus rendszerállapothoz igazodó irányítási gyakorlat. Ennek eredménye – Pegram¹² szavaival – a bolygónk elképesztően összetett ökoszisztémája és a szuverén államok fragmentált politikai szervezete közötti megfeleléshiány (mismatch) miatt magasan tartott kockázati szint. Találónan fejezte ki ugyanezt jó negyven éve a legendás polihisztor, Buckminster Fuller: olyan, mintha egyetlen hajót, a Föld-úrhajót (Spaceship Earth) a maguk szeparált kabinjaiból 150 főadmirális akarná a maga elképzelése szerint igazgatni és ide-oda irányítani. Ha valódi ellenség tünne fel, a hajó bizonyosan épp akkor veszne el.

A magasabb szintű rendszerkoordináció igénye felvetődött ugyan a vírusválság alatt, de jellemzően és paradox módon a meglévő, alacsonyabb integrációs szintek jogosultsági és hatékonysági problémájaként. Az

12 Pegram, Tom (2020): Coronavirus is a failure of global governance – now the world needs a radical transformation The Conversation May 5. <https://theconversation.com/coronavirus-is-a-failure-of-global-governance-now-the-world-needs-a-radical-transformation-136535>

Egyesült Államokban az erősebb szövetségi kormányzás pörölycsapásait reflektálva érdek- és identitásközösségbe vonták ugyan össze az elkülönült etnikumokat, de az emberi faj-tudatnak (szemben: a nembeliségnek) a folyamatos újrakovácsolásából nem fakadt struktúraváltó nyomás¹³. Másrészt számos történelmi tapasztalat támasztja alá, hogy a kihívások és a veszélyhelyzetek – attól függően, milyen állapotban találunk milyen közösségeket – ugyanúgy csökkenthetik is a szolidaritási készletet. Az az állítás viszont talán védhető, hogy több esetben ígérhetett sikeres kríziskezelést az integrációs stratégia, mint az önző. Szükségessége mellett érveltek sokan, az Európai Uniót pedig előszeretettel illették a „gyengesség” vádjával.

Okkal kérdezhetjük tehát, hogy mi értelme van a *centralizálásban* keresni a megoldást akkor, amikor rendszerszinten éppen ez a *problémák egyik oka*? Elég, ha csak a kórházakra pillantunk: látszatra a legerősebb érvet jelentik a lokális járványkezeléssel szemben, hiszen erőforrásként nem állnak rendelkezésre mindenütt, hanem csak területi elven, központokban. Quin¹⁴ izgalmas cikke épp arra világít rá, hogy *maguk a kórházak is egy korábbi kontrollstruktúra túlélő intézményei*. Egykor forradalmi innovációt jelentettek a szakemberek és gyógyító eszközök koncentrátságának biztosításával, ám születésük óta a működési hatékonyságra optimalizálták őket, nem tömeges járványkezelésre. Mindezzel ismertek a magas átfertőződési mutatók, az idősothtonok mellett maguk a kórházak váltak a fertőzés melegágyaivá, és az egészségügyi dolgozók a legkiszolgáltatottabb célcsoporttá. És épp a járványegészségügyben nem kérdőjelezi meg ma már senki, hogy az út a mobil kórházak, az átalakított hotelek és diákszállások, a gyógyítás térbeli decentralizálásának valódi helyszínei felé vezet, miközben központilag a távgyógyászati megoldások révén szétteríthető kompetenciák és a megoldó erő felhalmozása történhet.

13 Z. Karvalics, László (2013b): A természeti katasztrófák információtörténeti és tudásszociológiai megközelítéséhez Néprajzi Látóhatár (22) 90.

14 Quin, Chen (2020): Coronavirus: Why we shouldn't count on hospitals to save us in a pandemic Inkstone, April 13. <https://www.inkstonenews.com/health/coronavirus-why-weshouldnt-count-hospitals-save-us-pandemic/article/3079632>

A fentiek miatt tartom populista paradiskurzusnak az elmúlt évtizedek kórházi ágyszámcsökkentéseinek tízezres számaiból a járványra hivatkozva antikapitalista politikai vádiratot kovácsolni.¹⁵ Nem a profitelv emberellenessége, hanem a működési hatékonyság biztosítása vezette ebbe az irányba a nagy egészségügyi ellátórendszereket, mert egy központilag alulfinanszírozott állapotban *egyre kevesebb ágygal is magasabb működési- és költséghatékonyságot* tudtak elérni. Több (és drágább) kórházi ágy fenntartása járványügyi szempontból éppenséggel erősen kontraproduktív lett volna. Atavisztikus dolog a bürokratikus-hierarchikus kontrollvilág centralizáló egészségügyi rendszerének toldozgatási-foltozgatási részleteibe beleragadni, és még több központosítást kiáltani, miközben itt és a modernitás minden más intézményi alrendszerében épp *a horizontális struktúrák felé mozdulás és a decentralizáció* van napirenden.

Pontosan ezt ismerték fel – mint korábban láttuk – éppen a kínai kutatók, akik a lokális szintnek a hierarchiáktól való függetlenedése és nagyobb önállósága, ill. döntési szabadsága mellett érvelnek. Mások (Hachigian és Pipa)¹⁶ arra figyeltek fel, hogy a sok, kétes hatékonyságú kormánydöntés mellett polgármesterek és kormányzók (alacsonyabb szintű közigazgatási egységek vezetői) a „magasabb rendszerszintet” megszégyenítő gyorsasággal és hatékonysággal tudtak reagálni polgáraik védelmében. A városhálózatok nemcsak a tapasztalatok, a tudás, hanem a felszerelések megosztásának is ideális alanyai.

A klímaváltozás kedvezőtlen hatásaival szembeni állami és nemzetközi fellépés eredménytelenségét látva a világ 40 óriásvárosa (megacity) 2005-ben hozta létre saját, a fenntarthatóság érdekében működtetett hálózatát (C40Cities).¹⁷ Jól vizsgázott az együttműködés a koronavírus-válság

15 Ld. pl. Thomas Porcher interjúját (<https://www.huckmag.com/perspectives/activism-2/francecoronavirus-macron-pandemic-incompetent-people/>) akit csak az különböztet meg a többi ágyszámcsökkenés-kritikustól, hogy ő a 15 év alatt megszüntetett 70 ezer ágyról beszél, mások más évköröket választanak, így más számokat használnak.

16 Hachigian, Nina - Pipa, Anthony F. (2020): Can Cities Fix a Post-Pandemic World Order? Foreign Policy May 5. <https://foreignpolicy.com/2020/05/05/cities-post-pandemic-worldorder-multilateralism/>

17 <https://www.c40.org/>

idején is, amikor a Berlin polgármestere által szervezett egyeztetéseken az újraindítási döntéseket támogató mérőrendszerekről és a kisvállalkozások támogatási lehetőségeiről beszélgettek. De ez csak a kirakat közepe: Acuto¹⁸ adatai szerint 1985 óta közel négyszeresére nőtt a különböző városszövetségek száma. A C40 ebben az évben a kétszáz hasonló szervezet egyike volt csak – és Acuto listája még értelemszerűen nem tartalmazhatta Prága, Pozsony, Varsó és Budapest 2019 decemberi „árnyék-V4” városszövetségét, a „Szabad városok paktumát”.

A koronavírus-válság így nemcsak azt erősítette meg (amit már előtte is tudtunk), hogy a biológiai fenyegetettség növekedése elválaszthatatlanul kapcsolódik a klímaváltozás-komplexumhoz¹⁹, hanem azt is, hogy közös a probléma természete: *mind az újabb világvjárványok, mind a klímapokalipszis megelőzése is kizárólag rendszerszintű, strukturális változásoktól* remélhető²⁰. A megelőző cselekvést is csakis egy mély rendszerszemlélet vezérelheti²¹, annak a kiemelt figyelembevételével, hogy az egymásba ágyazódó, egymásra ható rendszerek komplexitása miatt a megrázkódtatások *elmoszák a belső és a külső határait*, mert akár csak egyetlen rendszerhelyszínről is indulhat olyan dominóhatás (kaszádhatás), amely az egész rendszer stabilitását megrengetheti. Innen

18 Acuto, Michele (2016): Give cities a seat at the top table Nature 537: 611–613 September 29. doi:10.1038/537611a

19 Még pontosabban: a biológiai fenntarthatóság képletében három elem kapcsolódik össze. Klímaváltozás + járvány-kitéttesség + egy valóban globális egészségügyi infrastruktúra” (Miles Davist idézi Franco „Bifo” Berardi (<https://strelkamag.com/en/article/franco-bifo-berardi-pandemic-and-thereset-of-the-global-machine>). Csakhogy ez a „képlet” még bonyolultabb: egyenként lehet mellé illeszteni a további elemeket. Klímavédekezés nincsen paradigmikus gazdaságszerkezeti átalakítás nélkül, az meg az adórendszer átalakítása nélkül nem tűnik vezérelhetőnek, mindegyik a politikai alrendszernek kellene alkalmasnak lennie, és így tovább: láthatóan a rendszeregészről beszélünk minden pillanatban, függetlenül attól, hogy épp melyik metszetére tekintünk.

20 Ongweso, Edward Jr (2020): Coronavirus Proves Only Structural Changes Can Avert Climate Apocalypse Vice.com May 6.

21 Sheng, Andrew (2020): Andrew Sheng Says More... Project Syndicate March 24 (interjú) <https://www.project-syndicate.org/say-more/ps-say-more-andrewsheng?language=english&barrier=accesspaylo>

érthetjük meg azt is, hogy az egyenlőtlenség kétféle alapmintázata és csak elemzői szinten összekapcsolt diskurzusa (az országokon belüli és az országok közötti vagyoni és ellátottságbéli különbségek) a rendszer egész szintjén már egyetlen problémakomplexummá olvad össze. De mi következik abból, hogy a csoporttranszformációs folyamat megrekedt, és a szükségesnél lazábbak az integrációs formák? Az, hogy a *legkisebb kérdésekben is a domináns és az alternatív rendszerszervező elv szakadatlan küzdelme nyilvánul meg*. Arquilla és Ronfeldt ezt a hierarchiák versus hálózatok viszonyra egyszerűsíti, Arjun Appadurai szótárában a „gerincesekre jellemző”, felülről vezérelt reguláció áll szemben a sejtyszerű, egyenrangú szerveződéssel (vertebrate vs. cellular), Deleuze és Guattari némiképp nyakatekert nyelvi innovációja arboreszcens-rizomatikus ellentétpárt látat (ahol az arboreszcencia az egyelvű, egyközpontú, totalizáló alapelv és változásértelmező logika, a gombafonál-hálózatokra jellemző, összegabalyodott központnélküliség horizontális szerveződésével és működésével szemben).²² Jómagam (James Beniger nyomán) mindezt a bürokratikus és a posztbürokratikus (izokratikus) kontrollstruktúra makacs erőpróbájaként értelmezem. Jól mondja Sík²³: *„ahol az eddigi rendszerrel kapcsolatos illúziók lelepleződnek, ott a rendszer képes lesz magába illeszteni a rendszerkritikus töréspontokat”*. (S ahol nem, ott nem. Azokon a színtereken nem alakulnak át az új rendszermérethez igazodva a struktúrák.) *„Így végső soron egy hibrid helyzet jön létre: miközben az uralkodó intézményi hierarchiák továbbra is próbálnak érvényt szerezni önmaguknak, ezt egyre kisebb elismertség mellett tudják csak megtenni. Ez erodálja, és alkalmazkodásra kényszeríti őket”*.

Ennek az alkalmazkodásnak sokféle kimenete lehet, de egyáltalán nem következik belőle automatikusan, hogy ne lehessen visszatérni a korábbi keretekhez. Annál is inkább, mert a Zizek-tétellel ellentétben a Covid-19 nem olyan erejű kihívás, ami ne tűnne kezelhetőnek a 'régi' alapján. Sík találóan idézi Bernhard Waldenfels német fenomenológust,

22 Az áttekintés Robinson (2011) gondolatmenetét követi és használja.

23 Sík, Domokos (2020): Nem ezzel a válsággal lesz oda a rendszer, ami meghatározza az életünket Horváth Bence interjúja 444 Április 22. <https://444.hu/2020/04/22/nem-ezzel-avalsaggal-lesz-oda-a-rendszer-ami-meghatarozza-az-életünket>

aki úgy értelmezte a válságot, „*mint olyan helyzetet, amikor nemcsak a rendelkezésünkre álló eszközök nem működnek többé, hanem az az apparátusunk is felmondja a szolgálatot, mellyel egyáltalán korrigálni tudjuk, hogy milyen megoldásokat tudunk keresni az adott keretek között*”.

4.

Láthatóan ez (még) nem az a pillanat, hogy a koronavírusban a „globális gépezetet újraindító hatást” kellene látnunk, ahogy Franco „Bifo” Berardi teszi egy interjújában.

S miközben van egy így-úgy még mindig működőképesnek bizonyuló 'régi', ne felejtjük el azt sem, hogy *az 'új' szükségességét igazoló rendszerátlapot-változás hiperobjektum*: lényege kizárólag egy rendszerszemléletű elemzésben tárul fel, a mindennapi tapasztalat nem elég, hogy ehhez a felismeréshez eljussunk.²⁴ Szellemesen mutat rá Sík, hogy hiába illant el a 19. században kiépült rendszerszint és kontrollstruktúra legitimitását adó pozitív ígéret (kiszámítható, biztos élet, gyarapodás, kényszerektől függetlenedés), a lelassult csoporttranszformáció igazodási vákuumot eredményezett: „*a társulásokat nem egy szebb jövő ígérete, hanem a nagyobb rossztól való félelem motiválja és tartja egyben.*”

A veszélytudatosság felébredése és a veszély elkerüléséhez vezető akció eredményező döntés közé a környezeti kihívás által elindított cselekvési ciklus további folyamatokat generál, azaz: a megfelelő pillanatokban iktat pótmegismerési „hurkokat”, amelyeknek a visszacsatolásaival az adott pillanatban mindig optimalizálni tudja a reakcióit. Az „okos” ember tehát képes felültetni azokat az egyéneket, akik sok-sok, korábbi tapasztalattal megerősített algoritmushoz igazítják a maguk stratégiáját és viselkedését.

Modellszerűen: történetileg kialakult ellenérdekelt játszmákban a cselekvő felek választásait szabályozó algoritmus automatikusan érvényesülő szabályként működik, és ezért minden esetben az van előnyben,

24 Ezt pedzegette 1932-ben Carl Schmitt is, amikor (épp az első világháborús megrázkódtatás után, a normalitáshoz való visszatérés kontextusában) úgy fogalmazott, hogy *a civilizáció mozgásirányának kérdése meghaladja képzeletünk lehetőségeit* (Schmitt, 2007: 54).

aki a másik majdani, előre jelezhető viselkedéséhez képes igazítani a magát. Ha azonban az algoritmust egykor kiformaló komplex valóságmezőben történik elmozdulás, akkor a korábban számtalanszor sikeresnek bizonyuló hagyományelem is csak korlátozott érvénnyel fogja előrejelezni a másik fél viselkedését, így az információs előny átkerül ahhoz, aki az elvárttal ellentétesen képes cselekedni.²⁵

Nagyon hasonló szelek sodorják tehát egymás felé az eliteket és a közösségeket, amelyet jól kifejez az erős reformtartalom nélkül elképzelhetetlen „új társadalmi szerződés” (new social contract) fogalma.²⁶ Ennek lényege a közszolgáltatások befektetésként és nem kötelezettségeként való értelmezése, néhány privilégium megkérdőjelezése, biztonságosabb munkaerőpiac, az egyenlőtlenségek csökkentésének irányába fordított prioritásképzés és az ezt és a természeti környezetet védelmét támogató adózás.

Egyet kell tehát érteni Léonce Bekemans²⁷ tézisével, hogy nem „előformált megoldások választása”, hanem a *tanulás és tudásépítés* ennek a pozíciónak az igaz(i) stratégiája. Azok a döntések, amelyek innen vezetnek el cselekvésválasztáshoz, kétségtelenül csakis megfelelőbbek lehetnek, mint a tudáshiányba beletörődő követő magatartás. Ez adja a tudáskormányzás értelmét és megoldó erejét a világszisztem-átmenet kontextusában. Nem a „mit” kérdésre válaszol ugyanis elsősorban, hanem a „hogyan”-ra. Amire felszólít, az az új tudások termelésétől és megosztásától remélhető többletek mozgósítása a majdani megoldások közös kereséséhez.

Ennek a tudáskormányzási „stílusnak” a megnevezéséhez legközelebb talán a *konvivialitás* fogalma áll. Az Ivan Illich diskurzusteremtő

25 [https://www.itbusiness.hu/technology/publicisztika/Z_Karvalics_Laszlo/Akis_Vuk_mint_informaciospecialista/\\$rppid0x11615980x112_pageNumber/483](https://www.itbusiness.hu/technology/publicisztika/Z_Karvalics_Laszlo/Akis_Vuk_mint_informaciospecialista/$rppid0x11615980x112_pageNumber/483), letöltve: 2020. 11. 27.

26 Alapos körüljárását ld. a Financial Times (!) 2020. április 3-i szerkesztőségi cikkében: <https://www.ft.com/content/7eff769a-74dd-11ea-95fe-fcd274e-920ca>

27 Bekemans, Léonce (2020): Europe and the World in and after coronavirus times Kézirat, Bruges 2020 April 4.

könyvéből²⁸ kiinduló Kovács²⁹ fordulatait kölcsönözve ez jelenthet egyrészt egy *elérendő társadalmi és technológiai állapotot* (a decentralizáló hatású „szelíd” technológia eredményeit felhasználó, környezetbarát, emberi léptékű és emberhez méltó életlehetőségeket kínáló, részvételi-ségen és helyi döntéseken alapuló, kreativitást gerjesztő közösségek és életformák világát). Másrészt pedig lehet *„az együttéléshez és a csoportközi interakciókhoz kapcsolódó folyamatok olyan kerete”³⁰*, jellemzője, amelyben *„autonóm egyének folytatnak egymással és a környezettel kreatív jellegű együttműködést”*. Ennek során nem a termelékenység, hanem a fenntarthatóság a vezérlő elv. Illich egy későbbi írásában (Illich, 1980) ez kiegészül azzal, hogy a közösségtagok mindezt a maguk erejéből és kedvére teszik, technológiájuk segítségével, kilépve a formális gazdaság-leírásban megszokott kategóriákból (a megélhetés biztosítása nem fizetett tevékenységekkel, eltávolodás az áru-logikától).³¹

Mindebben egyre jobban felismerhetőek nagy politikai gondolkodónk, Bibó István³² gondolatai is, aki *„a nemzetközi államközösség bénultsága”* és *„a nacionalista ideológiák teljes érvénytelensége”* mögött meglátta a bürokratikus és hierarchikus kontrollstruktúra elalkalmatlanodását, és helyette az önrendelkezés és önszabályozás elvén alulról felfelé szerveződő közösségek, a kölcsönös szolgáltatások társadalmának felépítését és felépíthetőségét vizionálta. Odáig nem jutott el, mint Gilroy³³, aki szerint a

28 Illich, Ivan (1980): Vernacular values Philosophica (26) 2): 47-102. Első harmadának magyar fordítása: Laikusok forradalma címen, évszám, hivatkozás és fordító nélkül, átvételként <http://www.kia.hu/konyvtar/dkiadv/okapcs/okapcs07.htm>

29 Kovács, Gábor (2002): Harmadikutas magyar gondolkodók. Németh László, Hajnal István, Bibó István Liget 2002 augusztus 23. <https://ligetmuhely.com/liget/harmadikutas-magyargondolkodok/>

30 Gilroy, Paul (2004): After Empire: Melancholia or Convivial Culture? London, New York: Routledge.

31 Mindezt Illich a magyarrá „laikusként” fordított ’vernacular’ jelzővel próbálja lefedni

32 Bibó István Liget 2002 augusztus 23. <https://ligetmuhely.com/liget/harmadikutas-magyargondolkodok/>

33 Gilroy, Paul (2004): After Empire: Melancholia or Convivial Culture? London, New York: Routledge

konvivialitás egészen a „kozmpopolita dimenzióig”, az aktuálisan elérhető legmagasabb rendszerszintig is kiterjeszthető (ahol Lauren Berlant 1998-as mottója szerint „a globális hazafiság technológiai” lakoznak), de azt pontosan látta, hogy az elvek továbbvitele a fontos, amely egészen biztosan nem világkormányt alkotó újfajta elitekkel valósulhat meg, hanem a kis közösségek által kialakított játékszabályok kiterjesztésével.

Bibó módszere és morálja (amellyel a ciprusi, az arab-izraeli és az ír krízisgóc rendezésének lehetőségeit vizsgálta, tételes javaslatokig jutva) a világrendszeráltás tudáskormányzására készülve is használhatónak tűnik: a teljes helyzet aprólékos pontosságú feltárása, a mozzgóerők számba vétele, kérlelhetetlen precizitás az elvek kijelölésében, minden lehetséges döntés bevonása a tárgyalásba, majd a nem megfelelők fokozatos kizárása. Ezeket a levezetések ma már persze nem egy személyre bízánk, hanem kollektív tetteként remélnénk eljutni a kimenetekig – ha kell, mindenki párbeszéde, a technológiailag már régóta lehetséges *megalógus* révén³⁴. Ennek a jövőben kibontakozó óriási párbeszédfolyamnak a prototípusához nem kerültünk ugyan közelebb a koronavírusirodalommal, de a megjelenő szellemi tartalmak polifóniája megfelelő aláfestést és biztató folytatást ígér.

Még akkor is, ha a tudáskormányzás fenti alapelveihez majd száz éve már H.G. Wells is egészen közel jutott. Turnowsky³⁵ tolmácsolásában: *„igyekszünk szorosabbá fűzni azokat a kötelekeket, melyek az embereket egymáshoz fűzik. Nem ... elhamarkodott rögtönzésekkel ... kell az élénk bontakozó új korszak sorsdöntő politikai kérdéseinek megoldásához nyúlni, hanem az emberi viszonylatok tudományainak, az egyéni és társadalmi lélektannak, állam- és közgazdaságtannak és főleg a pedagógiának rendszeres fejlesztésére és rendszeres gyakorlati alkalmazására van szükség. „Fajtánk közös eredetének és közös sorsának világos és egyszerű felfogását kell a mai kicsinyes és elavult, halott és haldokló erkölcsi és politikai eszme helyébe legyökereztetni.”*

34 Z. Karvalics, László (2019): „Utak a globális tudáskormányzáshoz – Az elméleti megfontolásoktól egy hídfőállás koncepciójáig Információs Társadalom (19) 1:8–32. <https://dx.doi.org/10.22503/infvars.XIX.2019.1.1>

35 Turnowsky, Sándor (1926): Szuverenitás vagy pacifizmus A Jövő Társadalmá, január 1.:8-12

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Életünket társadalmi szabályok és normák szerint éljük. Ezek a társadalmi normák és szabályok történelmi koronként változtak. A XXI. század integrált hálózati alapú társadalmi, gazdasági történéseinek elemzése elképzelhetetlen multi-és interdiszciplináris gondolkodás nélkül. A modern komplex hálózati HR tevékenység, valamint a költséghatékonyság megköveteli a kutatási, valamint az oktatási intézmények vezetőitől a több területen járatos munkavállalók alkalmazását. A különböző tudományterületek hálózatos egymáshoz kapcsolódása különleges áttekintő képességet, hálózatosodásra alkalmas kutatási, oktatási kompetenciákat követel meg a kutatóktól, a felsőoktatásban tevékenykedő szakemberektől. A társadalomtudományok, így a történelem politológia, közgazdaságtan, jogtudomány új kutatási eredményeinek alkalmazása, integrálása napjainkban a modern oktatási rendszerek egyik alapkérdése. A szigorúan vett szakmai viták mellett a közvélemény is gyakran foglalkozott és foglalkozik a felsőoktatási kurzusok problematikájával. Maga a szűkebb szakmák – az alap és alkalmazott kutatások képviselői – sem tudták mindig megvédeni a társadalomtudományi tantárgyak rangját, becsületét. Itt nem valami sajátos magyar jelenségről van szó, Európa több országában a nemzeti történelem oktatásának „légiesítése” ma is sajátos jelenség, teret adva a globalizáció negatív hatásainak. Nem új jelenségről van szó, a valamikori vasfüggöny mögött berendezkedő kemény- és puha diktatúrák oktatáspolitikai eszköztárában is gyakran szerepelt ez a szándék.

A Kádár-korszak zártságából a rendszerváltoztatással átléptünk a globalitás világtérben és időben sokdimenziójú hálózati világába. A társadalom- és gazdaságpolitikai változások új feladatok elé állították az oktatást és kutatást. A felsőoktatási intézmények szigorúan zárt, atomizált tantárgyi struktúráinak és működési mechanizmusainak átalakítása, a komplex hálózati modulok beépítése a kutatási projektekbe, valamint a hasznos, naprakész ismeretek átadásának folyamatába, biztosíthatják, hogy az oktatói, kutatói autonómiát felhasználva, az egyetemek sikere-

sen felkészítsék hallgatóikat az új világ hálózati kihívásaira, a modern hálózatok által támasztott társadalmi követelményekre. Hosszú időn át a társadalomtudományi kurzusok keretei tették lehetővé többféle tudományos diszciplína – jogtudomány, közgazdaságtan, szociológia, filozófia, statisztika – hálózati szintetizálását. A tudományos szakkönyvek tartalmának változásai is jelezték a modern tudományterületek által közvetített hálózati gondolkodást és gondolkodtatást magában foglaló új komplex multi- és interdiszciplináris határterületi tudományos paradigmarendszer alkalmazkodó képességét. A szabályozáskomplexitás jelenségének tudományos igényű vizsgálata ezeknek az elveknek maximálisan megfelel.

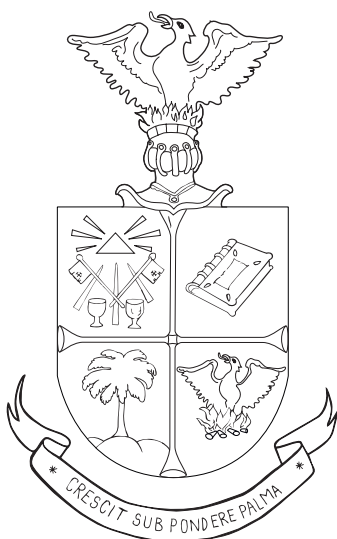
Birher Nándor: A normák kapcsolati rendszerének feltárása a hatékonyabb szabályozási formák kialakítása érdekében című tanulmányában a normák, az irányított döntési folyamatot lehetővé tevő alapvető szabályokról értekezik. A tanulmány szerint ezeket a szabályokat elméletileg lehetne akár tisztán formálisan, az aritmetika elvei mentén (igen/nem dichotómia) alapján is alkalmazni. Azonban sem a szabályokat sem azokat a tényeket, amelyekre a szabályok vonatkoznak, nem sikerülhet teljes egzaktsággal megfogalmazni, mivel az élet egzisztenciális valósága jóval bonyolultabb az életet leíró normatív szabályoknál.

Kaposvár, 2021. 01. 15.

Dr. habil. Bertalan Péter

ACTA CAROLIENSIA CONVENTORUM SCIENTIARUM IURIDICO-POLITICARUM

A Károli Gáspár Református Egyetem állam- és jogtudományi
konferenciáinak kiadványsorozata

Szerkesztőbizottság:

DR. HOMICSKÓ ÁRPÁD OLIVÉR – PROF. DR. MISKOLCZI BODNÁR PÉTER

DR. SZUCHY RÓBERT – PROF. DR. DOMOKOS ANDREA

Sorozatszerkesztő:

DR. HOMICSKÓ ÁRPÁD OLIVÉR

A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK:

I.

Recent Developments in European and Hungarian Competition Law
Edited by: András Osztovits

II.

A Brüsszel I. rendelet reformja tanulmánykötet
Szerkesztette: Osztovits András

III.

Magyarország Új Büntető Törvénykönyve
Szerkesztették: Antalóczy Péter – Deres Petronella

IV.

Eötvös Károly a védőügyvéd
Szerkesztette: Antalóczy Péter

V.

*Az új munka törvénykönyve dilemmái című
tudományos konferencia utókiadványa*
Szerkesztette: Kun Attila

VI.

Egy új korszak hajnalán
– Konferencia-kötet az új Polgári Törvénykönyv tiszteletére
Szerkesztette: Grad-Gyenge Anikó

VII.

Szociális elemek az új Ptk-ban
Szerkesztette: Grad-Gyenge Anikó

VIII.

Szabadság és felelősség / Freiheit und Verantwortung
Szerkesztette / Herausgegeben von Szabó Zsolt

IX.

*„Megújulás a jogi személyek szabályozásában”
– tanulmányok az új Ptk. köréből*

Szerkesztették: Miskolczi Bodnár Péter – Grad-Gyenge Anikó

X.

Magyarország új büntetés-végrehajtási kódexe – Konferencia utókiadvány

Szerkesztette: Domokos Andrea

XI.

Kálvinizmus ma / Calvinism Today

Szerkesztette / Edited by: Szabó Zsolt

XII.

A tulajdonátruházás összehasonlító kereskedelmi és üzleti jogi kérdései

Szerkesztették: Erik Štenpien – Miskolczi Bodnár Péter

XIII.

250 éves a Dei delitti e delle pene – Tanulmányok Cesare Beccariáról

Szerkesztette: Tóth J. Zoltán

XIV.

Az igazságszolgáltatás büntetőjogi oltalmazása

Szerkesztette: Domokos Andrea

XV.

Technológia jog – Új globális technológiák jogi kihívásai

Szerkesztette: Tóth András

XVI.

A családon belüli erőszak büntetőjogi és társadalmi megítélése

Szerkesztette: Domokos Andrea

XVII.

Brüsszeltől – Briisszelig

Kengyel Miklós

XVIII.

Az üzleti jog egyes modern kihívásai

Szerkesztette: Szuchy Róbert

XIX.

Az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning) jogi keretei a munka világában, különös tekintettel a munkaviszonyra

Szerkesztette: Kun Attila

XX.

100 éves a magyar iszlámtörvény

Szerkesztették: Köbel Szilvia – Tóth J. Zoltán

XXI.

Sérelemdíj

Szalma József

XXII.

Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai

Szerkesztette: Homicskó Árpád Olivér

XXIII.

5 éves a Büntető Törvénykönyv

Szerkesztette: Domokos Andrea

XXIV.

Alkotmánybíráskodás és népszuverenitás

Írták: Tóth J. Zoltán – Ouk Varinic

XXV.

Technológiai kihívások az egyes jogterületeken

Szerkesztette: Homicskó Árpád Olivér

XXVI.

Gazdaság és Jog

Szerkesztették: Miskolczi Bodnár Péter – Kun Attila – Boóc Ádám

XXVII.

Ipar 4.0

Szerkesztették: Homicskó Árpád Olivér – Lóth László – Kovács Róbert

XXVIII.

Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai

Szerkesztették: Birher Nándor – Homicskó Árpád Olivér

XXIX.

A digitalizáció hatása az egyes jogterületeken

Szerkesztette: Homicskó Árpád Olivér

XXX.

A jog többrétegűsége

Szerkesztette: Tóth J. Zoltán

XXXI.

Időszerű kérdések a büntetőeljáráásban

Szerkesztették: Czine Ágnes – Lukács Krisztina

XXXII.

Herbert Spencer öröksége

Szerkesztette: Tóth J. Zoltán

XXXIII.

A szociális szolgáltatások és ellátások biztonságossága krízishelyzetekben

Szerkesztették: Czibere Károly – Homicskó Árpád Olivér

XXXIV.

Oktatók és hallgatók közös tanulmánykötete

Szerkesztette: Prof. Dr. Miskolczi-Bodnár Péter